

16565

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા—પુખ્ત ૩૩ મું.

(ચરિત્ર-ગુચ્છ)

ભાલણી.

(સચિત્ર)

લેખક

રામદાસ યુનીલાલ મોદી.

પાટણ (જિ. ગુજરાત)

પ્રકાશક

એમ. સી. કોઠારી.

કાપડીપોળ, રાવપુરા-વડોદરા.

વડોદરા—રાવપુરામાં “આર્ય સુધારક” પ્રેસ, મલિસાઈ મથુરભાઈ શર્મા
પ્રકાશકને માટે છાપ્યું તા ૧-૭-૧૯૧૯

૪ સ ૧૯૧૯ }
સ ૧૨ ૧૯૭૫ }

કિંમત:-

{ પ્રથમાવૃત્તિ
પ્રત ૫૦૦

પાકુ પુકું
૧૯૦-૦.૦

કાચુ પુકું
૦-૧૫-૦.

શ્રી.

જી. ૨
લાલજી
મોરીયા

જાહેરાત.

આપણા દેશી ભાષાના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાના સદ્દેશથી શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ સેના-ખાસખેલ, સમશેર બહાદુર, જી. સી. એસ. આઈ. જી. સી. આઈ. ઇ. એઓશ્રીએ કૃપાવંત થઈને બે લાખ રૂપીઆની જે રકમ અનામત મુકેલી છે તેના વ્યાજમાંથી “શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા” રૂપે વિવિધ વિષયોને લગતાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામાં આવે છે.

આ કવિ “ભાદ્રાણ્ય” નું જીવનચરિત રા. રા. રામલાલ યુનીલાલ મોદી, એમની પાસે ઉક્ત માળાના “ચરિત્ર ગુચ્છ” માં પુષ્પ તેત્રીશમા રૂપે વિદ્યાધિકારી કચેરીની ભાષાંતર શાખાએ કરાવેલા ધોરણ પ્રમાણે તૈયાર કરાવી પ્રસિદ્ધિમાં મુકવામાં આવે છે.

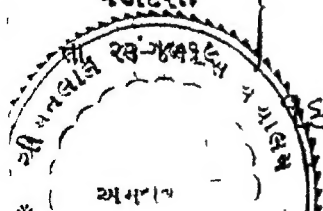
વિદ્યાધિકારી કચેરી.
વડોદરા.

જ. પુ. જોષીપુરા.

ભા. મ.

A. B Clarke
વિદ્યાધિકારી.

વડોદરા રાજ્ય

સપત્ર વિષયાનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.

વિષય.

૧ હું

કવિનો જમાનો

૨ બું

કવિના સમયની ભાવના

૩ બું

કવિ-શૃવન

૪ શું

કૃતિઓ (સામાન્ય)

૫ સું

શ્રેષ્ઠ કૃતિઓ

૬ હું

કવિ અને અન્ય કવિઓ.

૭ સું

કવિતા

પરિગિષ્ટ ક

પરિગિષ્ટ ख

પ્રસ્તાવના.

લાલણુ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં અનેક રીતે મહત્ત્વનું સ્થાન લોગવે છે. તે ઉત્તમ ગૂજરાતી કવિઓની હારમાં એસે તેવી યોગ્યતાવાળો છે. એણે સ્વીકારેલી આખ્યાનોની પદ્ધતિનું બીજા કવિઓએ અનુસરણ કર્યું છે. ગૂજરાતી ભાષાનું પ્રાચીનપણું સિદ્ધ કરવાને એની 'કાદબરી' ની ભાષા જ આપણને પ્રથમ કામ લાગી હતી. અત્યારે પણ ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસીને એ એાછી ઉપયોગી ગણાતી નથી. આપણા સાહિત્યની બહાર પણ લાલણે પોતાનું ગૌરવ સ્થાપ્યું છે. સૌથી પહેલો 'કાદબરી' નો ગૂજરાતી કાવ્યમા રસાત્મક અનુવાદ કરીને તથા અન્ય ભાષાના સાહિત્યની સરખામણીમા આપણે આગળ ધરી શકીએ તેવો વત્સલરસ આલેખીને, એણે ગૂજરાતીઓનું મોઢું ઉજળું કર્યું છે.

સ્વ. નારાયણભારતી યશવંતભારતીએ લાલણુ સંબંધી શોધ કરીને અને રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાએ તેના ઘણા અથો પ્રકટ કરીને આપણને આભારી કર્યા હતા. પરંતુ, ત્યાર પછી આ કવિ તરફ ઝાઝું લક્ષ દેવામાં આવ્યું ન હતું એટલું જ નહિ, પણ તેની કંઈક એાછી કિંમત આંકવામાં આવતી હતી. આને લીધે આ કવિ સંબંધી અભ્યાસ કરવાની વૃત્તિ થઈ અને પરિણામે સુરતમાં ભરાયલી પાચમી સાહિત્ય પરિષદમા એક લેખ વાંચ્યો આ લેખ સમાલોચકમા પ્રકટ કરવામા આવ્યો હતો, પણ કેટલાક મિત્રોની ઈચ્છા તેને બુદ્ધો છપાયલી એવાની હતી

પરંતુ, એ લેખ વાદપદ્ધતિએ લખાયેલો હતો અને આરંભ સાક્રસુશ્રીના કામ (spade-work) જેવો હતો. તેમજ, વળી ત્ય પછી ‘દશમસ્કંધ’ અને ‘કાઠંબરી’ નો પૂર્વભાગ પ્રકટ થયો અને કવિનાં કેટલાંક વધારે અપ્રકટ કાવ્યો જાણવામા આવ્યા આથી, કવિનું જીવન સુઅંગદ રીતે નવેસરથી જ લખવાનું વિચાર થયો. તેવામાં ગૃજરાતના પ્રતાપી નરેશના નામથી એ સાહિત્યમાળા પ્રકટ થવા માંડી. તેમાં કવિચરિત્રોની પ્રશસ્તિ થોડા નામા વિદ્યાધિકારી કચેરીની બાપાંતર શાખાની મૂચનાથી બનતું સેવા કરવાની ઇચ્છા થઈ, તેને થોડો આ અધિકાર બહાર પડે છે.

આ અધિકાર લખવામાં અધ્યાપક જહુનાથ સરકાર, રા. મચેરજી પેસ્તનજી ખરેઘાટ, રા. દેશવલાલ હર્ષદગય ધ્રુવ, રા. તનમુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી, રા. હીંગલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ અને રા. નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેકાર્થ, એ મુરબી અને મિત્રો તરફથી છાપેલાં અને લખેલા પુસ્તકોની કિંમતી મદદ અને બીજી મલાહ મળી હતી, તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માતું છું. રા. નટવરલાલની મદદ અત્યંત મહત્ત્વની હતી. બાલણનું પ્રથમનું નળાખ્યાન, તેનું રામબાલચન્દ્રિત, નાકરનું નળાખ્યાન, તથા બીજાં વિરલ પદો તેમના તરફથી જ મળ્યા હોત તો આ લેખની કેટલી એ કિંમત થતી જાત

હું આ અધિકાર લખતો હતો તેવામા આપણા લલિત કવિ જ જન્મશંકર બુચનું સરકારી કામે પાટણ આવવું થયું હતું તેમની સચનાથી એનું શ્રદ્ધા જેમા છે તે ખરડીનું નામ ફેરવી ‘કવિ બાલ-’ ની ખરડી’ એ નામ પાટણ સુધગઈ તરફથી ગખવામા આવ્યું

છે. ભાલણનું ઘર ખરીદી લઈ ત્યાં તેનું સ્મારક કરાવેલો વિચાર હતો, પણ તેને હાલનો માલીક તે વેચવા ના પાડે છે

છેવટે જણાવવું જોઈએ કે, આ નાનું પુસ્તક ‘ સુગંધ જોધ ’ માટે લખાયું છે, વિદ્વાનોના વિલાસ માટે નહિ એથી તે વિદ્વાનોને પૂર્ણ રીતે સતોષ આપી શકશે એમ ધાર્યું નથી. ભાલણનું વિદ્વત્સોગ્ય ચર્ચિત્ર તે આપણા વિદ્વાન અંગ્રેસને હાથે હવે લખાવાનું છે.

પુસ્તકમાં ભાલણની, તેના ઘરની અને તેની સમાધની છબીઓ મુકવામાં આવી છે, તે તેની ઉપયોગિતામાં વધારો કરશે એમ આશા છે.

પાટણ.
તા ૧૦-૬-૧૯૧૯

રામલાલ ચુનીલાલ મોદી.

ભાલપુ.

પ્રકરણ પહેલું.

કવિનો જમાનો.

૩૧

ગુજરાતનો સારસ્વત નદ ક્યારથી શરૂ થયો એ તો ચોક્કસ
કહી શકાતું નથી, પણ તે બે નોખા નોખા
ઉપક્રમ

પ્રવાહમા વહ્યો છે, સસ્કૃત અને પ્રાકૃત.^૧ કોઈ
સમયે એક પ્રવાહ જોરમા આવ્યો છે, તો કોઈ સમયે બીજો.
વિક્રમની તેરમી સદી પહેલાં બે ત્રણ સદીમા પ્રાકૃત પ્રવાહ બળબળ
વહેતો હતો, જ્યારે તેરમી અને ચૌદમી સદીમા સસ્કૃત પ્રવાહમાં
બહુ પૂર આવ્યું હતું. પંદરમા શતકમા એ બન્ને પ્રવાહ એક થઈ,
તેમાથી ગુર્જર પ્રવાહની નદી બની તે કવચિત્ મંદ તો કવચિત્
ત્વરિત, ક્યારેક હોળી તો ક્યારેક નિર્મળ અને કોઈ સમયે તેનું
ઉંડાણ પાનીપૂર તો કોઈ સમયે છાતીસમું-એવી રીતે જ્યાં સુધી
તે પાશ્ચાત્ય સાગરને જઈ મળી ત્યાં સુધી તે સતત વહે ગઈ છે,
પણ તેમા કોઈ સમયે સુકામણા જેવું તો થયું નથી.

સારસ્વત નદના કિનારે ઘાટ બાંધનાર જૈનો અને વૈદિકો
બને હતા, પણ મોટો ભાગ જૈનોનો હતો. તેમના બાંધેલા
ઘાટોની મજબૂતી અને રક્ષાને લીધે તે ઘણાબરા અત્યાર સુધી
કાયમ રહ્યા છે, જ્યારે વૈદિકોના બાંધેલા ઘાટોના કોઈ કોઈ સ્થળે

૧ 'પ્રાકૃત' શબ્દ અપભ્રંશના સાહિત્યના અર્થમા વાપર્યો છે.

રહેલા અવશેષો જોવામા આવે છે. પરંતુ સોળમા શતકની શરૂ-આતમાં જે ગુર્જર નદી બની, તેને કિનારે જૈન તેમજ વૈદિક બંને જાતના શિલ્પીઓએ મજબૂત ઘાટ બાધવા માડ્યા. મોટા સારસ્વત પ્રવાહો ઉપર બાધેલા ઘાટો સાર્વજનિક જેવા હતા. તેમનો ઉપયોગ ગુર્જરપ્રજા દ્વારા તેની પાડોશ પ્રજાઓ વર્ણ-ધર્મના ભેદ વિના કરતી, પણ જ્યારથી નદી ઉપર બને ધર્મના અનુયાયીઓએ જુદા ઘાટ બાધવાનું આરંભ્યું, ત્યારથી તેમનું સ્વરૂપ સાર્વજનિક મટી સાપ્રદાયિક થવા માડ્યું અને ધીમે ધીમે અંતર એટલું વધી ગયું કે, એક બીજાનો પરિચય બહુ આછો થઈ ગયો.

વૈદિકોના ઘાટોનું આરંભનું શિલ્પકામ પ્રાચીન ધાટિનું હતું; પણ તેમણે તેમા સમય અનુસાર ફેરફાર કર્યો. ચાલુ રાખ્યો, જ્યારે જૈનોના ઘાટો ઘણા કાળ સુધી એના એ સ્વરૂપમાં રહ્યા, અને તેથી તેમની ધાટિ પ્રાચીન તરેહને મળતી ઘણું અંશે રહી આ પ્રમાણે ગુર્જર સાહિત્યના શિલ્પની બે તરેહ બધાઈ.

વૈદિક તરેહનું પ્રારંભનું સ્વરૂપ ઘડનાર જે શિલ્પકારો થયા, તેમાં મુખ્ય બે સમર્થ કલાધરો હતા, કૃષ્ણકીર્તનકાર નરસિંહ મહેતા અને રામભક્ત લાલણ ત્રવાડી. લાલણે જ્યારે લાખા લાખા ઘાટો બાધ્યા, ત્યારે નરસિંહે નાના નાના આરામા મુખ્ય રીતે પોતાનું સામર્થ્ય બતાવ્યું. બંનેના કામોનો પાછળથી ઘણો જીર્ણોદ્ધાર થયો અને મહેતાના ભાવિક ભક્તોએ એને નામે પણ કેટલાક નવા બાધ્યા. મહેતાનું અસલ કામ તેના પ્રાચીન સ્વરૂપમા આપણા દષ્ટિપથ ઉપર નહિ જેવું જ આવે છે, પણ લાલણના શિલ્પના ખંડેરોમાના કેટલાકના તો હજીએ આપણે દર્શન કરી

શકીએ છીએ, અને એક તો ઘાનુ'ખડ' તેના મૂળ સ્વરૂપમાં જ હાલ સુધી ઉભું છે.

નરસિંહ અને ભાલણ કંઈક અંશે સમકાલીન છે. 'કંઈક

અંશે' કહેવાનું કારણ એ કે, નરસિંહના કવિનો સમય.

ઉત્તર કાળમાં ભાલણનો ઉદય થયો હતો.

ભાલણનો પૂર્વકાળ તે નરસિંહનો ઉત્તર કાળ હતો. હજી તો મહેતાનો કવનકાળ પૂરો થયો નથી એટલામાં ભાલણ કવિ તરીકે બહાર આવે છે મહેતાના મંજીરાનો રણકાર ચાલુ જ છે, તેવામાં ભાલણના આખ્યાનોનો લલકાર શરૂ થાય છે, તે જાણે મહેતાએ પોતાની કાવ્યશક્તિની સુપ્રત ભાલણને કરીને જ નિત્યલીલામાં પ્રવેશ કર્યો હોયને !

નરસિંહનો સમય સં. ૧૪૭૧ થી ૧૫૩૫ સુધી નિર્ણીત થઈ શકે એમ છે. ભાલણના સમયની તેવી સ્પષ્ટરેખા દોરી શકાતી નથી. કવિ નર્મદાશંકરે પ્રથમ તેને વિક્રમના સત્તરમા શતકમાં મુક્યો હતો,^૧ પણ ત્યાં પછી અનેક નવા સાધનો પ્રકાશમાં આવ્યાં છે. આ સાધનો જોઈએ તેવાં નિર્ણયકારક તો નથી, તોપણ તેનો કવનકાળ તે ઉપરથી સંવતના સોળમા શતકના મધ્યમાં અટકળી શકાય છે. આથી ભાલણનો સમય લાગામાં લાગો સ. ૧૪૯૦ થી સં. ૧૫૭૦ સુધી મુકી શકાય.^૨

૧ જુઓ નર્મદાશંકરે પ્રકટ કરેલા પ્રેમાનન્દના દશમસ્કંધનો ઉપોદ્ધાત.

૨ ભાલણના સમય સંબંધી વિસ્તૃત ચર્ચા માટે પરિશિષ્ટ ૮ જુઓ.

ભાલણનો સમય બહુ પછી તેનો જમાનો બાણવો બોધ્યો. કોઈ પણ કવિનું જીવન અને તેની કૃતિઓ સમજવા માટે તે કવિના સમયની દેશ સ્થિતિનું જ્ઞાન પણ આવશ્યક છે એટલા માટે તે સ્થિતિ આપણે રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક અને સાહિત્યિક એમ ચાર વિવિધ અંગોમા અવલોકીશું.

સં. ૧૩૫૪ માં અલાઉદ્દીન ખુનીના લશ્કરે કર્ણાટક વાઘેલાને નસાડી ગુજરાતના હિંદુ રાજ્યનો છેલ્લો વારનો

રાજકીય.

અંત આણ્યો અને સુસલમાની રાજ્યની સ્થા-

પના કરી, ત્યારથી ભાલણના સમય સુધી ૧૫૦ ઉપરાંત વર્ષ થઈ ગયા હતા. તે દરમિયાન સોએક વર્ષપર્યંત દિલ્હીના બાદશાહોના સુબેદારોએ ગુજરાત ઉપર અમલ લોગવ્યો. સં. ૧૪૫૬ માં ઝફરખાને દિલ્હીની ધુંસરી ફેંકી દીધી અને પોતાના પુત્ર તાતારખાનને નાસિરુદ્દીન મહમ્મદ શાહ એ નામથી તખ્તનશીન કર્યો, ત્યારથી ગુજરાતની સ્વતંત્ર સલ્તનતનો પાયો નખાયો એ સલ્તનતના ચાર ભના બાદશાહો બહુ બળવાન થયા અને એમના સમયમા ગુજરાતની ઘણી રીતે આબાદાની વધી ભાલણના સમયમાં ગુજરાતનો સુલ્તાન મહમુદ બેગડો હતો. એ બે ગઢ જીતનાર બેગડાએ પોતાની સલ્તનત વધારી હતી, તેમજ દેહ કરી હતી એણે જ નરસિંહ મહેતાને સત્તાવનાર ભક્તદ્રોહી જુનાગઢના રા. મંડલિકને હરાવી ધર્મબ્રષ્ટ કર્યો હતો. આ સુલ્તાન ધર્માંધ હતો, પણ તેની સાથે શૂરવીર, યુદ્ધકુશલ, ઉદાર અને વિદ્યાપોષક પણ હતો.^૧

અહમ્મદશાહે સં. ૧૪૭૦માં અમદાવાદ સ્થાપ્યું હતું. તેથી ભાલણના સમયમાં પાટણ ગુજરાતની રાજધાની મટી, અમદાવાદના એક મહાલ તરીકે સુબેદારીનું સ્થળ બની ગયું હતું.

ભાલણના સમયની ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ બાલુવાને પૂરતાં સાધન નથી. જે છે તેનાથી. તે સમ-
સામાજિક
યની અને અત્યારની (પાશ્ચાત્ય સરકાર બાદ કરતાં) આપણી સ્થિતિમાં બહુ ફેર જણાતો નથી. વિમળપ્રબંધમાં નિશાળગરણાનું અને લગ્નનું વર્ણન છે.

ભાલણના ગમવિવાહ અને દશમસ્કંધમાં પણ લગ્નના કેટલાક રીતરિવાજ દર્શાવ્યા છે, અને ઉદ્ધવના ગમાયણમાંએ કેટલીક વિગત છે. પરંતુ, તેમાં અને હાલની આપણી રૂઢિઓમાં ખાસ ભેદ માત્રમ પડતો નથી વિમળપ્રબંધમાં તે વખતની સમાજની સ્થિતિ સંબંધી કેટલાક અંડપ્રકાશ છે. તે વખતે વૃદ્ધવિવાહ પ્રચારમાં હતા.

‘ સાકિ નરમના ડોળા યેડ, નરગી. કન્યા પળે તેડ. ’ (પૃ. ૭૧)
કન્યાવિક્રય પણ કવચિત્ થતા.

‘ કલિયુગિ વાન અસંભવ કરી, લેઈ લિન લેચિ દીસરી ’ (પૃ. ૭૩)
તે વખતે મની થવાનો રિવાજ પણ પ્રચલિત હતો એમ લાગે છે.

‘ માળા માણ્ઠ મોટા અતી; અધગતની તે નાલાસઠ મની ’ (પૃ. ૮૭)

આ ઉપરથી જણાય છે કે, નાખુશીથી બલાતકારે મતી થવું પડતું હતું. વેનિસનો સુચાકર નિકોલો ડોન્ટિ સ ૧૫૦૦ના

ભાચાર્ય પોતાની પ્રથમ પરિક્ષા વખતે (સં. ૧૫૫૦-૬૦)
પાટણમાં આવ્યા હતા ત્યારે તેમને જે આદ્યજ્ઞો મળ્યા હતા તે
વિષ્ણુસ્વામિ સંપ્રદાયના હતા. ૧

નરસિંહ મહેતાના હારપ્રસંગે જુદા જુદા મતના સંન્યાસીઓ
જનાગઢમાં મળ્યા હતા અને તેમાંનો મુખ્ય ભીમ તો રામાનંદી
સંપ્રદાયનો હોય એમ જણાય છે. રામાનંદના પ્રશિષ્ય કળીર
ભાલણના સમય સુધી વિદ્યમાન હતા, અને ભાલણનું વલણ
પણ એ સંપ્રદાય તરફ થયું હશે એમ તર્ક આગળ કર્યો છે.

આ ઉપરથી એટલું જણાય છે કે, ભાલણના સમયમાં ગુજ-
રાતમાં સંપ્રદાયોની અસર થઈ ચૂકી હતી, પણ કોઈનું પરિભળ
જન્યું હોય એમ લાગતું નથી. લોકો સામાન્ય પોરાણિક ધર્મનું
અનુકરણ કરતા હશે.

ભાલણના સમયમાં મુસલમાન પીરો પણ મહાન થયલા છે.
અમદાવાદ વસાવવામાં અહમ્મદશાહને મદદ કરનાર શેખ અહ-
મ્મદ ખટુ જંગબક્ષ અને મહમ્મદ બેગડાનો ગુરૂ શાહ આલમ તથા
ઈમામ શાહ, મુસા મુહામ્મદ, આદિ સંતો એ સમયે થયા હતા. ૩

૧ સ્વ લલ્લુભાઈ પાઠેખરૂત શ્રી વલ્લભાચાર્યનું ચરિત્ર પૃ. ૨૮૮.

૨ કળીરના જન્મસમય માટે મતભેદ છે કેટલાક તેમના જન્મનું વર્ષ
સ ૧૩૯૮ ગણે છે, બીજા પીળ સ ૧૪૪૦ માને છે, પણ તે સિકન્દર
લોદીના સમયમાં હયાત હતા એટલે તેમનું મરણ મ ૧૫૭૪ માં થયું હોવા
વિષે મતભેદ નથી. જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ અને ભારત
વર્ષકે દુરધર કવિ.

૩ બુદ્ધિપ્રદાય, જન્યુઆરી ૧૯૦૩, હરિદ્વણ ક. લલ્લો લેખ.

લાલણના સમયમા ગ્રંથકાર તરીકે ઘણા જેન સાધુઓ થયા હતા, પણ તે સમયે એ ધર્મમા કોઈ મહાન્ આચાર્ય થયા હોય એમ જણાતુ નથી ઘણું કરીને એ વખતે એ ધર્મની સ્થિતિ આગળ જેટલી પ્રબળ ન હતી એમ વિમળપ્રબંધ ઉપરથી જણાય છે.

લોકજીવન સાથે સાહિત્યનો સંબંધ ગાઢો છે. જ્યારે જ્યારે લોકજીવન શાન્ત અને લોકસ્થિતિ સમૃદ્ધ સાહિત્યિક. હોય છે, ત્યારે ત્યારે સાહિત્ય પણ વિપુલ અને પ્રભાવશાળી હોય છે તેથી ઉલટું જ્યારે

જનસમાજ રાજ્યકાન્તિ, મહામારી, અનાવૃષ્ટિ, આદિથી પ્રભુપ્ત, ઉંપદ્રવિત અને શુષ્ક બને છે, ત્યારે સાહિત્ય પણ તેવું સત્વહીન ઉદ્ભવે છે. ગુજરાતને રાજ્યકાન્તિના ઘણા આઘાત લાગ્યા છે. સં. ૧૩૫૦ સુધી ગુજરાતની બહોળલાલીનો સમય હતો સ. ૧૩૫૪ મા મહાન્ વિપ્લવ થયો, તેની અસર સો વર્ષ રહી સ. ૧૪૫૬ મા ગુજરાતની સલ્તનત સ્થપાઈ અને સ. ૧૫૬૨ સુધી આરભના સમર્થ સુલ્તાનો થયા. સ. ૧૫૬૨ થી ૧૬૨૬ સુધી નબળા સુલ્તાનોનો અમલ રહ્યો, ત્યાર પછી દિલ્હીશ્વર અકબરના સમયમા ગુજરાત મોગલ સત્તા નીચે આવ્યું, અને સં. ૧૭૮૦ સુધી તેને સુખે સુવા વારો આવ્યો. ત્યાર પછી અંગ્રેજી રાજ્યનો અમલ સ્થપાયો ત્યાં સુધી પેશવાના સરદારોના હુમલાથી ઘણું અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયું. આ ચઢતીપડતીમા સાહિત્યની પણ દરીવીરી થઈ છે.

સં. ૧૪૬૦-થી સ. ૧૫૬૨ સુધી ગુજરાતના શરૂઆતના બળવાન સુલ્તાનોનો સમય હતો, અને તે વખતે ગુજરાતની સાહિત્યસમૃદ્ધિ પણ અનેક વિધ થઈ હતી લાલણનો કાળ પણ એ જ

અરસામાં આવે છે, તેથી તે વખતનું આપણું સાહિત્ય પણ ગૌરવવાળું છે.

સત્તરમા શતક પહેલાંનું ગુજરાતી સાહિત્ય જોઈશું તો ગ્રાહ્ય લેખકોના હાથે લખાએલા સાહિત્ય કરતા જૈન લેખકોના હાથે લખાએલું સાહિત્ય વિશાળ માલૂમ પડશે એનું સુખ્ય કારણ તો એ છે કે, ગ્રાહ્યસાહિત્ય ઘણુંક નાશ પામ્યું છે, જ્યારે જૈનોની લિખિત ગ્રંથો પ્રત્યેની પૂજ્યબુદ્ધિને લીધે એમનું સાહિત્ય એમના લઠારોમાં, સાધુઓના ઉપાશ્રયોમાં તથા શ્રાવકોના ઘરમાં જળવાઈ રહ્યું છે. એ સાથે કેટલુંક ગ્રાહ્યસાહિત્ય પણ જૈનોએ જ સાચવી રાખ્યું છે.

ભાલણના સમયનું જૈનસાહિત્ય ખડોળું છે ગ્રાહ્ય સાહિત્ય-માથી નરસિંહની અને ભાલણની કૃતિઓ ખાદ કરીએ તો બીજા ગ્રંથો થોડા છે. સોળમા શતકના જૈનસાહિત્યના ૫૦ કરતા વધારે રાસ તો હજી માત્ર પાટણના જૈનલઠારોમાં પડ્યા છે,^૧ ત્યારે કદાચ વિશેષ શોધથી બીજા વધારે ગ્રંથો હાથ લાગવાનો સંભવ છે.

ગુજરાતી પ્રાચીન સાહિત્યમાં ગદ્ય કરતા પદ્યસાહિત્ય વધારે ખેડાએલું છે. ભાલણના સમયનું પણ થોડુંજ ગદ્ય સાહિત્ય ઉપલબ્ધ થયું છે, અને તેમાં જૈનોનો હિસ્સો મોટો છે. વૈદિકોના સાહિત્યમાં ભૂવનદીપક (સ. ૧૫૫૭), સ્વપ્નાધ્યાય (સં. ૧૫૮૨),

---

૧ સ્વ ચીમનલાલ દલાલનો પાચમી સાહિત્ય પરિષદમાં વાંચેલો લેખ; 'લાઇબ્રરી મિસ્સેલની,' જાન્યુવારી અને અગ્રેલના અંકો, સન ૧૯૧૫.

આદિ અનુવાદરૂપ ગદ્યગ્રંથો મળ્યા છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણ સળધી ઘણા ગુજરાતી ગ્રંથો પણ જૈનોના હાથે રચાયા છે. સં. તેરમા શતકથી ઐકિકે લખવાની ચાલેલી પ્રવૃત્તિ લાલણના સમય સુધી કાયમ રહી હતી. 'ઉદયધર્મે' વાક્યપ્રકાશ સ. ૧૫૦૭ માં લખ્યું હતું. જૈનોનું ઘણું વાર્તાસાહિત્ય ગદ્યમાં છે, તે આગળ જોઈશું.

પદ્યસાહિત્યમાં મોટો ભાગ ધર્મ સળધી છે જૈનોના ઘણાખરા રાસ, સંજ્ઞાઓ અને ક્ષાગ એ વિષય પરત્વે છે. બ્રાહ્મણસાહિત્યમાં પણ એમ જ છે. એ સાહિત્યનો મુખ્ય ભાગ રામાયણ મહાભારત અને માગવત્ત ઉપરથી રચાયેલો છે નરસિંહ માગવત્તના આધારે જ કૃષ્ણ કીર્તન કરે છે 'કેશવ હૃદયરામ (સં. ૧૫૨૯) અને લાલણ દશમસ્કંધના અનુવાદ કરે છે. જનાર્દન એ સ્કંધ ઉપરથી 'ઉપાહરણ રચે છે. (સં. ૧૫૪૮) 'રામાયણમાંથી વિષય લઈને કર્મણ સીતાહરણ (સ. ૧૫૨૬) અને લાલણ રામવિવાહની અને રામબાલચરિતની રચના કરે છે. તેના પુત્રો તો સળંગ રામાયણનો અનુવાદ કરે છે. મહાભારતને આધારે લાલણ નળાખ્યાન, દુર્વાસાખ્યાન, આદિ અને ઉદ્ધવ બ્રહ્મવાહન આખ્યાન લખે છે. લીમ પ્રબોધચન્દ્રોદયનો સ. ૧૫૪૬ માં પ્રબોધ પ્રકાશ એ નામથી અને ધોપદેવના હરિલીલામૃતનો હરિલીલાપોહકલા નામથી અનુવાદ કરે છે. (સ. ૧૫૪૧).

૧-૨. વિમળ પ્રબંધનો ઉપોદ્ધાત ૪-૭. ડોર્જસ સલાનો હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો સંગ્રહ ૩-૮. સ્વ. દલાલનો લેખ ૪-૬ વિમળ પ્રબંધનો ઉપોદ્ધાત ૫. લાઘવરી મેસ્સેલની ફેબ્રુઆરી અને મે ઇ. સ. ૧૯૧૪.

૧૬૫૬૫

✽ ચીમનજીભાઈ મગાધાસ ગ્રંથાલય ✽

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ધાર્મિક વિષય ઉપરાત તે સમયનું ગુજરાતી સાહિત્ય ખીબા બે વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે, (૧) ઐતિહાસિક ચરિત્ર અને (૨) વાર્તા. પ્રથમ વિભાગમાં જૈનસાહિત્યમાં ‘લલિતાગ ચરિત્ર’ (સં. ૧૫૬૧), વિમળપ્રબંધ (સં. ૧૫૮૮), આદિ લખાયા છે. બ્રાહ્મણસાહિત્યમાં પણ શ્રીધરે સં. ૧૪૭૦ના અરસામાં રણમદલ છદ લખ્યા પછી ભાલણના સમયમાં પદ્મનાભે કાનડુડદે પ્રબંધ સ. ૧૫૧૨માં રચ્યો હતો.

વાર્તાઓમાં ભીમે^૧ સુદયવત્સવીરચરિત્ર (મદેવત સાવ-લી ગાની કથા) લખ્યું; ભાલણે કાદમ્બરીનો અનુવાદ કર્યો, અને કાયસ્થ ગણપતિએ^૨ માધવાનલ કામકંદલાની કથા રચી (સ. ૧૫૭૪). એ સાહિત્યમાં જૈનોનો ફાળો વિશેષ છે તેઓએ^૩ વિક્રમચરિત્ર કુમારરાસ (સ. ૧૪૯૯), વૈતાલ પચવીસી (ગદ્ય),^૪ નંદ બત્રીસી અતુષ્પદી (સં. ૧૫૧૦),^૫ પંચદડ પ્રબંધ (સ. ૧૫૫૩)^૬ અંબડકથા ગદ્ય (સ. ૧૫૭૧) લખ્યા, અને^૭ પદ્મતન્ત્ર અને બિલ્હણની ‘ચૌરગ્ગાશિકાના અનુવાદ કર્યા. વળી, એ અરસામાં શૃંગાર રસથી ભરેલા વસન્ત વિલાસ (સં. ૧૫૦૭) ની પણ રચના થઈ

એ સમયના સાહિત્યમાં પારસીઓએ પણ થોડો હિસ્સો આપી ગુજરાતનું નીમક હલાલ કર્યું છે. ‘ફુલ્દે અથસ્તાર્થે’ તો છેક સં. ૧૪૭૧ માં રચાયું હતું અને ચર્ચિત સમયમાં પણ લખાયેલો^૮ અર્દાગીશ (સ. ૧૫૦૭) ગ્રંથ મળી આવ્યો છે

૧-૪-૫-૬-૮ સ્વ દલાલનો લેખ ૩ મારી પાસેની હાથપ્રત

૨ Library Miscellany, February & May 1914.

૯-૧૦ ગ. નરસિંહરાવનો લેખ, વસન્ત, કાર્તિક, મં. ૧૯૭૨.

આ જમાનાનું મુસસમાનભાઈઓનું કંઈ ગુજરાતી સાહિત્ય મળી આવ્યું નથી. હાલ પણ તેમનું વલણ દેશભાષા કરતા ધર્મભાષા તરફ વધારે હોય છે, તો પ્રાચીન કાળનું તો શું જ કહેવું ?

આ પ્રમાણે ભાલણના સમયના આપણા સાહિત્યનું કંઈક દિગ્દર્શન કર્યું, એ સંપૂર્ણ નથી. માત્ર માર્ગદર્શક જેવું છે. હજી ઘણું સાહિત્ય તો જાણવામાં પણ નથી આવ્યું. આટલા ઉપરથી પણ જણાય છે કે, હિંદની ખીણ કેટલીક ભાષાઓના સાહિત્યને મુકાબલે આપણું સાહિત્ય વધારે બહોળું અને ચઢીઆતા પ્રકારનું છે. હિન્દી સાહિત્યમાં ખારમા શતકમાં ચંદ અને ચૌદમામાં સારંગધર થયા પછી સોળમાં શતકે સુધી કંઈ જાણવા જેવું નથી. ભાલણના સમકાલીનોમાં માત્ર કળીર અને નાનક થયા છે, પણ તેમની કાવ્યસંપત્તિ બહુ વિશાળ નથી. મીરા ભાલણ પછી થઈ છે, અને તેના ઉપર તો આપણા પણ હક્ક છે. લકતમાળના રચયિતા નાભાળનો જન્મ સં. ૧૫૫૦ માં થયો હતો, એટલે એ પણ ભાલણનો અનુયાયી છે ^{૧૧}

મરાઠીમાં મુકુંદરાજ તેરમાં શતકમાં, જાનેશ્વર ચૌદમાં અને નામદેવ એ શતકના અંતમાં થયા. પછી બસો વર્ષ સુધી કોઈ મહત્ત્વનો કવિ થયો નથી. એકનાથનો જન્મ સં. ૧૬૦૦ થયો હતો, એટલે નિર્દિષ્ટ સમયથી બહાર છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે, એ ભાષાનું સાહિત્ય ભાલણના સમયમાં શુન્યવત્ હતું. ^{૧૨}

૧૧ લાલા કન્નામલકૃત મારતવર્ષકે ગુરુવર કવિ

૧ A survey of Marathi Literature (Library Miscellany Feb & May 1914) ૬૭૧ જુઓ શ્રીયુત હરિ નારાયણ આપરેલ મરાઠી વાદમથાના અન્યાસ

વ્યુત્પત્તિ દર્શાવી. છેવટે રા. ણા. કાંટાવાળાએ ‘ પ્રાહ્મણી ’ અને જૈન એમ શૈલીના ભેદ પાડી, પ્રાચીન ભાષાવાળા અથવા જૈન શૈલીના અને અર્વાચીન જેવી લાગતી ભાષાવાળા અથવા ‘ પ્રાહ્મણી ’ શૈલીમા ગણ્યા. તેઓએ એના શતકવાર ઉતારા આપી લખ્યું હતું કે,-

“કાદંબરી મૂળે સસ્કૃતમાં જ કઠણુ અથ છે, તેને સુરણ ગુજરાતીમાં લખવાનું કામ કઠણુ થઈ પડે તેથી, અથવા જૈનસાહિત્યનું પ્રબળ (ખાસ કરીને પાટણમાં) વિશેષ હોવાથી, તેને ભાલણ અનુસર્યા હોય અને તેજ પદ્ધતિ ભીમે પકડી હોય પારસી અથના જે ઉતારા રા. નરસિંહરાવે આપ્યા છે, તેના સંબંધમા માફ નમ્ર અનુમાન એવું થાય છે કે, સ્લાટય દેશમા એ વખતે પ્રાહ્મણી લેખકો ભાષ્યેજ થયલા તેથી પારસી લેખકોને જૈનશૈલી અહણુ કળી પડી હોય. ”

આ વિચાર તેમણે દશમસ્કંધના અંથવિવેચનમા પણ કાયમ રાખ્યો છે “ શૈલી ” શબ્દનો અર્થ લખાણની ઢબ એવો જો હોય તો મને માન્ય છે. કેમકે લિન્ન ધાર્મિક સ્કારોને લીધે કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રકારના શબ્દો, અને વાક્યોની ઢબ જૈનોની પ્રાહ્મણો કરતા બુદ્ધી જોવામા આવે છે પરંતુ, રા. ણા. કાંટાવાળાનું કહેણુ લખાણની ઢબ પરત્વે નહિ, પણ ભાષાના સ્વરૂપ સંબંધી છે. કારણ કે એમણે ‘ વસન્ત ’ મા ‘ ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ ’ સંબંધી લખેલા લેખમા વૈદિક લેખકોના જ ઉતારા આપ્યા છે તેમાથી જેમની ભાષા પ્રાચીન હતી તેમને જૈન શૈલીના અને અર્વાચીન જેવી લાગતી ભાષાવાળાને પ્રાહ્મણ શૈલીમા ગણ્યા છે. આ પ્રમાણે જૈન

લિન્ન લેખકોની તેમણે જે શૈલી બુદ્ધિ પાડી છે, પણ જૈનોને હાથે લખાયલા ગ્રંથોની જે શૈલીઓ ગણી નથી. કોઈ જૈન લેખકના ગ્રંથની મોડી ઉતારેલી પ્રતમા અર્વાચીન જેવી ભાષા લાગે તો તેને પ્રાદ્યણ શૈલીએ લખેલો, તેમના મત પ્રમાણે, કેમ ન ગણવો ? કવિ ઋષભદાસના હીરવિજયસૂરિ રાસમા આવી ભાષા છે —

“ પૂરવિ દેવ વિરલપન્થસ, સોલ સરગ તેણિ કીધા ખાસ
ત્રિણ્ય સહસ નિ પચકાવ્ય, કર જોડી કીધા તેણિ ભાવ્ય ”

આ ભાષા પ્રાચીન છે, જ્યારે તેના હિતશિક્ષા રાસની ભાષા જુઓ —

“ કહો હિતશિક્ષાનો રાસ, પહોતી મનડા તણી આશ,
'મદિર કમલાનો વાસ, ઉત્સવ હોએ બારે મામ ” ૧

આ ગ્રંથને પ્રાદ્યણશૈલીમા લખાયલો ગણીશું ?

રા. બ. કાટાવાળા લાલણની કાદંબરી, ભીમના ગ્રંથો અને પારસી લેખકોના ગ્રંથો જૈન શૈલીના ગણે છે એ પ્રમાણે શ્રીધર, પદ્મનાભ, કર્મણ, જનાર્દન, ગણપતિ, આદિ કવિઓના ગ્રંથોને પણ ગણતા જ હશે, કેમકે તેમા પણ પ્રાચીન ભાષા જ જોવામા આવે છે. ગ. બ. કાટાવાળાની વિઠ્ઠલા માટે માનની લાગણી હોવા છતાં, આ બાબતમા તેમનો મત સ્વીકારી શકાતો નથી. એના કારણો હુકામા લખુ છું:—

(૧) કાદંબરી કઠણ સાહિત્યનો ગ્રંથ હતો, અને તેથી તે લોક-શૈલીથી લિન્ન જૈન શૈલીમા લખ્યો, એમ ઘડીભર માની લઈએ;

પરન્તુ, ધાર્મિક-ગ્રંથો તો લોકોના પઠનપાઠન માટે લખાય છે, તેવા ગ્રંથો સ્વધર્મની શૈલી મુકી અન્ય શૈલીમાં લખવાનું શું કારણ ? આથી ભીમની હરિલીલા, કર્મણુનું મીતાહરણ અને જનાર્દનનું ઉષાહરણ ગ્રાહ્ય શૈલી મુકી તેમણે જૈન શૈલીમાં શાથી લખ્યા, એ સમજામાં આવી જ શકતું નથી.

(૨) પદ્યગ્રંથો કરતા ગદ્યગ્રંથો સાધારણ રીતે વધારે સહેલા હોય છે ને તે સાધારણ જનસમૂહને માટે લખાય છે. સંસ્કૃત ધાર્મિક ગ્રંથોની ભાષામાં ટીકા, જ્યોતિષના ગ્રંથો, વૈદ્યકના ગ્રંથો, વગેરેમાં પણ પ્રાચીન ભાષા જોવામાં આવે છે એટલે તેમની જૈન શૈલી ગણી શકાય નહિ.

“વળી કેહવી છિં સભાષણુ યે બોલવું તેણિ કરી જણાવતા છિ.

તે માટિ અધકારનિ વિષિ સ્ત્રી ભર્તારનિ ધણો રસ ઉપજશિ.”

(ગીત ગોવિન્દની ટીકા.)

“ પુત્ર જન્મ હુ શઘ, ગ્યા દીહાડા તણૂ દ્વ બોલીશિ ” (ભુવન દીપક)

(૩) મોઢે ગાવાની ગરબીઓ અને જોડકણા પણ પ્રાચીન ભાષામાં મળી આવે છે. તે લોકભાષામાં જ રચાય, એમાં શંકા હોય નહિ. મારી પાસે ખીમદાસકૃત ‘ બારમાસ ’ છે, તેની ભાષા હાલ કરતાં પ્રાચીન છે. જુઓ છેવટની પકિતઓ —

“ એક વાન ગામ વાસુ વસી જેણિ ગાયા છિ બારિ માસ રે,

જેકા ગાઠ મીખિ નિ સામલિ, તેદનિ પુદ્ગલિ મનના આશ રે ”

છેલ્લી લીટી ઉપરથી જણાય છે કે, કવિનો ઉદ્દેશ પણ તેને ગવરાવવાનો જ હતો. આવી ગરબીઓ જૈનશૈલીમાં લખાઈ, એમ શી રીતે મન કળૂલ કરે ?

(૪) લોકવ્યવહારનાં ખતપત્રો અને દસ્તાવેજોની ભાષા લોકભાષાથી કૃત્રિમ હોય એમ ભાગ્યે જ માની શકાય. રા. મણિ-લાલ વ્યાસે વિમળપ્રબંધના ઉપોદ્ધાતમાં તેવા બે દસ્તાવેજો છાપ્યા છે. તેમની ભાષા ખુદલી રીતે પ્રાચીન છે એક નમૂનાનું વાક્ય જોઈએ.

“ એ ભૂમિ નષ કીધઈ કો દાવુ કરઈ તેહ નષ લહ્યા લાકણુ
શધા કાશી પ્રીત વધ ” (સ. ૧૫૮૮ નું ખત)

(૫) એક કવિના ગ્રંથની પ્રાચીન પ્રત મળે છે તો તેમાં પ્રાચીન ભાષા હોય છે, અને તે જ કવિના કોઈ ગ્રંથની પાછળના સમયની પ્રત મળે છે, તો તેમાં પ્રાચીન ભાષા હોતી નથી એટ-લું જ નહિ, પણ એકના એક ગ્રંથની જૂની ઉતારેલી પ્રતમાં જૂની ભાષા હોય છે, અને એ જ ગ્રંથની બહુ પાછળ ઉતારેલી પ્રતમાં હાલ જેવી ભાષા હોય છે. રા. અબાલાલ જનીએ નાકર વિષેના લેખમાં તેના લવકુશાખ્યાનની પ્રાચીનઅર્વાચીન પ્રતોનો મુકાબલો કરી બતાવ્યો છે, તેમાંથી અબ્બે પંક્તિઓ જોઈએ:—

‘ અરે ભૂડા મદમતિના ’ ઇ મત્ય કુણિ તિની આપીજી
હસ ॥ મિ હરખી મિ માગ્યુ, તિ વચન મહેલુ થાપીજી.”
(ઉ. સ ૧૭૫૫)

‘ મદ મતિના પરિયટ પાપી એ મતિ ’ કાણે આપીજી ?
પાવકમા પેશી પતી જ કરાવી, તે વચન મેટયુ ઉથાપીજી.”
(પ્રા. કા. ત્રિ. મા પ્રકટ)

સ્વ. ચીમનલાલ દલાલે ‘શીખામણુ રાસ’ ની સં. ૧૫૪૮ માં અને

સં. ૧૮૮૨ મા લખાયલી પ્રતો સરખાવી હતી.^૧ એમણે પ્રકટ કરેલા ઉપાહરણની બહુ પાછળ ઉતારાયલી પ્રત રા. હીરાલાલ પારેખ પાસે છે. અનેની ભાષામા મોટો ફરક છે. તેા પ્રાચીન ભાષાવાળી પ્રત જૈન શૈલીની અને અર્વાચીન ભાષાવાળી પ્રત ગ્રાહ્ય શૈલીની ગણીશુ ? એક કવિ એક અથ ગ્રાહ્ય શૈલીમા અને બીજો જૈન શૈલીમા લખે એમ તકરાર ખાતર કદાચ સ્વીકારીએ, પરંતુ એકનો એક અથ બે જુદી શૈલીમા શાથી લખે એ બુદ્ધિમા ઉતરે તેવુ નથી. ખરૂં કારણુ તેા એવુ છે કે, નકલ કરનાર અથને પોતાના સમયના લોકો સમજી શકે તેથી પોતાના સમયની ભાષાનુ સ્વરૂપ આપીને ઉતારે છે. એથી કાળે કરીને ભાષામા ભેદ પડે છે.

ભાલણુની કાઢબરીને જૈન શૈલીમા લખાયલી ગણી છે, પણ તે અથ ઉપરથી તેવુ કંઈ જણાતુ નથી. ઉલટુ તે કવિએ લોક-ભાષામા રચી હતી, એમ ખુલ્લું સમજાય છે. કવિએ એ કોને માટે લખી હતી ?

“અતિ પડિત જે હુષ તે પ્રીઞિ, તેહનુ નહિ ઉપાય

મુગ્ધ રમિક સાભળવા ઇછિ, પણિ પ્રીછી નવિ જાય

તેહિ પ્રીઞવા કારણિ કીધુ ભાઞણિ ભાષાઅધ.” (૫૧)

અંતમા પણ ‘મુગ્ધ બોધની કાઢબરી’ અને ‘ભાષાઈ કીધુ આખ્યાન, રસિકે મુગ્ધ રીઝવવા ગાન’ એ બતાવે છે કે, મૂળ સંસ્કૃત કાદમ્બરી માત્ર મોટા પંડિતો સમજી શકે તેમ હોવાથી કવિએ એાછા જ્ઞાનવાળા (મુગ્ધ) જનોને માટે આ ભાષામા

આખ્યાન રચ્યું. આ પ્રમાણે અલ્પજ્ઞ માટે આ અંથ લખાયો હતો, તેથી તેની ભાષા પાંડિત્યમયી કે લોકભાષાથી ભિન્ન કૃત્રિમ શૈલીવાળી ગણી શકાય જ નહિ.

ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, ભાલણની કાદંબરીની ભાષામાં ફેરફાર ન થયો અને એના બીજા અંથોની ભાષામાં કેમ થયો ? આનાં કારણ વિદ્વાનોએ અનેક વખત જણાવેલા છે. ઘણા પ્રાચીન અંથો તો ભાષામાં ફેરફાર કરીને પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. મોઢે બોલવાનાં પદોની ભાષામાં કાળે કરીને ફેરફાર થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી, અને લિખિત અંથોની ભાષામાં લાહીઆઓએ પોતાના સમયની ભાષાનું રૂપ આપવા કરેલો ફેરફાર માલૂમ પડે છે. સ્વ. ચીમનલાલ દલાલના પ્રાચીન પ્રતો સંબંધી અનુભવ માટે એ મત છે જ નહિ એમણે એ વિષે આમ લખ્યું છે —^૧

“ સોળમા શતકના પૂર્વાર્ધમા થયલા નરસિંહ મહેતા તથા ભીમના કાવ્યો આધુનિક જેવી ભાષામાં મળી આવે છે. તેનું કારણ ફક્ત એ જ છે કે, તેઓનાં કાવ્યોની જૂની વિશ્વમનીય પ્રતીઓ મળેલી નથી તેમના જો ૧૬ મા તથા ૧૭ મા શતકમાં લખાએલા પ્રતીકો મળી આવે તો તેમની ભાષા તેવી જ માલૂમ પડશે. ”

ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે કાદંબરીની પ્રાપ્ત પ્રત સ. ૧૬૬૨ માં લખાયેલી છે. ભાલણના બીજા અંથોની એટલી જૂની પ્રતો મળેલી નથી. વહેલામાં વહેલી અદારમાં શનકની છે. તો પણ ફેટલીકમાં હાલ કરતા બુદ્ધ પ્રાચીન ભાષાના રૂપો જોવામાં આવે

છે. મારી પાસે સં. ૧૭૧૮મા ઉતારેલી એના “મૃગી આખ્યાન”
પ્રત છે, તેની ભાષા આવી છે —

“ પુત્રો વેચીનિ લિ દ્રામ, દ્રેષિ કાહેનો ટાલિ ઠામ,
હંસા કરતા આણિ પ્રીત્ય, હેતે વાદ વદે વિપરીત્ય,
કુડી માક્ષ પીહારિ ટિહિ, લોભિ લાય પીઆરી ગ્રહિ,
ઇદ્રી વશ ન રાખિ એક, વિભુભક્તિ ન આણિ વિવેક.
પીતી પાછી વાલિ ગાય, બાલવછનિ કુધ ન પાય,
જો તુઝમ્મ ન કરે સ તોષ, એ સમલાએ મુઝની દોષ ” (કડવુ ૭

લાલણનું બીજું વખતનું ‘નળાખ્યાન’ પ્રાચીન કાવ્યમાળાર
(અં. ૧૧) પ્રકટ થયું છે, તેમાથી પણ એક નમૂનો જોઈએ —

‘ મદ હારયે મમ તી વદઇ, સુણુઈ નળ ભૂપાળ !
દેવતાને નમઈ વદુ, મુ ને વરો તતકાળ
વિશ્વાસવાળી વામા જાણો, કહો શુ કરે કામ ?
વિશ્વાસ જોવો મિ ધર્યો, તેવો ધરો તમિ સ્વામ ? ” (પૃ ૧૬-૮૦

આ ગ્રંથની ભાષા સબધી રા. બ કાંટાવાળાએ એના ગ્રંથ
વિવેચનમા લખ્યું છે કે, “આ કવિની ભાષામા આજના કરતા કાઈક
ફેર દેખાય છે. છે, કરે છે, તે, હવે, અમે વગેરેને બદલે છિ, કરિછિ
તિ, હવઇ, અમિ, વગેરે રૂપ લખ્યા છે ” (પૃ. ૧૪). આમ તેમણે
ઇ. સ. ૧૮૮૬-૯૦ મા લખ્યું હતું, પણ ઇ. સ ૧૯૧૫ મા દશમ
સ્કંધના વિવેચનમા આવું લખ્યું છે —

“કુટલાક વિદ્વાનો લાલણની અને તેના સમયની ભાષાને જૂર્ન
ગુજરાતી ગણે છે, પરંતુ શાસ્ત્રી વ્રજલાલે ભાષાના જે યુગ જણાવ્યા

છે તે મને વાજળી લાગે છે. જો પ્રાંતિક રૂપો ને શબ્દો જે હાલ પાટણવાડામાં, ઉત્તર ગુજરાતમાં અને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં પ્રવર્તે છે, તે લક્ષમાં લેવામાં આવે તો ભાલણના વખતની, પ્રેમાનન્દના કાળની અને હાલના સમયની ભાષામાં ઝાઝો તફાવત જણાશે નહિ. ” (પૃ ૩)

દશમસ્કંધમાં પ્રકટ થયેલી ભાષા સળધી ના કેશવલાલ ધ્રુવે કાદબરીની પ્રસ્તાવનામાં આ પ્રમાણે અભિપ્રાય આપ્યો છે —

“ એ મતની ખુમારીથી રગાયલા નેત્રને દશમસ્કંધની ભાષામાં જૂનાપણાની છાયા જણાય નહિ, એટલે એના સસ્કરણમાં ઉતરવા ન પામે એ સુશ્લિષ્ટ છે કોઈ સ્થળે પુરાણપણાની સહેજ છાટ જોવામાં આવે, તો તેને જોડણીનું અનિયમિતપણું લેખી સુધારી વાનું યોગ્ય લાગે એ પણ સ્વાભાવિક છે. x x x x તીક્ષ્ણ દ્રષ્ટિએ જોનારને તો દશમસ્કંધમાં પણ કાદબરીને પડછે મૂકાય એવી કેટલીક પુરાણપણાની એધાણીઓ ન ભૂસાવા પામેલી મળી આવે છે, જે ભાલણના સમયની ભાષાના થરનું દશ્ય તેના આગળ અદ્ભુત રીતે ખડૂ કરે છે ” (પૃ ૪.)

મેં સુરતની સાહિત્યપરિષદ વખતે લખેલા લેખ માટે દશમસ્કંધની એક હાથપ્રત મેળવી હતી, તેમાં આવી ભાષા હતી:—

“ લૂણુ ઉતારિ કુઅર ઉપરિ ભામણુકા લિમારીરે
અગો અગિ કરિતા રક્ષા ગૌતુ પુજી ભમારીરે. ”

આ પ્રમાણે ભાલણના અન્ય ગ્રંથોમાં પણ હાલ કરતાં તો વધુ ભાષા માલૂમ પડે છે જ.

નરસિંહના કાબ્યોની પ્રતો પણ ઘણી અરાદમા શતકની અને તે પછી ઉતારેલી મળી આવે છે એ પહેલાની પ્રતો મળે તો તેમાં પ્રાચીન ભાષા હોવી જ જોઈએ. ‘અપ્રસિદ્ધ પુસ્તક’ નામના માસિકના તંત્રી સ્વ શકરભાઈ અતુરભાઈ પટેલ પાસે સં. ૧૭૩૩ માં ઉતારેલી ‘હારમાળા’ ની પ્રત હતી. તેમાંથી સ્વ લલ્લુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ પારેજો ઇ. સ ૧૮૮૫ ના ડિસેમ્બર માસના બુદ્ધિ-પ્રકાશમાં બે પદ ઉતાર્યા હતા, તેમાંથી એક જોઈએ —

“પગ્ણી નિ પારકિ લાથ જ લાનરા? લાજ ન આવિરે કથ તુ નિ
યદપિ કાટય અપરાધ હોઈ શામલા, મેહેત મન અગમ્યા, ગમ્ય મૂઠ નિ.
સુદરી મહઅમરી હરિ તાહરિ, તે માહિ હ એક મસ્ય તાહારી
નરસિઆયા સ્વામી’ કહૂ તહાનિ, મગય માર તુ કગિ માહરિ”

ગુજરાતી પ્રેમના સંગ્રહમાં નરસિંહ મહેતાનાં ઘણા અપ્રકટ પદો છે. તેમાંના કેટલાકની ભાષા પ્રાચીન છે. નમૂના માટે એક અહિં ઉતારૂ છું. —

“તુ તો મુખ મોહન વેત, કિમ મહિર જાકે ?

માન્યુ રે મન અમરૂ તમશુ, એ લાગો પૂરવ સ્નેહ

કિમ મહિર જાકે ?

હૃદ્ય દહી વિક્રી કરી જૂવૂ, તુતુ કર જોડા દિહિરે

પરપુરણી સગન વરજુ, પરદવ્ય નવ ઉપજેહિકે

એ તુ સરખો મોરે ચત ન આવિ, ગગા જમુનાચી આણુ
નરસિઆયા સ્વામી જણુ જણુ વાહાવા, તેસુ કસુ પ્રઆણુ.”

આમાં ‘ઓ’ પ્રત્યય ઘણી વખત વપરાયો છે.

પ્રાચીનકાવ્ય ત્રિમાસિકના વર્ષ ૧ ના ૩ અંકમાં નરસિંહનું 'ગોવિદ્ગમન છપાયું' છે, એમા પણ કંઈક કંઈક પ્રાચીન ભાષાની છાંટ છે.—

“તિણે કૃષ્ણનું ગમન કરાવ્યું, તે પ્રાકૃતમાય કરિયેરે.

ભક્ત કવિ રખે એક જાણે, ઝિમ નિમ નરસંઘ તરિયેરે” (પ. ૧.)

“કૃષ્ણ જવાનું સાભળ્યું ગોપિયુએ જ્યારેજી,

વાઘ દેખી અમ્મ જેવી, તિમ થઈ સ્ત્રિયુ ત્યારિજી” (પ. ૩.)

આ અંકમાં નરસિંહ મહેતાની ભાષા સંબંધી આમ લખ્યું છે.—

“હાલ જે લોકો પદ ગોત્રે છે અને કાવ્યદોહન વગેરેમાં છપાયાં છે, તેની ભાષા એ નૃસિંહ મહેતાની ભાષા હોય નહિ એ તો સ્પષ્ટ છે. કેમકે ચારસે સાડી ચારસે વર્ષ ઉપર વપરાતી ગૂજરાતી હાલની ગૂજરાતી કરતા જૂદી હોવી જ જોઈએ. x x x કાળે કરીને નૃસિંહ મહેતાની મૂળ ભાષામા ઘણો ફેર પડી ગયો છે.”
(પૃ. ૫૨)

આ પ્રમાણે તે વખતે રા. ગા. કાટાવાળાનો અભિપ્રાય હતો. ઉપર ટાકેલા પદોમાં નરસિંહના સમયની જ ભાષા છે, એમ કહેવું નથી, ઘણું કરીને સત્તરમા શતકના અતની ભાષા છે પરંતુ, એટલું સ્પષ્ટ જણાય છે કે, નરસિંહની ભાષા હાલ કરતા પ્રાચીન જ હતી. એના કાવ્યની સોળમા શતકની પ્રત મળે તો તેમાથી એના સમયની ભાષા નીકળે.

ભાલણના સમયની ભાષાનું પ્રાચીનપણું સાબીત કર્યા પછી,

હવે તેના સ્વરૂપનું દર્શન કરીએ. ભાષાના

સ્વરૂપ.

સ્વરૂપના ત્રણ વિભાગ થઈ શકે છે, અક્ષર-

ઘટના, શબ્દઘટના અને વાક્યઘટના.

અક્ષરઘટનામાં લિપિ, જોડણી અને ઉચ્ચારણનો સમાવેશ થાય છે.

અક્ષરઘટના. આપણા સાહિત્યમાં શબ્દોનો જેવો ઇતિહાસ

ખોળવાનો પ્રયત્ન ભાષાશાસ્ત્રીઓને હાથે થયો

છે, તેવો લિપિનો ઇતિહાસ ખોળવાનો પ્રયત્ન થયો નથી.

જેમ આપણી ભાષાના શબ્દો અનેક અવતારો લેઈ

આપણા કાલસુધી આવ્યા છે, તેમ આપણી લિપિના અશ્વરો

અનેક રૂપાંતરો પામી આપણને આવી મળ્યા છે અતિ પ્રાચીન ચિત્ર

લિપિમાંથી આરંભની વર્ણલિપિ, તેમાંથી અશોકના સમયની બ્રાહ્મી,

એમાંથી ગુપ્ત, વલ્લભી, આદિ સમયની લિપિઓ, ને તેમાંથી પ્રાચીન

દેવનાગરી થઈ છે દેવનાગરીનો મરોડ પણ સમયે સમયે બદલાઈ

આપણી હાલની લિપિ બની છે. પાટણના જૈનભારમા ૧૧ માં શત-

કથી માંડીને હસ્તલેખો છે, તેમાંના પ્રાચીનતમની લિપિ મુશ્કેલીથી

ઉઠેલી શકાય છે એ ઉપરથી આપણી લિપિનો ઇતિહાસ રચી શકાય

એમ છે. ભાલણના સમયમાં લિપિનું સ્વરૂપ કેવું હતું એ મુદ્રણ,

છખી પાડવાની કળા વગેરેની અનુકૂળતા સિવાય બતાવી શકાય તેમ

નથી, પણ એમ લાગે છે કે, તે વખતે આપણી હાલની ગુજરાતી લિપિ

પ્રચારમાં આવી ન હતી, પણ ઘણું કરીને દેવનાગરીનું અતિમ

સ્વરૂપ હતું. તે વખતે પત્રવ્યવહારમાં કે હિસાબના ચોપડામાં

ગુજરાતી લિપિ દાખલ થઈ હતી કે કેમ, એની ચોક્કસ માહિતી

મળતી નથી, પણ ગ્રંથ લેખનમાં તો તે વપરાતી ન હતી જ.

સ્વ. નારાયણ ભારતીએ એમના લેખમાં લખ્યું છે (પ્રા. કા.

પ્રિ. વર્ષ ૩ અંક ૩) કે, તેમણે હાલના ગામડાના વાણિયાના જેવા

અક્ષરોવાળા ભાલણના અને તેના પિતાના કાગળો જોયા હતા. પણ

એ કાગળો સખંધી તેમનો બધો પુરાવો સંશયગ્રસ્ત છે, એમ હવે

પાંક્તિનું પ્રકરણ વાચવાથી જણાશે. અર્વાચીન ગુજરાતી લિપિ અર્વાચીન ભાષાના આરંભ સાથે સંવતના ૧૯ માં શતકમાં વાપરવામાં આવેલી હોવાનો સંભવ છે એ શતકના આરંભની લિપિમાં સંકેતસ્થિતિની છાપ જણાય છે.

જોડણીની બાબતમાં સ્થિરતા જોવામાં આવતી નથી. સંસ્કૃત-માથી થયેલા તદ્દલવ અને તેથી દેશ્ય શબ્દોની જોડણી એકધારી માલૂમ પડતી નથી તત્સમ (સંસ્કૃત) શબ્દોની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ લેખકના સંસ્કૃતના વક્તા-ઓછા જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે. ધધાદારી લાહીઆઓ, વિઠાન જૈન સાધુઓ અને ગ્રાહ્યણ પડિ-તોને હાથે લખાયેલી પ્રતોમાં બહુ ભાગે શુદ્ધિ જળવાઈ રહેલી હોય છે.

૧૨ જોડણીનું અનિયમિતપણું હોવાથી શબ્દોના ઉચ્ચારણમાં સ્પષ્ટ નિયમ બાધી શકાતા નથી. એટલું જણાય છે કે, કેટલાક સર્વાનામોમાં અને ક્રિયાવિશેષણોમાં હાલમાં હકાર બહુ મંદ જણાય છે તે તે વખતે સ્પષ્ટ હશે, પણ તે વ્યજન સાથે જોડીને નહિ, પણ વચમાં સ્વર મુકીને લખાતો, જેમકે મ્હાડ, તહેને જહેને, એમ નહિ પણ માહાડ, તેહેને, જેહેને, એ પ્રમાણે. ય અને જ, બ અને પ એનો લખવામાં ભેદ હતો નહિ; ઉચ્ચારણમાં હશે કે નહિ એ કહી શકાતું નથી. અનુસ્વાર સાથેનો ઉકાર દીર્ઘ લખાતો. હૂં, શૂં, ગયૂં, વગેરે જુદા જુદા શબ્દોની જોડણી અને ઉચ્ચાર સંસ્કૃતમાંથી અપભ્રંશમાં થઈ કેવા રૂપાતર પામીને આવ્યા છે, એ જણાવતાં બહુ વિસ્તાર થાય એમ છે.

ભાલણના સમયમાં આપણી ભાષાના શબ્દોનાં કેવાં રૂપ પ્રવર્તતા હતાં તે હવે જોઈએ. એ રૂપોનો શબ્દધરતા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશનો ઇતિહાસ

બતાવી, તેમના સ્વરૂપ શી રીતે બદલાયા, એ જણાવતા બહુ વિસ્તાર થાય અને તે આવા નાનકડા ગ્રંથમાં અસ્થાને ગણાય. એ જોવું હોય તેમણે રા. કેશવલાલ ધ્રુવની કાદબરીની ટીકા અને ૧૯૧૪-૧૫ ના ઇંડિયન ઍન્ટિક્વરીમાં પ્રકટ થયેલો ડૉ. ટેક્સીટોરીનો 'પશ્ચિમ રાજસ્થાનીના વ્યાકરણ વિષે ટીકા (નોટસ ઑન ધ આમર ઑફ વેસ્ટર્ન રાજસ્થાની)' એ નામનો વિસ્તૃત અને શાસ્ત્રીય લેખ જોવો તેને આધારે હું ભાલણના સમયના કેટલાક પ્રાચીન રૂપો જે હાલ આપણી ભાષામાં રૂપાંતર પામ્યા છે અથવા તો તેમથી હુત થયા છે, તેમનું વ્યાકરણ ની દૃષ્ટિએ નિરૂપણ કરવા પ્રયત્ન કરીશ.

પ્રથમ નામના રૂપાખ્યાનો જોઈશું, તેમાં ખાસ કરીને વિભક્તિઓ અગત્યની છે પ્રથમા અને દ્વિતીયાનો 'ઉ' પ્રત્યય કેટલાક નામોને લાગતો. પિયુ, રાઉ, પ્રાહુણઉ. થોહઉ. અકારાન્ત નામોનો 'અ' જતો રહી 'ઉ' વ્યંજન સાથે લખી જવાનું પણ ભાલણના સમયમાં શરૂ થઈ હતું. પ્રાહુણ, થોહુ. તૃતીયા અને સપ્તમીનો 'ઇ' અને 'ઇઇ' હતા. રાઇ, નામિઇ, નિશાઇ. ઇઇનું પૂર્વરૂપ 'ઇહિ' પણ થોહુક પ્રચારમાં રહ્યું હતું; ' રૂપીહિ ર ભા સમાણી "

અન્ય વિભક્તિઓ અનુસર્ગો લગાડીને કરવામાં આવતી. દ્વિતીયાનો અને ચતુર્થીનો અનુસર્ગ ' નઇ ' હતો ' પરમેષ્ઠિ નઇ પ્રણામ કરૂં. ' નઇનો નિ પણ થયો હતો, ' રાનિ દીધુ ભેટય. '

ચતુર્થી માટે કન્હઇ-કન્હિ, નઇ-નિ, પ્રતિ, લણઇ-લણિ,

માટઈ-માટિ, ઉપરાત રહઈ-રહિ પણ વપરાતો હતો, 'મુઝરહઈ-રહિ'.

પંચમીને કન્હઈ, થી, પાસઈ, સિ, પાહિ, ઉપરાત તઉ-તુ (દેવલતઉ, કારણતુ), થકઉ-થકુ (વૃક્ષથકુ), હૂતું (પાટણ હૂતું), એ અનુસર્ગો લાગતા.

પઠીના, કેરઉ-કેરૂ, તણઉ-તણુ, તઉ-તુ, એ ઉપરાંત કઉકુ (દેવકીઈ પાટણિ), ચઉ, ચુ-ચો (ભાલણ પ્રણયો સ્વામી)^૧ ર (કામની રિ મુખનિ). હ (દંતહ આગલિ), પણ ભેવામાં આવે છે.

સપ્તમીને કન્હઈ, પાસઈ-પાસિ, માહિ, ઉપરાત તઈ-તિ (સહસ વરસતઈ), મઝારિ (અણહલપુર મઝારિ), મઝિ (ઘરિ-મઝિ), એ પણ લાગતા.

વિશેષણના અને સર્વનામના રૂપો ખાસ વિલક્ષણ જણાતા નથી માત્ર કઈક ફેરફાર થયો છે અનેરઈ (અનેરી), ઘણઉ (ઘણુ) જિણિ (જેણુ), કિન્હઈ-ન્હિ (કોણુ) તેહુ (તેઓ), એવા જણાય છે.

વિશેષણોતું અન્ય સાપેક્ષ રૂપ 'એરડઉ' પ્રત્યયથી થતું; ગાઢે-રડઉ, અધિકેરડઉ. વળી એ રૂપ પંચમીના અનુસર્ગ લાગીને પણ થતું, એક એક પાહિ અધિક, પાણી થકુ ગાહુ સર્વ સાપેક્ષ હાલ પ્રમાણે સહુ અને 'સર્વિ' ના ઉમેરાથી બનેતું.

અ ગામા ખાસ નોંધવા જેવા આટલા જણાય છે નિશિ

૧ બરીમા ૨ ઘરૂી જગએ વપરાયો છે આથી કાન્હડેપ્રગવના 'કયથ' કૃતી' મા મારવાડી પ્રયોગ ધારવામાં આવે છે, એ બગેચર નથી.

રિ રૂપેની પ્રાચીનતા નોખી જ હતી. કીજઈ, ન છીઈ, કીજસિ, કહીસ્યઈ, વગેરે.

સમયના કેટલાક શબ્દો હાલ પ્રચારમાંથી નીકળી ગયા જેવા કે, અંતે ઉરિ (રાણી), આતા (પુત્ર), આલોડિ (રે), આવિ (જાણુ છે), ઉજઈ (ઝડપથી જાય છે), ની ધજ), નિપાયુ (નિપજવેલો), ઉગાવિ (સૂકવે), ખંખેરી), પટહ (પડો-નોખત), ભાષાખંધ (તરજૂમો), રીખતુ (ભાષોડીએ ચાલતુ), નીમાઢા (ખંડીઆ ગેરે

ખતની વાક્યઘટનામાં બહુ વિલક્ષણતા ન હતી, પણ ના. નીચલા પ્રયોગ નજરે ચઢે એવા છે.

સ્કૃતને મળતા પ્રયોગો —

- (૧) સતી સપ્તમી-એક સમે ઋતુરાજ રાજતિ (એક વખત વસંત ખીલ્યો હતો, ત્યારે).
- (૨) ભૂતક્રંતનો અકર્તારિ. હું તેણિ હીહુ નહિ (હું તેનાથી દેખાયો નહિ), ભૂપિ સખી પૂછી.
- (૩) સપ્તમીને સ્થાને પંચમીનો પ્રયોગ. સેવાથી ચૂકિ નહિ (સેવામાં ભૂલે નહિ).
- (૪) હેત્વર્થ સપ્તમી. મેઘ વરસિ અન્ન સરસિ (ઉત્તમ પાક થાય એમ મેઘ વરસે છે).

(૫) દેહલી દીપક-ન્યાયે (જે ખંડના ઉમર ઉપર ફોંચે
સુકયો હોય તેથી ખંડને ખંડમાં અજવાળું પડે),
ક્રિયાપદ વચમાં રહી ખંડને વાક્યોનો અર્થ સાધે.
મિથ્યા શ્રમ મિં કીધુ અનર્થ (મેં મિથ્યા શ્રમ
કીધો અને અનર્થ કર્યો).

લ. પ્રત્યયોનો ક્રમ ઉલટાઈ જવો.—

(૧) આશ્રમ એણિ-એ આશ્રમમાં

(૨) ધર્મતાણુ યૌવન આકારિ-સાક્ષાત જાણે યૌવનનો
ધર્મ હોય (તાણુ પ્રત્યય યૌવનની પાછળ જોઈએ).

મ એ સમયના કેટલાંક રૂઢ વાક્યો હાલ લાખામાં પ્રવર્તતાં
જણાતાં નથી.—

(૧) ઉતારિ થાઉ (ઉતારે જાઓ). (૨) હાથિ કર્યું
હાથમાં લીધું) (૩) હસ પોત પાસિ લિમાન (હંસના
અચ્ચાનુ માન સુકાવે). (૪) મસ્તક ઉરધ કરાણુ (મસ્તક
ઉંચું ગબજો, પ્રતિષ્ઠા વધારજો. (૫) સુપ્રભાત સવિહુ દાતાર
(વિ પ્ર) (સર્વ દાતારનો ઉદ્વેગ થાઓ) (૬) મોટુ થાઉ
જો માહાડ કહું (‘ મારો ’ એમ જો કહે તો મારા
ભાગ્યનો પાર રહે નહિ) (૭) વાત ઘાણુ ઘાટિ (ઉત્તર કાદ ખરી)
(વાત ગોઠવીને કહો) છેલ્લો પ્રયોગ ઉદ્ભવના રામાયણમાં અને
નાકરના ઓળાહરણમાં પણ છે

ભાલણના સમયની પ્રાચીનતા માટે જો કંઈ શકા રહેતી હશે
તો ઉપરના દિગ્દર્શનથી જતી રહેશે

ભાષાનું સ્વરૂપ જોયા પછી, ભાલણના સમયની ભાષાને કંઈ સંજ્ઞા આપવી એ ચર્ચામાં ઉતરીએ એ ભાષાનું નામ. સંબંધી મૂલભેદ છે ડૉ. ટેસિટોરી તેને પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની એવું નામ આપે છે, રા. નરસિંહરાવ તેને અતિમ અપભ્રંશ કહે છે, અને રા. કેશવલાલ ધ્રુવે તેને મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષા જણાવી છે. એમાંથી ચથાર્થ નામ એકે છે કે નહિ તે વિષે વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે.

આગળ જણાવેલા લેખમાં ડૉ. ટેસિટોરીએ સ. ૧૬૫૬ સુધી ગુજરાતમાં અને પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં એક જ ભાષા ચાલતી હતી એમ કહે છે તેને પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની એ ન જ્ઞાતી ઓળખાવી છે એ વિદ્વાન કહે છે એટલા કાળ સુધી તો વખતે નહિ, પણ સવતના સોળમાં શતકના અત સુધી બને પ્રાતોમાં એક જ ભાષા ચાલતી હતી, તેની ના નથી^૧ તો પણ એને પશ્ચિમ રાજસ્થાની કહેવી કે નહિ, એ પ્રશ્ન છે એક જ ભાષામાંથી ગુજરાતી અને મારવાડી એમ બે જુદી ભાષાઓ થઈ, તેથી એ મૂળ ભાષાને એ બનેથી પ્રથક નામ આપવું એ યોગ્ય કહેવાય નહિ પશ્ચિમ રાજસ્થાન કરતા ગુજરાત બહુ મોટો પ્રાંત છે, તો નાના ભાગનું નામ આપવું એ કરતા મોટા ભાગનું નામ આપવું

---

૧ ડૉ. ટેસિટોરીએ જે હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો આધાર લીધો છે, તેમાંથી માત્ર એકનું જ વર્ષ સ. ૧૬૬૭ છે પરંતુ, તે રચનાસાલ છે કે ઉતાર્યા સાલ છે એ અષ્ટ જણાવ્યું નથી જે તે ઉતાર્યાનું વર્ષ હોય તો એની રચનાસાલ વહેલી હશે. આથી સ. ૧૬૦૦ સુધી બંને પ્રાંતની એક ભાષા ગણવી જોઈએ

એ જ ઇષ્ટ છે. વગી, પશ્ચિમ રાજસ્થાનનો 'ગુર્જર દેશ'મા સમાવેશ થાણા લાખા કાળથી થયેલો છે. લિખ્તમાળ ગુર્જરાની રાજધાનીનું શહેર હતું. તેથી ઉલટું, રાજસ્થાનમા ગુજરાતનો કોઈ વખત સમાવેશ થયો નથી, અર્થાત્ ગુજરાત રાજસ્થાનના ભાગ તરીકે ઓળખાયો નથી તો એ ભાષાને ગુજરાતી ભાષા કહેવામા કંઈ ખોટું નથી, અથવા નો ગુજરાતીથી અને મારવાડીથી લિખ્ત જ નામ આપવાની જરૂર હોય તો 'ગુર્જરમાતા' એ નામથી એ હેતુ સચવાશે

રા. નરસિંહરાવે ડૉ. ટેસિટોરીના મતથી જુદા પડી 'ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ' એ નામના 'વસન્ત'મા લખેલા લેખમા અને પાંચમી આહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદના ભાષણમાં તેને અતિમ અપભ્રંશ નામ આપ્યું હતું અને તેનો કાળ સં. ૧૫૫૦ સુધી લખાવ્યો હતો, એટલે ભાલણના સમયની ભાષા પણ એ મંજૂરને પ્રાપ્ત થાય. તેના પ્રમાણમા તેમણે કાન્હડદે પ્રબધનો આધાર જણાવ્યો હતો. એ કાવ્યને અતે કવિ તેને 'પ્રાકૃતખંધ' કહે છે. આ કંઈ સતોષકારક પ્રમાણ ગણાય નહિ એના કરતાં ખીજા એ બળવત્તર પ્રમાણ છે નરસિંહ મહેતા સુરતસંગ્રામમા અતે 'અપભ્રંટગિરા' લખે છે —

‘અપભ્રંટગિરા વિષે કાવ્ય ટંબુ દીમે ગાય, હીમે તે જેમ તીર કાગે’

કવિએ પોતાનું કાવ્ય અપભ્રંટમાં લખ્યું છે, એમ સ્પષ્ટ જણાતું નથી વળતે અપભ્રંટ ઉપર કટાક્ષ પણ હોય. પરન્તુ, ભાલણ તેના પ્રથમના નગાખ્યાનમા સ્પષ્ટ અપભ્રંશ શબ્દ લખે છે.

‘કથા માત્ર એ નૈષધ રાની અપભ્રંશએ દાખી’ (કહલુ, ૧). આ પ્રમાણે તે વખતે અપભ્રંશ નામ કંઈક પ્રચારમાં હતું. પરન્તુ, તે સમયની ભાષાને દેશસંજ્ઞા પણ મળી ચૂકી હતી ભાલણ પોતાના અથોમા ‘ગુર્જર ભાષા’ પુષ્કળ જગ્યાએ લખે છે. ઉપરના ણાખ્યાનના આરભમા જ એ શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે,—

“ ગુરુપદ પ કજને પ્રણમ, અભ્યુત્થાને ધ્યાઉ,
ગુર્જર ભાષાએ નળગજના ગુણ મનોહર ગાઉ ” ૧

‘કાદંબરી’ને અ તે પણ તે ‘ગુર્જર ભાષા’મા રચવાનું જણાવે છે. “ બુદ્ધિમાને ગુર્જર ભાષાએ વિસ્તરી ” (ઉત્તર કાદંબરી) દશમસ્કંધમા ઘણી જગ્યાએ એ શબ્દ વપરાયો છે.

“ લીલા લક્ષ્મીનારાયણની ગુર્જર ભાષાએ ગાઉ. ” (૫ ૨૫૬)

“ મતિમાને ગુર્જર ભાષાએ ગોવિંદના ગુણ ગાઉ ” (૫ ૨૮૮)

“ પ્રાકૃતને પ્રીછના કરી ગુર્જર ભાષાએ વિસ્તરી ” (૫ ૩૧૧)

આ પ્રમાણે તેણે ‘અપભ્રંશ’ શબ્દ એક જ જગ્યાએ વાપર્યો છે, જ્યારે ‘ગુર્જર’ શબ્દ પુષ્કળ જગ્યાએ વાપર્યો છે, એ ઉપરથી આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ કે, તેના સમય પહેલાંની ભાષા અપભ્રંશ કહેવાતી હોવાથી તે અન્તર્યે એ શબ્દ એક જગ્યાએ વાપરે છે પરન્તુ એના સમયમા ‘ગુર્જર ભાષા’ એમ ભાષાને દેશસંજ્ઞા મળી ચૂકી હતી અને એ શબ્દ વ્યાપક અથોમા હતો નળાખ્યાનના આરભમા તો તે ‘ગુર્જર ભાષા’ શબ્દ લખે છે, પણ પછી ‘અપભ્રંશ’ લખે છે, જેથી ‘અપભ્રંશ’ અન્તર્યે આવી ગયો લાગે છે. એના પાછળના અથોમા તો ‘ગુર્જર’ શબ્દ જ છે

ડૉ. ટેસિટોરી જણાવે છે કે, મારવાડી ભાષાએ ધસવી સનના પંદરમા શતકમા પ્રથક રૂપ લેવા માડયું હતું.^૧ તે વખતે ગુજરાતીએ પણ અપભ્રંશથી જુદુ રૂપ પકડયુ હોવુ જોઈએ

કદાચ કેઈ કહેશે કે, ભાલણે તો ‘ગુર્જર’ શબ્દ લખ્યો છે, ‘ગુજરાતી’ નહિ. ભાલણે ગુજરાતીનુ સંસ્કૃત રૂપ ‘ગુર્જર’ વાપર્યું જણાય છે. હાલ પણ સંસ્કૃતના અતિ મોહવાળા વિદ્વાનો અને શાસ્ત્રી પુરાણીઓ ‘ગુર્જર’ શબ્દનો ‘ગુજરાતી’ને સ્થાને ઉપયોગ કરે છે આથી ભાલણે એ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો હોય તો તેમા કંઈ આશ્ચર્ય નથી.^૧ પ્રેમાનન્દ દશમસ્કંધમા ‘ગુજરાતી ભાષા’ લખે છે એ પહેલા આપણા સાહિત્યમા એ શબ્દ વપરાયેલો જણાતો નથી. તેથી શુ એ પહેલાની ભાષાને ‘ગુજરાતી’ નહિ કહી શકશે ? ‘ગુર્જર દેશ’ને બદલે ‘ગુજરાત’ શબ્દ તો ભાલણના સમયમા પ્રચારમા આવી ચૂક્યો હતો સ. ૧૫૧૨ મા રચાયલા કાન્હડકે પ્રબંધમા તે છે

‘પૂછઇ વાત પાતશાહ હસી, ગુજરાતિ તે કહીઇ કિસી’

એ પહેલાં સો વર્ષ ઉપર પણ ‘ગુજરાત’ નામ પ્રચારમા હતું. સં. ૧૪૦૫ મા રચાયલા પ્રવન્ધકોશના હરિહર પ્રવન્ધમા એ શબ્દ છે.^૨

---

૧ It would therefore seem that in the fifteenth Century the formation of the Marwari was already in Progress ”—Indian Antiquary, February 1914, p 24.

૨ નૈષધીય ચરિતમ્ (નિર્ણયસાગર), પ્રસ્તાવના.

ગુજરાતે તિલ્હ્યાત દેશં વીરવલ્લ નામનિ રાજનિ ગાસતિ.

આથી ભાલણના સમય પહેલાં ‘ગુજરાત’ શબ્દ પ્રચારમાં હતો. તેથી ભાષાને ‘ગુજરાતી’ નામ મળેલું ગણીએ અને ભાલણે ‘ગુર્જર’ શબ્દ લખ્યો છે, તે સંસ્કૃતના મોહને લીધે એમ માનવામાં કંઈ વાંધો નથી.

વીમળપ્રબધમાં અપભ્રંશ શબ્દ જે રીતે વપરાયો છે, એ જોતા તે વખતે એ નામ પ્રચારમાં નહિ હોય એમ લાગે છે.

“ જાણુષ સંસ્કૃત પ્રાકૃત શુદ્ધ, જાણુષ ગૌરસેની માગદ્ધ
પૈશાચી અપભ્રંશી વક્ત્રી, એતલ્લ એ છ ભાષા મિત્રી ”

(પૃ ૧૨૩)

આમાં સૌરસેન, માગધી અને પૈશાચી ભાષાઓ તે સમયે પ્રચારમાં ન હતી, તેમની સાથે અપભ્રંશ ભાષા ગણાવી છે, તેથી તે નામ એ સમયે પ્રચારમાંથી લુપ્ત થયું હશે એમ જણાય છે. આ ઉપરથી આપણે કહી શકીએ એમ છીએ કે, ભાલણના સમયની ભાષા ગુજરાતી તરીકે ઓળખાવા લાગી હતી. કદાચ તે સમયની ભાષાને ‘ગુર્જર’ કહેવાતી હતી એમ ગણીએ, તો પણ મૂળ દલીલને બાધ આવતો નથી અપભ્રંશ નામ નીકળી જઈ, ભાષાને દેશસંજ્ઞા મળી હતી કે નહિ, એ પ્રશ્ન છે, પછી એને ગુજરાતી કહો કે ગુર્જર કહો.

તે સમયની ‘ગુર્જર’ કે ‘ગુજરાતી’ ભાષા કેટલા પ્રદેશમાં પ્રચારમાં હતી ? એ પ્રશ્ન સાથે ગુજરાતનો વિસ્તાર કેટલો હતો, એ પ્રશ્ન સંકળાયેલો છે. હાલ ગુજરાત શબ્દમાં જેટલા પ્રદેશ-

નો સમાવેશ થાય છે તેટલા પ્રદેશનો સમાવેશ ભાલણના સમય-
માં થતો હતો ? જો તેમ ન હોય તો સમસ્ત પ્રાતની ભાષાને
ગુજરાત કે ગુજરાતી નામ કેવી રીતે આપી શકાય ? તેથી અપ-
ભ્રંશ નામ કાયમ રાખવું જ ઠીક છે. આનો આપણે વિચાર કરી-
શું. હાલ ગુજરાતમાં તળગુજરાત ઉપરાત દક્ષિણ ગુજરાત, કાઠી-
આવાડ અને કચ્છનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આમાંથી આપણે
કચ્છ બાદ કરીશું, કેમકે એ ગુજરાતની સીમાની બહાર છે.
એમાં જઈ વસેલા ગુજરાતીઓ ગુજરાતી ભાષા બોલે છે, તેથી
તેનો ગુજરાતમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે, બાકી મૂળ કચ્છી
બોલી તો બુદ્ધી જ છે. દક્ષિણ ગુજરાત પ્રથમ લાટદેશ તરીકે
ઓળખતો હતો, પણ ભાલણના સમયમાં તે નામ કાયમ રહ્યું
હોય તેમ જણાતું નથી, તેમ જ એ પ્રદેશની ભાષા પણ ખાસ
વિલક્ષણ નથી. એથી એ ભાગનો ગુજરાતમાં જ સમાવેશ કરીશું.
હવે, રહ્યું કાઠીઆવાડ. અલખત, કાન્હડદે પ્રબધમાં સોરઠ અને
ઝાલાવાડને ગુજરાતથી ભિન્ન જણાવેલા છે.

પૂર્વમાં પાતસાહ હસી, ગુજરાતિ તે કહીછ કિસી ?
કિસ્યુ ખભાયત, અણહલપૂર, કિસ્યુ દિવગઢ, માંગલદુર ?
માત્રાવાડ સોરઠ છિ કિસી ?

પરંતુ, આમાં ઝાલાવાડ અને સોરઠ ગુજરાતથી સ્વતંત્ર પ્રાત
તરીકે નહિ, પણ તેના પેટાવિભાગ તરીકે લખેલા છે. કેમકે અણ-
હીલપુર અને ખંભાતની સાથે દિવ અને માંગરોળને ગુજરાતમાં
ગણી, પછી ઝાલાવાડ અને સોરઠ ગણાવ્યાં છે. જો સોરઠ ગુજરાત-
માં ન હોય તો દિવ અને માંગરોળ શી રીતે હોય ? આથી જે

અને આલાવાડ ગુજરાતથી સ્વતંત્ર જણાતા નથી કાઠીઆવાડ ઉપર પાટણના રાજાનું આધિપત્ય સોલકી રાજાઓના સમયથી હતું, અને લાલણના સમયમા તો મહમ્મદ બેગડાએ એની સ્વતંત્રતાનો નાશ કરી તેને ગુજરાત સાથે જોડી દીધું હતું. આથી ગુજરાતની રાજકીય સરહદમા કાઠીઆવાડ લાખા સમયથી આવી ચૂક્યું હતું. ભાષાની બાબતમા પણ બહુ ફેર પડ્યો નથી. અલબત્ત કાઠીઆવાડની ભાષામા પ્રાતિકતા છે, પણ ભાષાના મૂળગત બંધારણમાં બહુ ફેર નથી. મારવાડી અને ગુજરાતીમા જેટલો ફેર પડી ગયો છે, તેટલો ફેર ગુજરાતી અને સોરઠીમા પડ્યો નથી. આથી લાલણના સમયમાં કાઠીઆવાડની ભાષાને ગુજરાતી ગણીએ તો કંઈ ખોટું નથી. એટલું કબૂલ કે, ગુજરાતીની પ્રાતિક બોલી તરીકે સોરઠીને ગણવામા બાધ નથી હાલ જે અર્થમા ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષા સમજાય છે, તે બ્રિટિશ અમલ પછી જ. તો શુ બ્રિટિશ અમલ જમ્યો ત્યાં સુધી આપણી ભાષાને અપભ્રંશ તરીકે ગણીશુ

પરંતુ, અમુક પ્રાતની ભાષાને ગુજરાતી ગણવી કે નહિ, એ મુળ પ્રશ્ન નથી મુળ તો એ છે કે, લાલણના સમયથી ભાષા-લાલણે જે ભાષામા કવન કર્યું તે ભાષા-અપભ્રંશ તરીકે ઓળખાતી મટી, તેને દેશસંજા મળી હતી કે નહિ ? અર્થાત્ તે ગુર્જર કે ગુજરાતી કહેવાતી હતી કે નહિ ? ઉપરના વિવેચનથી તે વિષે અતુમાન બાધી શકાયે.

ગ. કેશવલાલ દ્રુવ ગુજરાતીનો આરંભ અગીઆરમા શતકથી ગણે છે. પરંતુ તે તો અપભ્રંશ હતી. તેને દેશસંજા પંદરમાં એ તક સુધી મળી ન હતી. તેથી પહેલાંની ભાષા આપણી ખરી

પણ ગુજરાતી તો નહિ જ કહી શકાય. અપભ્રંશનો અંત ક્યારે માનવો અને ગુજરાતીનો આરંભ ક્યારથી ગણવો ? સોળમા શતકથી. તેથી ગુજરાતી ભાષાના કાળવિભાગ આમ થોડા શકાય,—

૧. આરંભકાળ—સં. ૧૫૦૦ થી ૧૭૦૦.

૨. મધ્યકાળ—સં. ૧૬૦૦ થી ૧૮૦૦.

૩ અર્વાચીનકાળ—સં. ૧૮૦૦ પછી.

આ ઉપરથી જણાશે કે, નરસિંહ અને ભાલણ અપભ્રંશના નહિ પણ ગુજરાતીના જ કવિઓ છે.

પ્રકરણ ૩ બુ.

કવિજીવન.

ખીજા પ્રાચીન કવિઓની સરખામણીમાં ભાલણના જીવન સંબંધી હકીકત બહુ ઓછી મળી છે. તે પોતાના કોઈ કાવ્યને અંતે પણ પોતાની જાળખાણુ ભાગ્યે જ આપે છે. આથી ભાલણનું જીવન લખનાર પોતાના વિષયમાં યથેચ્છ વિહારી શકતો નથી. તેના સંબંધી જે કંઈ બાહ્ય હકીકત મળી છે, અને દિગ્વિત તેના અથો ઉપરથી ઉપજાવી શકાય છે તે એકત્રિત કરી, તેના સંભવ અસંભવની તુલના કરી, આ વૃત્તાન્ત લખ્યું છે.

લાલણ પાટણનો વતની હતો, તેમા હવે મતલેદ જણાતો
 નથી પ્રથમ તેને સિદ્ધપુરનો વતની પણ
 વતન કોઈ કહેતું,^૧ પણ નારાયણ ભારતીની તેના

૨૨ સખંધી શોધ^૨ અને દશમસ્કંધની પુષ્પિકા ઉપરથી તેના
 વતન સખંધી ક્યારનોએ નિર્ણય થઈ ગયો છે. એ પુષ્પિકા ૨૬.
 કુરિલાલ ધ્રુવે આ પ્રમાણે દર્શાવી હતી —

इति श्रीभागवत महापुराणे दशमस्कन्धे बाल लीलपद्वय पाटणनगर
 गो-ब्राह्मण भालणकृत सपूर्ण ॥^૩

લાલણની જ્ઞાતિ સખંધી ઈ. સ. ૧૮૮૫-૮૬ માં મોટો
 મતલેદ હતો. રા. બા. હરગોવિન્દદાસ જ્યારે
 જ્ઞાતિ ૧૮૮૫ માં પાટણ આવ્યા હતા, ત્યારે

તેમણે લાલણ વડનગરો નાગર, વિસનગરો નાગર કે
 ઐદિચ્ય ગ્રાહણ હતો એમ વિધવિધ અફવાઓ સાલણી
 હતી.^૪ મજલાલ શાસ્ત્રીનું એવું કહેવું હતું કે, તે આતુર્વેદી મોઢ
 ગ્રાહણ હતો.^૫ તેને શ્રીમાળી ગ્રાહણ પણ કોઈ કહેતું,^૬ કેમકે
 તેના ઘરનું માલકીપણ પ્રથમ એક શ્રીમાળી ગ્રાહણ લાણાભાઈ
 નામે કરતો હતો. પણ એ પછી ઘણા નિર્ણયકારક પ્રમાણો પ્રકાશમાં
 આવ્યા છે. લાલણ પોતાના બીજા વખતના નળાખ્યાનમાં 'નાગરકાળે
 શ્રમ દુવેળા કવિને કમે' લાગ્યો' એમ કહે છે, તેથી તેની
 જ્ઞાતિ નાગરથી તો ભિન્ન જ હોવી જોઈએ. ઉપર આપેલી પુષ્પિકામાં

૧-૪. બુદ્ધિપ્રકાશ, ઑગસ્ટ, ૧૮૮૫ ૨, પ્રાચીનકાવ્ય ત્રિમાસિક,
 ૧ વર્ષ ૩, અ ક ૩. ૩-૫ બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૧૮૮૫ તથા પુટનોટ ૬
 ૧ બુદ્ધિકાવ્યદોહન અથ ૫ વર્ણી, જુઓ Milestones in Gujarati
 Literature, p. 46.

મો આગળ રેખ કરી છે, એથી તેની પાછળનો દ લોપાઈ ગયો હોય એમ જણાય છે. એ કારણે એની જ્ઞાતિ મોઢ બ્રાહ્મણ હતી એમ સિદ્ધ થઈ શકે. એના પુત્ર ચતુર્ભુજે મોઢેરા પુરાણ ગુજરાતીમાં લખ્યું છે એમ નાગવણ ભારતીતુ કહેવું છે, એ વળી વિશેષ પુરાવો છે. વળી એમણે એના સંબંધી ઘણી મહેનત લઈ શોધ કરી હતી, તે ઉપરથી તેમને તેની જ્ઞાતિ ત્રિવેદી મોઢ હોવાનું માલૂમ પડ્યું હતું, અને તે જ ચથાર્થ જણાય છે. આ પ્રમાણે તેની જ્ઞાતિનો નિર્ણય થયો કહી શકાય.

કવિ કાવ્યમાં ભાલણ એ નામથી અને લોક આખ્યાયિકામાં

પુરુષોત્તમ મહારાજ એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે નામ.

સ્વકાવ્યમાં કવિ જાતે અને તેના પુત્રો

પોતાના કાવ્યોમાં એને ભાલણ લખે છે, તેથી એ નામ તો સ્પષ્ટ છે, પણ પુરુષોત્તમ સંબંધી, આખ્યાયિકા સિવાય, બીજો સંતોષકારક પુરાવો નથી આધુનિક ભાષામાં અને આધુનિક લિપિમાં લખાયલા એક કાગળનો શરૂઆતનો ભાગ ભારતીએ પોતાના લેખમાં આપ્યો છે.^૧ તેને તેઓ ભાલણે નાનપણમાં કાગળ લખવાનો કરેલો મહાવરો કહે છે. એમાં પુરુષોત્તમ નામ છે પણ એ કાગળો સંબંધી તેમનો આજો એ પુરાવો સંશયગ્રસ્ત છે

૧ એ કાગળ આ પ્રમાણે છે—“સ્વસ્તિ શ્રીકાશી મહા શુભગ્ધ્યાને પૂજારાધે દ્વેષ શ્રીપંચ દ્વેષ મગળજી દ્યાળજી ચરનાણે શ્રી પાટણથી લ દ્વે પુરુષોત્તમ મગળજીના પ્રણામ વાચજો જત્રેરે અહિ તો કુશળક્ષેમ છે” એ કાગળની લિપિ સખધી ભારતીએ આમ લખ્યું છે—“અક્ષર ગુજરાતી છે તેના મરોડ એવો છે કે, કોઈ ગામડાના શીખાઉ વાણિયાના અક્ષરો હોય”. (પ્રા કા. ત્રિ, વ ૩ અ. ૩, પ ૧૨).

મા કાગળમાં ' દવે પુરુષોત્તમ ' છે, ત્યારે કાદંબરીની પુષ્પિકામાં ' ત્રવાડી લાલણુ ' છે.^૧ દવે અને ત્રવાડી એક જ પુરુષની અટક કોઈ શકે નહિ.^૨ માટે એ કાગળ લાલણુનો નહિ, પણ બીજા જ કોઈ ' દવે પુરુષોત્તમ 'નો હોવો જોઈએ. એના ઘરમાં જે શ્રીમાળી ગ્રાહણ રહેતો હતો તેના પૂર્વજો સ બધી પણ કાગળો એ ઘરમાં હોવાનો સંભવ છે ત્રાણાના પતરા ઉપર કેરેલી લાલણુની છબી તરીકે ઓળખાતી ચિત્ર-મૂર્તિ આગળ અશુદ્ધ અક્ષરોમાં ' પુરુષોત્તમજી મહારાજ ' એમ લખ્યું છે, પણ એ પાછળથી કેાતરાયલુ હોય એમ જણાય છે, કેમકે ભારતીએ પોતાના લેખમાં એ છબીનું ખારીક વર્ણન કર્યું છે, પણ તેમાં એ નામ સ બધી ઇશારો સરખોએ નથી. આ ઉપરથી એ નામ નિસ શય રીતે ગ્રાહ્ય થવાને વધારે પ્રમાણોની આવશ્યકતા છે.

કદાચ બીજું નામ પુરુષોત્તમ હતું એમ સ્વીકારીએ તો બેમાથી^૩ એના જન્મનું નામ કયું અને પાછળનું કયું એ વિષે શંકા રહે છે ભારતીને આધારે જન્મનામ પુરુષોત્તમ ગણાય, કેમકે તેમના જણાવવા પ્રમાણે બચ્પણના લખેલા કાગળમાં તે નામ છે. હાલમાં આપણામાં લાલણુનામ જણાતા નથી, તેથી એ જન્મનું નામ હોવા વિષે ઘણાને શંકા થતી હશે. રા હરિકૃષ્ણ ક. ભટ્ટે ' પંદરમા તથા

૧ જુઓ, રા કેશનલાલ દ્રુવે પ્રકટ કરેલી કાદંબરી (પૂર્વભાગ) ના મુખપૃષ્ઠે આપેલો કેટલાક પાનાનો ફોટોગ્રાફ.

૨ નારાયણ ભારતી લાલણુની અટક પાછળથી ભટ્ટ થઇ હતી એમ લખે છે, પણ તેને માટે કંઈ આધાર છે જ નહિ. યુદ્ધકાંડનો રચનાર મધુ-સૂન પોતાને ભટ્ટ લખે છે અને તેમાં જણાવેલા લીમને લાલણુના વશનો ધારવાથી એ ભ્રમ થયેલો લાગે છે.

સોલમા સૈકામા ગુજરાતમા થઈ ગયલા ભક્તકવિઓ ' એ નામના લેખમાં આ પ્રમાણે લખ્યું હતું —“ નામ કંઈક વિચિત્ર છે. એવા નામ ગ્રાહણોમા જણાતા નથી. કવિએ પોતે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કીધા પછી કંદહણ, ભિલહણ, સાયણ, બાણ, વગેરે નામો ઉપરથી પોતાનું નામ ભાલણ કદાચ રાખ્યું હોય ! ગોપીગોવિંદસંવાદમા ' ભાલણપ્રભુ રઘુનાથ ' દરેક પદમાં આવે છે પ્રભુ રઘુનાથ ઈશ્વરના નામમા તો વપરાય છે જ, પણ ' રઘુનાથ ' ગોવિંદને (કૃષ્ણ) લાગુ પડતું નથી, અને એવા નામોની પસંદગી કરવામા હંમેશાં કવિઓ પોતાનું પણ કાંઈક રાખી જાય છે તો કવિનું નામ અસલ કદાચ આવું કાંઈક હોય તો કોણ જાણે ! ” ૧

આમા ભાલણના જીવન અને ગ્રંથોના અપચરિયને લીધે ' રઘુનાથ ' સખ ધી કરેલા તર્કની હસનીયતા વિષે તો કંઈ કહેવાની જરૂર નથી. પણ પ્રશ્ન એ છે કે ગ્રાહણોમા પડેલા ભાલણ નામ હતા કે નહિ ? પડેલા તેવા નામો હતા જ, એ સંબંધી પ્રમાણ મળ્યું છે. સ્વ ચીમનલાલ દલાલે સંસ્કૃત વક્તવર્ણન નામનું કાવ્ય પ્રગટ કરેલું છે. ૨ એમા મહમુદ બેગડાના સરદાર સુરતનું ગોપી તલાવ ખોદાવનાર ગોપીનાથ (મઝીક ગોપી , ના વંશનું વર્ણન છે. ગોપીનાથની પાત્રમી પેઢીએ થયલા પૂર્વજનું નામ ભાલણ જણાવ્યું છે. જુઓ, શ્લોક ૩૫,-

મદનમદનિહન્તા શત્રુર્મપ્રહન્તા । વ્યજયત વરમત્રી માલગો રામસંતુ ।

ગોપીનાથ આપણ કવિનો સમકાલીન હતો, તેથી તેનો પૂર્વજ

લાલણમંત્રી લાલણકવિ નો પુરોચાચી હોવો જોઈએ. કદાચ કોઈને એવી શંકા થાય કે, ગોપીનાથ સુરતનો વતની હતો, તેથી એ તરફ લાલણ નામ પ્રચારમા હશે, પાટણ તરફ નહિ. તેના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે, લાલણમંત્રીનો પિતા રામેશ્વર મૂળ વડનગરનો નાગર વતની હતો, પણ તેણે ત્યાંથી જઈ તાપી તટે સુરત વસાવ્યું હતું.^૧

આ ઉપરથી સુરત ક્યારે વસ્યું તેનો નિર્ણય થઈ શકે છે. ગોપીનાથ સં. ૧૫૩૮ ના દુબકાળ વખતે વિદ્યમાન હતો (જુઓ શ્લોક ૧૦૬ થી ૧૧૮), એટલે તેનો જન્મ સં. ૧૫૦૦ પહેલા થયો હોવો જોઈએ. તેની છઠ્ઠી પેઢીએ રામેશ્વર થયો, તેથી એક પેઢીના ૨૫ વર્ષ ગણતાં તેનો સમય સં. ૧૩૫૦ ની આસપાસ પારી શકાય સ. ૧૩૫૪ માં ગુજરાતનું હિંદુ રાજ્ય પડ્યું, તે વખતે મુસલમાનોએ કરૈલી ઉત્તર ગુજરાતની ખાનાખરાખીથી પાટણ, મોઢેરા અને સિદ્ધપુરની સાથે વડનગરની જાહોજલાલીનો પણ અંત આવ્યો હશે. એ સમયે ‘નાગરકુલાલંકાર ચૂડામણિ’ રામેશ્વર વડનગર મુકી સુરત તરફ ગયો હોય એ સંભવિત છે, એ ઉપરથી સુરતની સ્થાપના સં. ૧૩૬૦ ની આસપાસ થયેલી હોવી જોઈએ.

આથી લાલણ નામ પાટણ તરફ પ્રચારમા હતું એમ સિદ્ધ થાય છે.

---

૧ એક મંદનમસ્તિ મૂર્તિવલયે મત્યૂર્વજૈર્નિર્મિતા શ્રીમદ્વૃદ્ધપુરીતિ ચિત્ર ઘટના

રામાસ રામોયરામ્ ।

સૂર્યસુતાપ્રવાહસુભગે તીર્થેશ્વરાશેવ્યધાનામ્ના સૂર્યપર નિજકૃતે સદ્વૈજય-તીર્થિવ

સોલમા સૈકામાં ગુજરાતમાં થઈ ગયલા ભક્તકવિઓ ' એ નામના લેખમાં આ પ્રમાણે લખ્યું હતું — “ નામ કંઈક વિચિત્ર છે. એવાં નામ ગ્રાહણોમાં જણાતાં નથી. કવિએ પોતે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કીધા પછી કલ્હણ, ખિલ્હણ, સાયણ, બાણ, વગેરે નામો ઉપરથી પોતાનું નામ ભાલણ કદાચ રાખ્યું હોય ! ગોપીગોવિદસંવાદમાં ‘ ભાલણપ્રભુ રઘુનાથ ’ દરેક પદમાં આવે છે પ્રભુ રઘુનાથ ઈશ્વરના નામમાં તો વપરાય છે જ, પણ ‘ રઘુનાથ ’ ગોવિદને (કૃષ્ણ) લાગુ પડતું નથી, અને એવા નામોની પસંદગી કરવામાં હમેશાં કવિઓ પોતાનું પણ કાંઈક ગણી જાય છે. તો કવિનું નામ અમલ કદાચ આવું કાંઈક હોય તો કોણ જાણે ! ” ૧

આમા ભાલણના જીવન અને ગ્રંથોના અપચરિયને લીધે ‘ રઘુનાથ ’ સંબંધી કરેલા તર્કની હસનીયતા વિષે તો કંઈ કહેવાની જરૂર નથી. પણ પ્રશ્ન એ છે કે ગ્રાહણોમાં પડેલા ભાલણ નામ હતા કે નહિ ? પડેલા તેવા નામો હતા જ, એ સંબંધી પ્રમાણ મળ્યું છે સ્વ ચીમનલાલ દલાલે સંસ્કૃત વગવર્ણન નામનું કાવ્ય પ્રગટ કરેલું છે. ૨ એમા મહાસુદ યોગડાના સરદાર સુરતનુ ગોપી તલાવ યોદાવનાર ગોપીનાથ (મલીક ગોપી, ના વંશનું વર્ણન છે ગોપીનાથની પાત્રમી પેઢીએ થયલા પૂર્વજનું નામ ભાલણ જણાવ્યું છે. જુઓ, ૧લોક ૩૫,-

મદનમદનિહન્તા શત્રુર્ગર્મપ્રહન્તા । વ્યજયત વરમત્રી મ્હાલગો રામસંતુ ।

ગોપીનાથ આપણા કવિનો સમકાલીન હતો, તેથી તેનો પૂર્વજ

લાલણમંત્રી લાલણકવિ નો પુરોચાચી હોવો જોઈએ. કદાચ કોઈને એવી શંકા થાય કે, ગોપીનાથ સુરતનો વતની હતો, તેથી એ તરફ લાલણ નામ પ્રચારમાં હશે, પાટણ તરફ નહિ. તેના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે, લાલણમંત્રીનો પિતા રામેશ્વર મૂળ વડનગરનો નાગર વતની હતો, પણ તેણે ત્યાંથી જઈ તાપી તટે સુરત વસાવ્યું હતું.^૧

આ ઉપરથી સુરત ક્યારે વસ્યું તેનો નિર્ણય થઈ શકે છે. ગોપીનાથ સં. ૧૫૩૮ ના દુબકાળ વખતે વિદ્યમાન હતો (જુઓ શ્લોક ૧૦૬ થી ૧૧૮); એટલે તેનો જન્મ સં. ૧૫૦૦ પહેલા થયો હોવો જોઈએ. તેની છઠ્ઠી પેઢીએ રામેશ્વર થયો, તેથી એક પેઢીના ૨૫ વર્ષ ગણતા તેનો સમય સં. ૧૩૫૦ ની આસપાસ ધારી શકાય સં. ૧૩૫૪ માં શુજરાતનું હિંદુ રાજ્ય પડ્યું, તે વખતે મુસલમાનોએ કરેલી ઉત્તર શુજરાતની ખાનાખરાખીથી પાટણ, મોઢેરા અને સિદ્ધપુરની સાથે વડનગરની બહોળલાલીનો પણ અંત આવ્યો હશે. એ સમયે ‘નાગરકુલાલકાર ચૂડામણિ’ રામેશ્વર વડનગર મુઠી સુરત તરફ ગયો હોય એ સંભવિત છે એ ઉપરથી સુરતની સ્થાપના સં. ૧૩૬૦ ની આસપાસ થયેલી હોવી જોઈએ.

આથી લાલણ નામ પાટણ તરફ પ્રચારમાં હતું એમ સિદ્ધ થાય છે.

૧ एकं बंढनमस्ति भूमिबलये मत्पूर्वजैर्निर्मिता श्रीमद्दृष्टपुरीति चित्र घटना

रामास रामोयराम् ।

सूर्यसुताप्रवाहसुभगे तीर्थपुराशेव्यवान्नाम्ना सूर्यपुरं निजकृते. सदैवज-तीर्णमव

કવિના બાલ્યકાળ વિષે હકીકત મળી શકતી નથી. તેણે ગુજરાતી,
 બાલ્યકાળ સંસ્કૃત અને વ્રજભાષાનો સારો અભ્યાસ
 કર્યો હતો એમ તેના કાવ્યો વાચકાથી

જણાય છે. પણ તે નાનપણે કે પ્રેમાનંદ અને દયારામ
 પેઠે મોટી ઉમ્મરે એ કહી શકાતું નથી. તેનો પિતા
 વિદ્વાન હતો, અને તેની પાસે ભાલણે અભ્યાસ કર્યો હતો એવું
 કહેવામાં આવે છે, પણ તે માટે કશો એ આધાર નથી. 'ભારતીએ
 પણ એ સંબંધી કંઈ જણાવ્યું નથી.

ભાલણની યુવાવસ્થા સંબંધી જો કંઈ હકીકત મળી હોય તો
 તેના વિષેની દંતકથાઓ છે એ દંતકથાઓ
 યુવાવસ્થા. નારાયણ ભારતીએ પોતાના લેખમાં એકઠી
 કરી છે. તે તેમના શબ્દોમાં જ આપવી ઠીક છે.

૧ “ ભાલણ એક રોજ સવારમાં પોતાના ઘરના ઓટલા
 ઉપર લીંબડાનું દાતણ કરતો હતો તે વખતે એક ઉન્મત્ત સાધુ
 આવીને બોલાવા લાગ્યો કે—તે મહારાજ અને પ્રભુપદ ધારણ
 કર્યું છે તે મુકી દે અથવા શક્તિ ખતાવ. આવું સાલણીને સાધુના
 બોલવા સામે કંઈ લક્ષ ન દેતા દાતણની બે ચીરી કરી તે પૈકી
 એક ચીરી પોતાના ઘર આગળના ચૌકમાં ફેંકી અને બીજી ચીરી
 તોડીને રસ્તામાં નાખ્યા પછી ચૌકમાં નાખેલી ચીરીને જમીનમાં
 ઉભી ઘાલવા સૂચના કરી. તે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું એટલે
 થોડા વખતમાં તે નવપલ્લવ થવા લાગી, ને જેમ જેમ દિવસ
 લાગતા ગયા તેમ તેમ તે ચીરી વૃક્ષના આકારમાં વૃદ્ધિ પામવા

લાગી ને છેવટે તેનું મોટું વૃક્ષ થયું. લીંબડો સંવત ૧૯૦૫ ની સાલમાં જીર્ણ થઈ પડી ગયો તે વાત ઘણા લોકોના જોવા જાણવામાં છે.”

આગળ દર્શાવેલા સામાન્ય પૌરાણિક મતનો હશે,^૧ અથવા પ્રથમ શાકત અને પછી શૈવ થયો હોય. પણ એટલું તો ખરું કે, પૂર્વ વયમાં તે વૈષ્ણવ તો ન હતો તેણે બુદ્ધ બુદ્ધ દેવદેવીઓ સંબંધી કાવ્યો રચ્યા છે, તે ઉપરથી તેને અદ્વૈત મતનો ધારવામા આવે છે,^૨ પણ એના કોઈ અથમા તેનું એ શાકરવાદ તરફ વલણ જણાતું નથી.^૩ નારાયણ ભારતીએ ‘પરસોત્તમકૃત દ્રમતત્વ’ નામનું બહુ જ અશુદ્ધ સંસ્કૃત અષ્ટક પોતાના લેખમા ભાલણનું કહી આપ્યું છે, પણ એ એની જ કૃતિ છે, તેમ સાબીત કર્યું નથી બીજા કોઈ ‘પરસોત્તમ’ની એ કૃતિ કેમ ન હોય ? ભાલણ જેવો પડિત કવિ એવું કુલ્લક અષ્ટક લખે અથવા તો લખીને રહેવા દે એ માની શકાતું નથી *.

પૂર્વવયમા તેનું ધાર્મિક મતવ્ય ગમે તે હોય પણ તે ઉત્તર વયમા તો રામભક્ત-વૈષ્ણવ થયો હતો, એમ ઉત્તરવય.

સ્વપ્ત માલૂમ પડે છે. ભાલણના અથોના

૧ બુદ્ધો પ્રકરણ ૧

૨ કાચીન કાવ્યમાળા અ ક ૧૧, કવિચરિત્ર તથા સાહરમાળા.

૩ કાદબરીમા ભાલણે ‘અહ કાર તે જેહની અહસાન’ એવો એક નવો શ્લોક યોજ્યો છે, પણ ‘અહસાન’ તે માત્ર અદ્વૈતમતનું જ ગણી શકાય નહિ, તેમ જ વેદાન્તનું જ્ઞાન હોવું તે અને અમુક મત સ્વીકારવો એ બે બુદ્ધી બાબતો છે

૪ ભારતી પોતે પણ એ અષ્ટકના કર્તૃત્વ બાબત શકાશીલ છે “પણ સશય એટલો જ છે કે,—આ પાનું બુદ્ધ ભાલણના હાથ અહાનું હોય તો પૂર્વના પડિતોને લખાવતો મહાવરો ન હતો, તે જ રીતે આજના ઘણું પડિતોને પણ છે, અને ભાલણના બોલવા ઉપરથી કોઈ સીખાઉ માણસે અશુદ્ધ હોય તો અશુદ્ધ થાય એમા નવાઈ નથી” (૫ ૭)

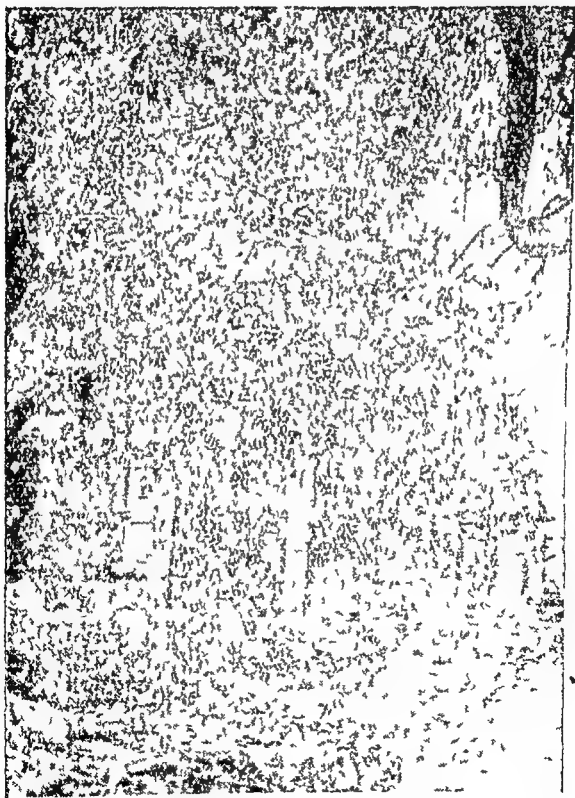
એ વિભાગ પડે છે. એકમા ‘લાલણ પ્રભુ રઘુનાથ’ એમ દરેક કડવાને અન્તે જોવામાં આવે છે, અને ણીજમાં છે નહિ. પ્રથમના ત્રંથોની પરિપક્વ વિકૃત્તા જોતાં તે તેની ઉત્તર વયના હોવા જોઈએ. એ ઉપરથી કહી શકાય છે કે, તેણે ઉત્તર વયમા મર્યાદા પુરૂષોત્તમ શ્રીરામચંદ્રજીની ભક્તિનો સ્વીકાર કર્યો હતો. રામબાલચરિતના પદોને અંતે ‘લાલણ પ્રભુ રઘુનાથ માહારો ભુક્તિનો દાતાર’, ‘લાલણ ભવભવ ભજશે વેણ’, ‘લાલણ પ્રભુ રઘુનાથ માહારો સદાએ રહે સગ,’ આદિમાં તેની રામની અતુલ ભક્તિ જણાય છે. દશમસ્કંધના કૃષ્ણચરિત્રમાં પદે પદે તેણે રામનામનું જ સંકીર્તન કર્યું છે એક પદમા તો તેણે કૃષ્ણને રામસ્વરૂપે ભજવાનો, તેના અનુયાયી ગોસ્વામી તુલસીદાસ પ્રમાણે, ભાવ દર્શાવ્યો છે જુઓ પદ ૧૧૧ ની છેલ્લી લીટી.—

‘લાલણજન ગુણગાન કરે તે મીતાપતિ જાણી’

આથી સિદ્ધ થાય છે કે, તેને પાછલી વયમા રામનામની રહ લાગી હતી. લાલણના સમયમા રામાનન્દી સપ્રદાય બહુ જામી ગયો હતો, એમ પ્રથમ પ્રકરણમા જણાવ્યું છે. વખતે તેણે એ સપ્રદાયની દીક્ષાનો સ્વીકાર કર્યો હોય, પણ તે સંબંધી કંઈ પ્રમાણ મળ્યું નથી.

મોઢ જ્ઞાતિના કુલદેવ શ્રીરામચંદ્રજી ગણાય છે અને પાટણમાં રઘુનાથજીનું એક મંદિર એ નામના એક મહોદ્દામા છે. તેના સેવક મોઢ બ્રાહ્મણો અને વાણીયા છે લાલણમોઢ બ્રાહ્મણ હોવાથી તેણે પોતાના કુલદેવની ભક્તિ પોતાના કાવ્યોમા દર્શાવી હોય, પણ એથી એ દેવનો અનન્ય ઉપાસક થયો હતો એમ કહેવાય નહિ એમ દલીલ કરવામા આવે. પરંતુ, તેના ઉત્તરમા કહેવાનું

કે, રામલક્ષ્મિનું સ્વયન તેના તમામ અથોમા નથી, માત્ર પાછલી વયના કેટલાક અથોમાં છે. જો તેણે પોતાના કુલદેવના નામનો નિર્દેશ માત્ર કર્યો હોય તો તે બધા અથોમા કરે, થોડામા નહિ. આથી તે ઉત્તરવયમાં રામલક્ષ્મિ થયો હતો એ અનુમાનને બાધ આવતો નથી.

લાલણની સમાધ.

ભાલણે ઉત્તરવયમા સન્યસ્ત લીધુ હતું એવી લોકવાયકાનો ભારતી ઉલ્લેખ કરે છે, પણ તેના સમર્થનમાં સન્યસ્ત કંઈ પ્રમાણ આપતા નથી. તેમણે લખ્યું છે કે, તેણે જીવતા સમાધિ લીધી હતી અને તેની તથા તેના ગુરૂની સમાધો પાટણથી બે માઈલ દૂર આવેલી હરિહર મહાદેવની જગ્યામા છે.^૧ એના સન્યસ્ત સંબંધી એક મોઘમ પ્રમાણ હાથ આવ્યું છે. તેના પુત્ર ઉદ્ધવના સમાયણના પ્રારંભમા આ પ્રમાણે વચન છે —

“ મધુસૂદન આશ્રમ મન્યામી, મમરી તેનુ નામ,
પિતાને પ્રેમે પ્રણામ કરીને ગાવા હરિગુણ ગામ ”

આમા પિતાની સાથે મધુસૂદનાશ્રમ નામના સંન્યાસીનું નામ લીધુ છે. તે કદાચ ભાલણને ઉદ્દેશીને પણ હોય જો એ તર્ક ખરો હોય તો ભાલણના સન્યસ્તનુ પ્રમાણ મળેલુ ગણી શકાય અને એના વ્યતુર્થ આશ્રમનુ નામ મધુસૂદનાશ્રમ હશે એમ ધારી શકાય. પણ એ વચન સંદિગ્ધ છે, વિશેષ પ્રમાણ અપેક્ષિત છે.

ભાલણના ગુરૂનુ નામ પરમાનંદ કે સદાનંદ હોવાનું અનુમાન નારાયણ ભારતીએ કર્યું છે. પરમાનંદ સંબંધી કવિનો ગુરૂ એટલું જ લખ્યું છે કે, “ભાલણની ગાદીથી દક્ષિણ બાજુએ તેના પરમ પવિત્ર ગુરૂ પરમાનંદ સંન્યાસીની

૧ પુરૂષોત્તમ મહાગજની સમાધિ નામથી ઓળખાતી આ સમાધિ મેં જોઇ છે પણ તેના ઉપર કંઈ લેખ જણાતો નથી આસપાસની ખીજ સમાધો કરતા તે બહુ મોટી છે. દરસાલ આપાદી પૂર્ણિમાએ તેની પૂજા મજ-સુદાર કુટુંબ તરફથી થાય છે. જુઓ સમાધનુ ચિત્ર.

ગાદી છે. તેના ઉપર પણ પરમાનંદની આબડીઓ પૂરા આકારમાં પડી છે. ” પરંતુ, પાછું તરત જ લખે છે કે, ‘ પણ તે ઘણી જૂની હોય એમ જણાતું નથી. ’ આવા શ્રદ્ધાશીલ લેખકે આમ લખ્યું છે, ત્યારે તો તે ગાદી આધુનિક જ હશે એમ લાગે છે. એથી પરમાનંદ સંબંધી બહુ સશય રહે છે

સદાનંદ સંબંધી કંઈક પ્રમાણ આપ્યું છે પણ તે એ આભાસરૂપ છે. એક છુટક પાના ઉપરનું પદ, જેને તેઓ ‘જકરી’ કહે છે, તે પોતાના લેખમાં ઉતાર્યું છે તેની અતની પંક્તિમાં સદાનંદ સાગર નામ છે.

मुमयतनीत (१) सदानन्दसागर आनन्द होये दृष्टमाने

जिव भेरवके नामसे पूरणप्रह्न प्रिवानाम को स्वाममाने (१) ॥

આમાં સદાનંદ આ પદના કર્તાના નામવાચક છે, એમ માની લેઈને જ આગળ ચાલીશું. આ ‘ શિવભેરવ ’ ના ઉપાસક સદાનંદને ભાલણનો ગુરૂ માનવાને જે પ્રમાણ આપનામાં આવ્યું છે, તે બહુ નબળું છે ઉપરના પદની નીચે ત્રણ ગુજગતી દુહા છે,

૧ શ્રદ્ધાશીલતાના ઘણા નમૂના લાગીના લેખમાં છે. તર્કના તરંગો પણ વેગથી દોડાવ્યા છે એક જ દષ્ટાંત જોવાથી ખાતરી થશે એક પાના ઉપરના ચત્રમાં લખેલા અક્ષરો સંબંધી લખ્યું છે. “ બારીક તપાસ કરતાં તે પ્રાચીન વખતની મસ્કન લિપિમાં યત્રો લખ્યા હોય એમ લાગે છે x x x x આ અક્ષરો અશોક અને ચદ્રગુપ્તનાં વખતના લેખોને કિચિત્ મળતા હોય એમ લાગે છે. પણ મારા માનવા પ્રમાણે તો તે કરતાં એ પ્રાચીન દેવનાગરી હોવી જોઈએ અને તે વેદોક્ત મંત્ર હોવાનો મુરોવો તેજ ચત્રમાં એ દેવીઓની મૂર્તિઓ છે તેના મુખપરિદો મનુષ્યાકૃતિના છે. ” આ વિશે ટીકાની જરૂર નથી

તેમાંથી છેલ્લાની છેલ્લી પદ્ધિતમા પુરુષોત્તમના નામની છાપ છે. જુઓ,

‘ચોદ વિદ્યા સમારની પદર વિદ્યા મોહમ;
તે વિદ્યા પ્રભુ આપજો ઈમ હ્રદે પુરુષોત્તમ”

ભાલણે દોહરામા કરેલી કોઈ કવિતા મળી નથી, તેનું નામ પુરુષોત્તમ હોવા સંબંધી કોઈ નિર્ણયકારક પ્રમાણ હાથ લાગ્યું નથી, કદાચ તેનું અપરનામ પુરુષોત્તમ હોવાની વાત ખરી હોય, તો પણ આ દુહાનો લખનાર પુરુષોત્તમ તે ભાલણ-પુરુષોત્તમ છે એમ ચોક્કસ માની શકાય નહિ. ઘડીબર આ દુહા ભાલણની કૃતિ માની લઈએ, તો પણ પરિણામ શુ આવે છે ? તેણે કોઈ હિંદી પદ્ધતિ નીચે ત્રણ દુહા લખ્યા એથી એ પદ લખનારને પોતાનો શુર માની લીધો, એમ કોઈ રીતે કલ્પિત થઈ શકતું નથી. આથી આ સોહમ્-ઉપાસક (ગોસાઈ ?) પુરુષોત્તમ જેમ ભાલણ હોઈ શકતો નથી, તેમ એ સદાનંદને પણ તેનો શુર હોવાનો સંભવ નથી. એ જોગી સદાનંદને આપણા ગોસાઈ લેખકે તો ‘પરમહંસ દશા સુધી ગ્રહાવી દે છે !

૧ ભાલણના બીજા વખતના નળાખ્યાયમા આટલું છે -

“શુરકૃપાએ કવિતા સાગરમા આવે ભરતી આટલું
દ્રવ કર જોડી ભાલણ વિનવે, કરે કૃપા સંત મહંતલું”

*

*

*

આમા ‘સાગર’ શબ્દ શુર પડી છે, અને છેવટે ‘મત મહંત’ લખ્યું છે, હવે જો ‘સાગર’ મા શુરના નામનું ગર્ભિત સૂચન હોય તો એ શબ્દ શુરના નામવાચ્ય ગણી શકાય, પણ એ બહુ તાણીતુશીને કાઢેલું પ્રમાણ ગણાય, ખાતરી લાયક નહિ; અને તેમાથી એ ‘સદાનંદ’ તો નીકળતું નથી જ.

ભાલણે પોતાના ઘણા અથોના આરંભમાં અને સમાપ્તિમાં
 ગુરુનું સ્મરણ કર્યું છે, પણ ‘ગુરુનું’ નામ શિષ્યે પ્રકટ ન લેવું,^૧
 એ પ્રાચીન પ્રણાલિકાને અનુસરી તેનું નામ જણાવ્યું નથી.
 એથી એ વિષયમાં તો આપણે હાલ અધારામાં જ છીએ. ✓

દંતકથાઓ ઉપરથી જણાય છે કે, ભાલણે પોતાની હયાતીમાં
 જ મહારાજ પદ ધારણ કર્યું હતું અને તેની
 કવિ અને જનસમાજ અહલુત શક્તિની ખ્યાતિ ફેલાઈ હતી, પણ
 તેના અથો ઉપરથી તો માલૂમ પડે છે કે, તેને પ્રબળ વિરોધની
 સામા થવું પડ્યું હતું આ વિરોધનું પ્રથમ દર્શન તેણે બીજી
 વખતે લખેલા નળાખ્યાનમાં થાય છે.

“ ગાંધીને કહેવું મરી માટે, સૂર્ય ન જાણે મરીની ખોટી

x x x x x x

કુડા કર્મીને કુડા હોશે, મુખીઆને હોય સુખી
 દશમસ્કંધ રચ્યો તે વખતે વિરોધ ઘણો વધે છે.

“ ખજા બેવાને જાયે દોષ કવિ કહાવ્યા માટે મનરોષ

મર્મ મન કરે જો લહે, માધુ હોય તે તો ગુણ ગ્રહે

દૂષણ દેવા જો મન કરે તે આહે ૧ આવી ઉચરે

ભાલણ કહે દેખાડીશ વ્યક્ત, ૨ ઉત્તર દેવા છે મુજ શક્ત ૩” (પૃ. ૩૧૦)

ઉપરનો ઉતારો બતાવે છે કે, ભાલણની કવિતાના ખરા ખોટા
 ટીકાકારો પણ તે વેળા હતા ૪ કેટલાકનું માનવું
 છે કે, ભાલણે પોતાને કવિપદ લગાડ્યું નથી, પણ એ ચથાર્થ
 નથી ૫ અલબત્ત ટીકાકારોના આક્ષેપને લીધે આરંભમાં તે કવિપદ

૧-૨-૩. આ પાઠ મે કહ્યા છે. પ્રકટપાઠ—૧ માહે ૨. વ્યક્તિ.

૩. શક્તિ, ૪. પ્રાચીનકાવ્ય ત્રિમાસિક, વર્ષ ૭; પ્રાચીન કાવ્યમાળા અં. ૧૧.

ધારણ કરતો નથી, પણ તેની ખ્યાતિ જામે છે ત્યારે એ બાધ દૂર ફેંકી દે છે. દ્વષણ ખોળનારા ટીકાકારો ઉપરાંત ભાલણના કાવ્યના શુભપૂજકો પણ તે કાળે હતા. ‘સાલગવા કરે મન’ (મૃગીઆખ્યાન), ‘મુગ્ધ રસિક સાલગવા ઇછિ’ (કાદંબરી), એમ જે તે કહે છે તે એ વર્ગને ઉદ્દેશીને.

કવિના કુટુંબનાં માણસોમાં માત્ર તેના ત્રણેક પુત્રોના નામ જણાયા છે. તેના બાપનું નામ મંગળજી કુંડેબ. હતું એમ નારાયણ ભારતી લખે છે, પણ તે માટે આપેલો કાગળનો પુરાવો ગ્રાહ્ય થઈ શકે એવો નથી, એમ પાછળ બતાવ્યું છે. તેના પેઢીનામાની અવિશ્વસનીયતા સખંધી વિવેચન હમણા કરીશું. કવિની માતાનું નામ પણ જણાયું નથી, તો તેની સ્ત્રી અને કુટુંબના બીજા સ્ત્રીજનોના નામ તો કયાથી જ જણાય ? દશમસ્કંધના એક વચન ઉપરથી કંઈક એમ જણાય છે કે, તેના કુટુંબના માણસો (ખાસ કરીને સ્ત્રીવર્ગ) સાહિત્યરસિક હશે, કેમકે રૂકિમણી-વિવાહને અંતે આમ લખે છે —

“વરધક ન જમ્યા, ગોગ્વ ન હવો, કાચ ન પહોતી ખાત

× × × ×

ગુરૂ બ્રાહ્મણ પૂજા નવ પામ્યા, દૈતિક કુલ આચાર.

રૂકિમણીને વિવાહ સતોખાણો નહિ પરિવાર.

તે માટે વિવાહ વિસ્તારે સતભામાનો ભાણુ ” (૫ ૨૮૪-૮૫)

આમાં રૂકિમણીનું કૃષ્ણ હરણ કયું તેથી ચાદવકુળને લહાવો ન વીત્યો એમ જણાવવાની સાથે કવિએ ગર્ભિત રીતે એમ પણ

દર્શાવ્યું છે કે, રૂકિમણીના વિવાહ પોતાને હાથે દુકે લખાયે અને તેમા લગ્નના રીતરિવાજોનું વર્ણન ન આવ્યું, તેથી તેના પોતાના પરિવારને સંતોષ ન થયો એટલે તેની ખોટ પૂરવાને સત્યભામાનો વિવાહ તેણે બીજાં પુરાણો તથા હરિવંશને આધારે વિસ્તારથી લખ્યો.^૧ રૂકિમણીના વિવાહથી માત્ર ચાદવકુળને સંતોષ ન થયો એમ કહેવાનો કવિનો ઉદ્દેશ હોત તો સત્યભામાનો વિવાહ બીજા પુરાણોનો આધાર લઈને બહુ વિસ્તારથી લખવાનું કંઈ પ્રયોજન ન હતું. ભાગવત પ્રમાણે લખ્યો હોત તો ચાલત રૂકિમણી વિવાહની છુટકે હાથપ્રતો મળે છે, એ ઉપરથી જણાય છે કે, પ્રથમ તેણે એ આખ્યાન જુદું રચ્યું હશે, પણ પાછળથી દશમસ્કંધ રચ્યો તેમા બેડી દીધું હશે, અને પોતાના કુટુંબના સ્ત્રીવર્ગને તેનાથી સંતોષ ન થવાને લીધે, સત્યભામાના વિવાહમા વિસ્તાર કર્યો હશે.

ભાલણના કાવ્યોમા વાતસલ્યભાવનો જે રસાબ્ધિ ઉછળી રહ્યો છે અને તેમા તેણે બાળસ્વભાવનું જે અપૂર્વ દર્શન કરાવ્યું છે, તે સ્વ-અનુભવ વિના કાવ્યમા ઉતરવું સંભવિત નથી. આથી આપણે એવો તર્ક કરી શકીએ છીએ કે, તે અતિશય કુટુંબવતસલ હોવો જોઈએ.

ભાલણના ત્રણ પુત્રો અત્યાર સુધી જાણવામા આવ્યા છે. ઉદ્ધવ, વિષ્ણુદાસ અને ચતુર્ભુજ. કવિ પિતાના પુત્રો. આ ત્રણે પુત્રો કવિ હતા. ચતુર્ભુજનું

૧ “ કથા જે ભાગવતે બોલી, હરિવંશે વિસ્તાર

અન્ય પુરાણતણ સર્વ આશે આણી એકે ઠાર. ”

(દશમસ્કંધ પૃ ૨૮૪)

કોઈ પુસ્તક હાથ લાગ્યું નથી. ‘મોઢેરા પુરાણ’ ના તેના કાવ્યરૂપ અનુવાદના કેટલાક પાના નારાયણ ભારતીને મળ્યા હતાં, તેમાંથી થોડી દડીઓ પોતાના લેખમાં ઉતારી છે. પરંતુ, એમાં અનુભૂજનું નામ જણાતું નથી. કદાચ એમની પાસેનાં બીજાં પાનામાં હશે એ અંથ કંઈ જોવામાં આવતો નથી. કદાચ મળી આવે તો તે વિષે ચોક્કસ મત બાધી શકાય. ભાલણના દશમસ્કંધમાં કોઈ અતુરગદાચના નામનું એક પદ છે, તે અને અનુભૂજ એક હશે ?

ઉદ્ધવનું રચેલું યુદ્ધકાંડ સુધીનું રામાયણ મળે છે. વિષ્ણુદાસે રચેલા ઉત્તરકાંડની પણ ઘણી પ્રતો જોવામાં આવે છે. પણ એ એના વચમાં સ. ૧૬૮૭ માં કોઈ મધુસૂદને ગ્યેલો યુદ્ધકાંડ પેશી ગયો છે. જે જે ચોપડાઓમાં આખું રામાયણ હોય છે, તેમાં યુદ્ધકાંડ મધુસૂદનના નામનો જ જોવામાં આવે છે. એ આખું રામાયણ શુભગત વનીકચુલર સોસાઈટીએ પ્રાચીન કાવ્યમાળાના અનુભવી પ્રકાશકો પાસે સંશોધન કમીટીને પ્રકટ કરેલું છે. ઉત્તરકાંડની છેવટની પદ્ધિઓમાં તે અ. ૧૫૭૫ માં રચાયાનું જણાવેલું છે, પણ તેનાં તિથિ, વાર અને માસનો જ્યોતિષ ગણતરીએ વર્ષ સાથે મેળ મળતો નથી. ૧ વિષ્ણુદાસ સંસ્કૃત જાણતો ન હતો એમ લાગે છે. કારણ કે, ઉત્તરકાંડના આરંભમાં લખે છે કે ‘ભટ્ટ’ બાળકૃષ્ણની દ્વાપરી આ અથ પૂરણ થાય ” એ ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે, તેણે બાળકૃષ્ણ નામના કોઈ શાસ્ત્રી કે પુરાણી પાસેથી પહેલાં

કથા સાંભળીને પછી તે કાવ્યમાં ઉતારી હશે.^૧ ભાલણના દશ-મસ્કંધમાં કોઈ વિષ્ણુદાસના નામના ત્રજલાખાનાં કેટલાંક પદ જોવામાં આવે છે. એ કદાચ આ વિષ્ણુદાસના પણ હોય, કેમકે એ નામનો કોઈ કવિ ત્રજલાખામાં થયો હોય એમ જણાતું નથી. આ વિષ્ણુદાસ દરેક કડવાની અંતે પોતાને 'જનકુન્ધર' કે 'રામજનકુન્ધર' કહે છે, એ પોતાના રામલકત પિતાને અનુલક્ષીને હોવું જોઈએ. ભાલણ પોતાને ઘણી વખત ભાલણજન કહે છે, જનનો અર્થ લકત થાય છે.

ઉદ્ભવે સંસ્કૃત વાલ્મીકિ રામાયણ ઉપરથી ૪ કાંડ રચ્યા છે એનું કવિત્વ ઉચ્ચ પ્રકારનું છે. તે સંસ્કૃતનો સારો અભ્યાસી જણાય છે તે પોતાના કાવ્યના આરંભમાં મધુસૂદનાશ્રમ નામના સન્યાસીનું નામ સ્મરણ કરે છે, એ એના પિતાને ઉદ્દેશીને હશે એમ પાછળ તર્ક કર્યો છે. એ મધુસૂદન તેનો ગુરુ હોય, કેમકે 'શ્રી ગુરુપદ્મપંકજને સેવુ' એમ આરંભમાં ગુરુ જુદું જ સ્મરણ કરે છે. ઉદ્ભવે બહુવાહન આખ્યાન એ નામનું એક બીજું પણ કાવ્ય રચેલું મળી આવ્યું છે. તે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સંગ્રહમાં નં. ૧૯ ની હાથપ્રત છે. તેમાં તે રચ્યાનું કે

૧ આ પ્રમાણે જે જે ગુજરાતી કવિઓ સંસ્કૃતથી અનભિર હતા અને જેમણે પુરાણીઓ પાસેથી કથાઓ સાંભળીને કાવ્યો લખેલા છે, તેમણે એ પુરાણીઓના નામનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. મધુસૂદને યુદ્ધકાંડમાં ભીમજી વ્યાસનું અને ખભાતના વિષ્ણુદાસે બાળકૃષ્ણ, ભૂધર અને વિશ્વનાથના નામ જણાવ્યા છે. એથી, વિષ્ણુદાસે પોતાના ગુરુના ત્રણ નામ કેમ લખ્યા તેનો ખુલાસો થઈ શકે છે કેમકે જેમની પાસેથી જે કથા સાંભળેલી તેમનું ગુરુ તરીકે નામ લખેલું.

ઉતાર્યાતું' વર્ષ જણાવેલું નથી. તેના આરંભની અને અંતની પંક્તિઓ આ પ્રમાણે છે:—

આરંભ—“ ઉદ્ધવજન અતિ અલ્પ મતિ છે, કૃપા કરે ગાવિદ ”

અંત—“ કર જોડીતે કહે આનંદે લાલણસુત ઓધવદાસ. ”

આ કાવ્ય એ વાંચી જોયું છે. તે બહુ ઉચ્ચ પ્રકારનું નથી ખલાતના વિષ્ણુદાસ, હરિરામ, પ્રેમાનંદ, લોજે, ભવાનીશંકર, આદિ કવિઓએ પણ એ વિષય ઉપર કાવ્યો લખ્યા છે, ને એ બધાનો ઉદ્ધવ પુરોચાયી છે.

નારાયણ ભારતીએ કોઈ ભીમ લાલણનો પુત્ર હોવાની કે તેના વંશમાં થવાની કલ્પના કરી છે, પણ તે નિર્મૂળ છે. કારણ કે, એ ભીમ તે હરિલીલાવાળો એમ તેઓ ધારે છે. ^૧ પણ એ ભીમ તો લાલણનો સમકાલીન હતો, અને પાટણનો વતની પણ ન હતો. પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં (અંક ૧૧) ‘ઉદ્ધવ ઉર્ફે ભીમલટ્ટ’ લખ્યું છે તે શા આધારે એ સમજાતું નથી. નરસિંહ મહેતાની સાથે વાદમાં ઉતરનાર ભીમ લાલણનો પુત્ર હશે એમ પણ સભવ જણાવવામાં આવે છે, ^૨ પણ હારમાળાનો પ્રસંગ સં. ૧૫૧૨ની

૧ નરસિંહ મહેતાની હારમાળામાં જણાવેલા ભીમમાં ‘લાલણના વંશનો આભાસ પડે એમ જણાય છે’ એમ લખી એક સં. ૧૬૮૯ ની જન્મોત્તરીના એક કટકા માં ‘દેવે વીરજી ભીમા’ નામ જોષ્ટ અટકળ કરી છે કે, ‘વીરજીના બાપ ભીમનો જન્મ સોળકળા કર્તા ભીમ સાથે સખ ધરાવે છે.’ ભીમ લાલણનો સમકાલીન હતો એ નારાયણ ભારતીના ધ્યાનમાં રહ્યું જણાતું નથી. (જુઓ ભારતીનો લેખ, પૃ. ૧૯)

૨ કવિચરિત્ર, પ્રાચીન કાવ્યમાળા અં. ૧૧ એમાં લાલણનો જન્મ સં. ૧૪૯૫ માં કલ્પ્યો છે, તો તેની સત્તર વર્ષની ઉંમરે (સ ૧૫૧૨) તેને એવડો પુત્ર શી રીતે હોઈ શકે કે જે નરસિંહ સાથે વિવાદ કરી શકે ?

આસપાસ બન્યો, એ બીના ધ્યાનમાં લઈએ તો તે ભાલણનો પુત્ર હોવો શક્ય નથી.

રામાયણના કર્તૃત્વ સબંધી વિચાર અહિં કરવો જોઈએ.

સુંદરકાંડ સુધીનું રામાયણ ઉદ્ધવનું અને
યુદ્ધકાંડનું કર્તૃત્વ ઉત્તરકાંડ વિષ્ણુદાસનો એમાં તો સંદેહ

નથી. માત્ર યુદ્ધકાંડ વિષે શંકા છે કારણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે, સુંદરકાંડ સુધી ઉદ્ધવે રામાયણ લખી અધુરું મુક્યું તો વિષ્ણુદાસે યુદ્ધકાંડ નહિ લખતા ઉત્તરકાંડ કેમ લખ્યો ? એ માટે આટલા તર્ક થઈ શકે છે (૧) વિષ્ણુદાસે યુદ્ધકાંડ લખ્યો હોય, પણ નાશ પામ્યો હોય (૨) ઉદ્ધવે લખ્યો હોય પણ તે એ કાળના સુખમાથી બચ્યો ન હોય (૩) એમાથી કોઈએ ન લખ્યો હોય તે પાછળથી મધુસૂદને લખ્યો હોય પ્રથમનો તર્ક પ્રબળ જણાતો નથી, કેમકે વિષ્ણુદાસે એ કાંડ લખી આખું રામાયણ પૂરું કર્યું તો તેમાથી પહેલો કે છેલ્લો નહિ અને વચ્ચે કાંડ શી રીતે નાશ પામે ? તેમ ઉદ્ધવનો યુદ્ધકાંડ પણ નાશ પામે એ સંભવતું નથી એ કાંડ મધુસૂદનની કૃતિ હોય એમ પણ જણાતું નથી, કેમકે તેને ખાસ યુદ્ધકાંડ પસંદ કરવાનું શું કારણ ? અને આખું રામાયણ કેમ ન લખ્યું અગર આરભ કેમ ન કર્યો ? અને યુદ્ધકાંડ જુદો નહિ રાખતા બને લાઈએના રામાયણની વચમાં કેમ જોડી દીધો ? આથી એવા અનુમાન ઉપર આવી શકાય છે કે, યુદ્ધકાંડ એ મધુસૂદનની કૃતિ નથી, તેમ વિષ્ણુદાસની પણ નથી, પરંતુ ઉદ્ધવની છે તેના કારણે આ પ્રમાણે છે:—(૧) જેમ વિષ્ણુદાસ દરેક કંડવાને અંતે પોતાને ‘ જન કુન્ઝર ’ કહે છે,

તેમ ઉદ્ધવ કહેતો નથી, અને યુદ્ધકાંડમાં પણ તેમ નથી, (૨) ઉદ્ધવના પ્રથમના ૪ કાંડની શૈલી અને યુદ્ધકાંડની શૈલી એક પ્રકારની છે, ઉત્તરકાંડની શૈલી તેથી નોખી છે (૩) ઉત્તરકાંડનો રચનાર સંસ્કૃતથી અનભિજ હતો તથા મધુસૂદનને પણ સંસ્કૃતનું જ્ઞાન ન હતું એમ તે પોતે જ કબુલ કરે છે ? જ્યારે યુદ્ધકાંડના રચનારને સંસ્કૃતનું સારું જ્ઞાન હોવું જોઈએ એમ તે વાચવાથી લાગે છે, (૪) યુદ્ધકાંડનું મંગળાચરણ ઉદ્ધવના કાંડોને મળતું છે, (૫) ઉદ્ધવના કાંડોના દરેક કડવામાં જેમ ૫૦ ની સંખ્યા છે, તેમ યુદ્ધકાંડમાં પણ છે; ઉત્તરકાંડમાં એવો મેળ નથી, (૬) યુદ્ધકાંડના આરંભમાં લખ્યું છે કે, ‘સુદરકાંડ યયું પરિપુરણ, યુદ્ધ કહેવા મુજ મન’ એ ઉપરથી જણાય છે કે, યુદ્ધકાંડ પણ સુદરકાંડ લખનારની જ કૃતિ હોવી જોઈએ આ કાણ્ણથી માફ એમ ધાગવું છે કે, યુદ્ધકાંડ, આખો નહિ તો, તેનો મોટો ભાગ ઉદ્ધવની કૃતિ છે અને મધુસૂદનને તે આખોએ અથવા તો સહેજ અધુરો ભાગ સ. ૧૬૮૭ માં પૂરો કરીને પોતાને નામે ચઢાવી ત્રીષો છે. ઉદ્ધવે રામાયણનો આરંભ કર્યો ત્યારે ભાલણુ જીવતો હતો, (કદચ ત્યાગ દશામાં), કેમકે તે ‘પિતાને પ્રેમે પ્રણામ કરીને’ આરંભ કરે છે ‘પ્રણામ’ શબ્દ છે એ હયાતી ખતાવે છે, જો તેમ ન હોત તો ‘સ્મરણ’ શબ્દ લખત. વિષ્ણુદાસે ઉત્તરકાંડ લખ્યો તે વખત ભાલણુ અને ઉદ્ધવ જીવતા નહિ હોય, કેમકે જો એ જીવતા હોય તો ઉત્તર-

૧ “ત માહે એક લીમજી, યુદ્ધકાંડ ન લખાવ્યું સાર.

પ્રાકૃત ભાષાએ સુષ્ણિને હતું મધુસૂદન.” (યુદ્ધકાંડ-સમાપ્તિ).

સ્વ ભારતી યુદ્ધકાંડનો રચનાર લીમ જાણે છે, એ જૂઠું છે લીમે તો માત્ર મધુસૂદનને સંસ્કૃતનો અનુવાદ કરી સંલખાવ્યો હતો.

કાંડની કથા સાંભળવા આગકૃષ્ણ ભટ્ટનો આશ્રય લેવાની તેને જરૂર પડે નહિ; અને ઉધ્ધવ હોત તો તેને ઉત્તરકાંડ લખવાની કડામુટ પણ શા માટે કરવી પડે ? એ તો ઉધ્ધવ યુધ્ધકાંડ સુધી રામાયણ લખીને મરી ગયલો, તે વિષ્ણુદાસને અધુરું લાગવાથી, પૂરું કરવાના ઉદ્દેશથી, પોતે સંસ્કૃત બાણતો ન હતો તેથી, ખીજા કનેથી કથા સાંભળીને ઉત્તરકાંડ લખી, લાઇએ આરંભેલા કામની સમાપ્તિ કરી તે સમાપ્તિમા ‘ પૂર્ણં શ્રથ ઇતિહાસ ’ એમ કહે છે, તે આખા રામાયણને અનુલક્ષીને છે.

નારાયણ ભારતીને લાલણના વંશ સખંધી આવી માહિતી મળી હતી, મંગળજીને એ પુત્ર હતા, લાલણ કવિનો વેશ કિંવા પુરૂષોત્તમ અને આદિત્યરામ. એમા લાલણનો વંશ આવ્યો નથી આદિત્યરામનો પુત્ર નવલરામ અને તેનો અવલરામ થયો અવલરામને એ પુત્ર હતા, વૈજનાથ અને વિશ્વનાથ વૈજનાથનો પુત્ર સિદ્ધનાથ સિદ્ધનાથની પુત્રી શિવકુ અર અને એ બાઈનો પુત્ર હરગોવિદ એ એ જણ ભારતીના લેખ વખતે (ઇ. સ. ૧૮૮૭) હયાત હતા, અને લાલણનું ઘર હરગોવિદના કળબમા હતું ઉપર જણાવેલા વિશ્વનાથનો પુત્ર શિવનાથ પણ તે સમયે ૭૦ વર્ષની ઉંમરે ઔરંગાબાદમા જીવતો હતો.

અમદાવાદમા એક જવામા લાલણના વંશનું પેઢીનાસુ રખ થયું હતું, તે રા રા કેશવલાલ ધ્રુવે મને ઇ. સ. ૧૯૧૫ ના જુલાઈ માસમા ઉતારી મોકલ્યું હતું. એમા તો આદિત્યરામને નિર્વંશ ગયલો કહી ભારતીએ જણાવેલી પેઢીઓ લાલણની આવી

છે, એમ લખ્યું છે । એ પેઢીઓ ઉપરાંત તેમાં તે વખતની હયાત પેઢીઓ પણ ઉમેરેલી છે. હરગોવિંદની માતાનું નામ ભારતીએ શિવકુઅર જણાવ્યું છે, જ્યારે આ પેઢી નામામા વિજકોર છે ! ૧૯૧૫ માં હરગોવિંદની વિધવા સ્ત્રી અને તેની બે પુત્રીઓ સરસ્વતી અને ભાગીરથી અને ઉપરના શિવનાથની દીકરી નાનીનો દીકરો નારણશંકર એટલા હયાત હતા, હાલ એ વંશમાં કોણ છે, તેની માહિતી નથી.

આ પેઢીનામૂ ખડુ સશય પડતું છે. ચારસો વર્ષના ગાળામાં આટલી જ પેઢીઓ થાય એ કોઈ રીતે સંભવતું નથી; ભારતીએ આપેલા પેઢીનામામા અને દાવામા રજૂ થયેલી હકીકતમા મહત્વનો ફેર છે, અને ભાલણના પ્રસિદ્ધ પુત્રોના નામ તો એમાથી એકેમાં જણાવ્યા નથી ભારતીએ પણ એ પેઢીનામા તરફ કંઈક શંકાની નજરે જોયું હતું, પરંતુ લેખના છેવટના ભાગમાં એક સં ૧૮૪૭ ના કાગળમા અવલરામ નવલરામ નામ જોઈ એ પેઢીનામૂ ખડુ ઠરાવવા પ્રયાસ કર્યો છે, પણ તે નિષ્ફળ છે કેમકે ભાલણના ભાઈનો પૌત્ર ભાલણ પછી ૩૦૦ વર્ષ સુધી હયાત હોય

૧ “ આદિલગમના વંશમા નવલરામ અવલરામ લખ્યા છે તે નામે ખરા હોય એમ જણાય છે કેમકે ‘ સવત ૧૮૪૭ ના માગશર વદ ચોથ શનિવારના રોજે આરગાખાદથી કોઈ મીઠારામે કાગળ લખ્યો છે તેમાં ‘ ફવે અવલગમ નવલરામને નમસ્કાર કહેજો ’ એમ લખ્યું છે ” ભાલણની જાણી, તેની માદી, વગેરે થોડાક વર્ષ ઉપર પાટણથી અમદાવાદ ગયા છે. જે ગૃહસ્થ પાસે એ છે, તેમા નારાયણ ભારતીએ લેખમા જણાવેલા કાગળોનો કટકો સરખોએ નથી, એમ મને રા કે હ ક્રુવે લખ્યું હતું. ભુજમા ભારતીના પુત્રને ત્યાં તપાસ કરતા પણ મને કંઈ મળ્યું નહિ.

એ કેવળ અસંલવિત છે. આથી એ પેઢીનામામાંથી કાતો ઘણી ઘણી પેઢીઓ ગળત થઈ હોય અથવા તો એ સાવ ખોટું જ હોય

ભાલણુની કવિત્વશક્તિ સળધી વિવેચન છેલ્લા પ્રકરણમાં કરીશું. એનો અભ્યાસ અને એની વિદ્વતા અહીં અભ્યાસ અને જોઈએ સંસ્કૃત કૃતિઓ ગુજરાતીમાં ઉતારનાર વિદ્વતા કવિઓના મુખ્ય બે ભાગ પડે છે. એક જેઓ

સંસ્કૃતના જ્ઞાતા હોઈ સંસ્કૃત ઉપરથી જાતે જ કાવ્યબંધ રચેલા લેખોનો. બીજા વિભાગમાં જેમને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન ન હતું, પણ સંસ્કૃતના પુરાણીઓ પાસેથી કથા સાંભળીને જેમણે કાવ્યો લખેલા તેમનો સમાવેશ થાય છે. ભાલણુ, ભીમ,^૧ નાકર, પ્રેમાનન્દ, રત્નેશ્વર, દયારામ, આદિ પહેલા વર્ગમાં આવે, અને ભાલણુનો પુત્ર વિષ્ણુદાસ, બીજા વર્ગમાં આવે, શિવદાસ, મધુસૂદન, આદિ બીજા વર્ગમાં આવે.

ભાલણુનો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ ખૂબ ઉંચા પ્રકારનો હોય જોઈએ. કાદમ્બરીના ભાષાબંધ રચનારનું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન સાધારણ કહેવાય નહિ તેણે ધાર્મિક ઇતિહાસનો (ગમાયણ-મારત)-પુરાણનો

૧ રા કેરાવલાલ ધ્રુવે બીજી સાહિત્ય પરિપક્વતા પ્રમુખગ્યાનેથી જણાવ્યું હતું કે, નાકરે પુરાણીઓના મુખેલાં કથા સાંભળી પોતાના કાવ્યો રચ્યા હતા પરંતુ તેના કાવ્યો વાચના તેનો સંસ્કૃતનો સારો અભ્યાસ જણાય છે. પોતાના નવાગ્યાનમાં તે હર્ષકવિનો અને તેના નેપથ્યચરિતો ઉલ્લેખ કરે છે

“ આર્ણિક પર્વતણી એ કયા સાંભલજે તમે સર્વથા
માહિ નૈપથનો ઉપદેશ શ્રીહર્ષ કવિ તા નરેશ ”.

(ગુજરાતી પ્રેસના હાથગ્રન, ઉ સ. ૧૭૫૮)

સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેણે રામવિવાહ અને રામબાલચરિત રામાયણ ઉપરથી, નળાખ્યાન અને દુર્વાસાખ્યાન મહાભારત ઉપરથી, સપ્તશતી માર્કન્દેયપુરાણ ઉપરથી, મૃગીઆખ્યાન શિવપુરાણ ઉપરથી અને દશમસ્કંધ અને ધ્રુવાખ્યાન ભાગવત ઉપરથી રચેલા છે એ કાવ્યોમાં મૂળ સ્ફુટ થયેલો નિર્દેશ પણ તેણે કરેલો છે એ ઉપરાંત તેણે અન્ય પુરાણો અને હરિવંશ પણ વાંચ્યા હતા કેમકે, સત્યભામાના વિવાહમાં તેમનો આધાર લીધાનું તે જણાવે છે.

“ કયા જે ભાગવતે ખોલી, હૃદયે શે વિસ્તાર
અન્યપુરાણના સર્વ આગે આણી એકે દાર ”

(દશમસ્કંધ, પૃ ૨૪૮)

ધર્મગ્રંથો ઉપરાંત તેણે સ્ફુટતા પીઠ સાહિત્યગ્રંથો પણ પ્રવક્તૃકતા હતા. કાઝ્મરી નો અનુવાદ તો તેનો વિજયસ્તંભ છે. રામવિવાહના આરંભે નાટકોનો તે મોઢમ ઉલ્લેખ કરે છે.

“ અનેક કવિએ વર્ણવ્યું નાટક કરી પ્રમથ,
કહે ભણણ ભાપાએ ગુરે પદનો કરીને અથ ”

આમાં ભાષામાં પદમથ કરવાની વાત છે, એટલે નાટક શબ્દ સ્ફુટ નાટકોને ઉદ્દેશીને લખેલો છે.

પ્રથમના નળાખ્યાનમાં મહાભારત ની સાથે-નૈવ ચમ્પૂનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે કરે છે,—

“ નૈવધયમ્પૂ મહાભારતમાં કવિ દીર્ઘ અતિ લીધી,
ઠાઠાને પ્રીતવવા ભાણે ભાપાએ તે રીતી ”

નૈષધચમ્પૂ નામનો સસ્કૃત ગ્રંથ બાણવામા આવ્યો નથી, પરંતુ એણે પ્રકટ નલચમ્પૂ ઉપરથી એ શ્લોક કાદંબરીમા લીધા છે, અને નૈષધીય ચરિતનો તો નળાખ્યાનમા ઘણો આધાર લીધો છે, એટલે ‘ નૈષધ-ચમ્પૂ ’ મા એ બંને ગ્રંથોનો તેણે નિર્દોષ કર્યો હોય એમ લાગે છે ભાલણીની કાદંબરીમા

“ શુભ પ્રસાદ ચ ડિકા કેરિ, ગાધીનિ પણિણ કુષ્ઠ ” (પૃ. ૩)
એ એ શ્લોક છે તે મૂળ કાદંબરી મા નથી, પણ નલચમ્પૂ મા છે કૃષ્ણયોગો ગાન્ધિકાપણેષુ, શૂલ સંવધ શ્વણિકાયતનેષુ (પૃ ૯) નૈષધીય ચરિત ના કેટલાક સર્ગો હું ઉપર ઉપરથી જોઈ ગયો છું. તેમાંના પંદર શ્લોકોનો તો ભાલણે નળાખ્યાનમા સીધો અનુવાદ કરેલો છે, અને છાયા તો ઘણાએ શ્લોકોની એમા છે. એમાંથી એક-એ શ્લોકો જોઈએ:—

૧ ધિગસ્તુ તૃણાતરલ ભવન્મનઃ

સર્માક્ષ્ય પક્ષાન્મમ હેમજન્મન ॥

તવાર્ણવસ્યેવ તુષાર સીકરૈ-

ર્ભવદેમીભિ કમલોદય કિયાન્ ॥ ૧-૧૩૦

“ પાખતણે હેમે શુ તારે ભારશે ભાર !

સાગરજળ કેટલું એ વાધે પડે નિશાએ ઠાર ? ”

૨ યાચમાનમાનસવૃત્તે પૂરણાય વત જન્મનયસ્ય ।

તેન મૂમિરતિ મારવતીયં નદ્રુમૈર્ન ગિરિભિર્નસમુદ્રૈ ॥ ૫ ૮૮

“ ઉદ્ધિ, ગિરિ નિ વૃક્ષ અવનીનિ, કરે ભાર

સુકૃતે જો ના કહી તો દુષ્ટને દે ધાર ”

આથી ભાલણે નલચમ્પૂ અને નૈષધીય ચરિત એ બંને ગ્રંથો વાંચેલા

અર્થાત્, મેના પોપટને માટે જ પાજરા રૂપી રક્ષાગૃહો હતા, ગુનહેગારો માટે કેદખાનારૂપી રક્ષાગૃહો ન હતા, ચોપટ રમતા જ ‘મારો’ એવા શબ્દો થતા, લઠવામા નહિ, સનિપાત (વિશેષણ વિશેષ્યાદિ સળધ) વ્યાકરણમા જ હતો, કેઈને એ નામનો દુબ્ધ રોગ થતો નહિ માલના વેચાણમા અને લેવાણમા જ માન (તોલ) થતુ, પણ કેઈને ખીનું માન (ગર્વ) હતું નહિ, લોભ ધર્મનો જ હતો, ધનનો નહિ, પ્રહ્મજ્ઞાનીઓને જ અહુ ભાવ હતો (અહમ્માસ્મિ), ખીન કેઈને એ ભાવ (અહુકાર) હતો નહિ

ઉપરના પ્રલેષોમા ‘સનિપાત વ્યાકરણ વિધિ’ એ પ્રલેષ બહુ મહત્ત્વનો છે, કેમકે, એ ઉપરથી તેનું વ્યાકરણનું જ્ઞાન બહુ ઉંચા પ્રકારનું હશે, એમ લાગે છે. વ્યાકરણની એ ભાષા સાધારણ અભ્યાસીના લક્ષમા રહેવી સંભવિત નથી.

કાદ બરીમા ખીજે સ્થળે પણ મૂળમા નહિ તેવી શ્રેષ્ઠયોજના ભાલણે કરી છે

“ એ તુ જાણિ છિ અગાધ દુર્ધટ કામરૂપિઉ વ્યાધિ.

+ + + + +

૧ “ અગાધ-(૧) અથાગ, (૨) કળી ન શકાય એવો દુર્ધટ-(૧) ઘટવો મુશ્કેલ કષ્ટસાધ્ય, (૨) જેમા એનું સંઘટન થતુ, એનો યોગ થવો મુશ્કેલ છે એવો કામરૂપિઉ-(૧) નવનવા ૩૫ ધારણ કરનાર, (૨) કામવિકાર રૂપી

કામિની કામનિ બાણિ નડી ધૂજની ધરતીય પડી

એ અવગ્યા બેઠ તુઝ પાસિ હૃદય પડિ છિ મુઝ " ૧

(પૃ ૧૪)

આમા કાળા અક્ષરોમા છાપેલા શબ્દો ઉપર શ્લેષ છે. એનો સ્ફોટ એ ઉપરની ટીકામા જોવો ૧ ભાલણની અલ કાર્યોજના સખધી રા કેશવલાલ ધ્રુવ લખે છે કે, “તેના ઉપરથી એના વિષે આલ કારિક તરીકે ઉચો મત બધાય છે, અને એ અંશમા કાદમ્બરીનો ભાષાબંધ રચવાનો એનો અધિકાર સિદ્ધ થાય છે ૨

જો કવિના કાવ્યો ઉપરથી તેના સ્વભાવ, શીલ, ગુણ, આદિની

વ્યક્તિત્વ. પરીક્ષા થઈ શકે તેમ હોય તો આપણે ભાલણ સખધી કહી શકીએ કે, તે સ્વભાવે ધીર અને

મીલનસાર પણ તપી જાય એવો, સાધારણ રીતે નિરભિમાની પણ જ્ઞાન અને કવિત્વનો કંઈક ગર્વ ખરો; લોળો નહિ પણ ભલા સ્વભાવનો વખતે છેતરાઈ જાય, હૃદયનો ઉદાર; વાત્સલ્યભાવથી ભરેલો, કુંજાહૈયાનો, જીવંતો તડકો-છાયડો બેયલો એવો, પંદુઃખે હ.ખી, સારાસારનો વિવેકી, ગુણરા છતા મહત્વના દોષો તરફ આખર્ષીઆમણું ન કરે, અનુભવથી ઘડાયલો, મનુષ્યહૃદયનો જ્ઞાતા; સ્ત્રી-હૃદય (સવિશેષ મનુહૃદય) નો પૂરો પરીક્ષક, રસિક છતા પણ નીતિનો હીમાયતી, વૈરાગ્ય તરફ અભિરૂચિ નહિ, તેમ વિદ્યાસમાખડુ નિમગ્ન નહિ; વિદ્યાનો વ્યાસ ગી; શાસ્ત્રજ્ઞ, કર્મકાંડ પ્રત્યે પ્રીતિ-

૧ કામનિ બાણિ-(૧) કા મનિબાણિ, (૨) કામનિ બાણિ પાત્રિ-(૧) પાસ (સં સ્પર્શ) થી, અસરથી, (૨) પામે આવ્યા છતા

૨ કાદમ્બરી (પૂર્વ ભાગ), સમજૂતી, પૃ ૩૧૧

વાળો, પણ કર્મઠં નહિ, લાષાભિમાની અને ધર્માભિમાની, નહિ
શઠ, નહિ દંભી, નહિ સ્વાર્થપરાયણ; તેછડો નહિ છતા પણ કોઇ-
ની પરવા રાખે નહિ એવો, સાધારણ રીતે ગભીર પ્રકૃતિનો પણ
પ્રસંગવશાત્ ટીખળી ખરો, વાણીમા સ્પષ્ટ પણ છટા નહિ, મનનો
મેલો નહિ, તેમ મોઢે આવ્યું યાકી નાખે એવો કમઅક્કલનો પણ
નહિ, એકરગી અને અટકી, પણ એકલપેટો અને અતડો નહિ,
વિદ્વાનોમા માગ મુકાવે, પણ કોઇના ઉપર છાપ પડે તેવા ભવ્ય
વ્યકિતવવાળો નહિ, પાછલી વયમા સાચા દિલનો ભક્તરાજ

પ્રકરણ ચોથું.

કૃતિઓ (સામાન્ય.)

કવિના જમાનાનો ખાડાટેકરાવાળો પ્રાત વટાવી અને એના
સમયની લાષાણુ ખાડ પાટ રણ ઓળંગી, એના જીવનની ભૂલ-
ભૂલામણીવાળી ઝાડીમા આપણે બહુ ભટક્યા હવે, તેના કાબ્યોના રસ-
પ્રદેશમા જઈશું, વચમા જરાવાર એની અથગણુનાની વાડ
ઓળંગવી પડશે.

લાલણના સમયના કોઇ કવિની કૃતિઓ લાલણની કૃતિઓના
જેટલી સખ્યામા મળી આવી નથી લાલણની પણ જેટલી જડી છે
તે કરતા વધારે હોવી જોઈએ તે સખધી જોઈએ તેટલી જોળ થઈ
નથી, અને જો થાય છે તો મળી પણ આવે છે અહિ આપણે એની
કૃતિઓના ત્રણ ભાગ કરીશું ક છપાયલી સ છપાયા સિવાયની
પણ મે મેળવેલી ગ. જાણવામા આવેલી પણ શોધી કાઢવી બાકી છે તે

ક. લાલણની છપાયેલી કૃતિઓ નીચે પ્રમાણે છે—

- (૧) શિવલીલડી સંવાદ—અપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી પુસ્તક—માસિક (ઈ સ ૧૮૮૫) અને જૂહત્ કાવ્યદોહન ગ્રંથ ૧. (ઈ સ ૧૮૬૦)
  - (૨) સપ્તશતી—પ્રાચીનકાવ્ય ત્રિમાસિક (૧૮૮૭) અને જૂ કા દો. ગ્રંથ. ૫ (૧૮૬૫).
  - (૩) બીજી વખતનું નળાખ્યાન—પ્રાચીન કાવ્યમાળા અંક ૧૧. (૧૮૮૬) અને જૂ. કા દો. ગ્રં. ૫ (૧૮૬૫)
  - (૪) રામબાલચરિત (અપૂર્ણ—પદ ૧૫)—પ્રા. કા મા. અ. ૧૧ (૧૮૮૬)
  - (૫) દશમસ્કંધ—રા. બા. હ. ક. કાટાવાળા—વડોદરા (૧૯૧૫).
  - (૬) કાદબરી (પૂર્વભાગ)—રા. રા કે. હ. ધ્રુવ—અમદાવાદ (૧૯૧૬).
- સ. નીચેના ગ્રંથો છપાયેલા નથી પણ તેમનો મે ઉપયોગ કરેલો છે—
- (૭) મૃગીઆખ્યાન—મારી પ્રત (ઉતાર્યા સંવત ૧૭૭૮)
  - (૮) રામવિવાહ—રા રા હીરાલાલ ત્રિ પારેખની પ્રત (પાછળનો ભાગ ઉ સ. ૧૮૫૦, આરભનો ભાગ તેથી પ્રાચીન)
  - (૯) પ્રથમનું નળાખ્યાન—ગુજરાતી પ્રેસની પ્રત (ઉ સં. ૧૭૩૫)
  - (૧૦) દુર્વાસાઆખ્યાન—રા હી ત્રિ પારેખની પ્રત (આરભનો થોડોક ભાગ.)

(૧૧) કૃષ્ણવિષ્ટિ (અપૂર્ણ-પદ ૪)-નડીઆદની શ્રી કાહીલક્ષ્મી
પુસ્તકાલયની અને રા. હી. ત્રિ. પારેખની પ્રતો

આ ઉપરાત ગુજરાતી પ્રેસના સંગ્રહમાં રામબાલચરિતના ૪
પદની નકલ છે તેનો રા. કે. હ. ધ્રુવે મોકલેલી કાદબરીના ઉત્ત-
-ભાગની હાથપ્રતની નકલનો પણ મેં ઉપયોગ કર્યો છે

ગ. નામ જણાયા છે પણ શોધી કાઢવી બાકી છે તે (૧૨-૧૩)
મેં ધ્રુવાખ્યાન-ભાલણ ખીજી વખતના પોતાના નળાખ્યા-
નમાં લખે છે કે, ' ધ્રુવાખ્યાન ને નળાખ્યાન બે પુનરપિ
કરી અનુરાગ્યેણ, ' એ ઉપરથી જણાય છે કે, તેણે
નળાખ્યાનની માફક ધ્રુવાખ્યાન પણ બે વખત રચ્યું
હતું રા. બા. કાટાવાળાએ ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં પાટણમાં
રામવિવાહની અને ધ્રુવાખ્યાનની પ્રતો જોઈ હતી.^૧
(૧૪) સીતા હનુમાન સવાદ-આ અથ તથા દુર્વાસા-
આખ્યાન (ત્રૂટક), મૃગીઆખ્યાન (અપૂર્ણ), રામબાલ-
ચરિતના વધારાનાં ૧૪ પદો અને ' દ્રુપદીને ત્યાં કૃષ્ણ
આવ્યા ' (કૃષ્ણવિષ્ટિ સંબંધી?) એ અથો પોતાની
પાસે છે, એમ સ્વ. આદિત્યરામ સહુબરામ પારેખીએ
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને તા ૭-૧૨-૧૯૦૪ ના
રોજ એક પત્ર લખીને જણાવ્યું હતું. એ અથો સંબંધી
મેં તપાસ કરી પણ કોઈ મળ્યો નહિ. તેમના પુત્રનું
એવું કહેવું છે કે, તેમના પિતાના મરણ પછી એ અથો
તેમની માતાએ અમદાવાદમાં કોઈને આપી દીધા હતા.

(૧૫) જળધર આખ્યાન—આ કાવ્ય રા હી. ત્રિ. પારેખ પાસે ૧૬૧૬ મા હતુ, તેમ તેમણે મને તે સમયે એક કાગળમાં લખી જણાવ્યું હતું. હાલે તેમને તેમના સ અહુમાથી જડ્યું નહિ. તેના અંતની પ કિત તેમણે ઉતારી મોકલી હતી તે આ પ્રમાણે હતી;—‘ખહુ કર જોડીને વિનવે લાલણ પ્રભુ રઘુનાથ’

લાલણે પોતાના અંથો કેવા અનુક્રમમા લખ્યા હશે ? અન્ય

કવિઓની માફક લાલણ પોતાના કોઈ અથમા અનુક્રમ.

તે અંથો રચાયાનું વર્ષ લખતો નથી, માત્ર પ્રાચીન કાવ્યમાળામા પ્રકટ થયલા નળાખ્યાનમા સ. ૧૫૪૫ છે, પણ તે સંશય પડતુ છે ? તેથી એની કૃતિઓનો કાર્યક્રમ જોઈવવામા મુશ્કેલી નડે છે એને લીધે જ પ્રાચીનકાવ્યમાળામા લખવામા આવ્યું છે કે, કવિએ કયા અનુક્રમે અંથો લખ્યા હશે એ જણાતું નથી અનુક્રમ અખધી સ્પષ્ટ રેખાઓ તો દોરી શકાતી નથી, પણ ઉડા ઉતરીને જોઈએ તો કંઈક આભાસ મળે છે. આગળ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે લાલણના અંથોના બે વિભાગ પડી જાય છે, રામલક્ષ્મિની છાપવાળા અને તે વિનાના રામલક્ષ્મિના સૂચનાવાળા અંથો ઉત્તરકાળના અને તે વિનાના પૂર્વકાળના હું ગણુ છુ તેના પ્રથમના નળાખ્યાનમા અને રામવિવાહમા માત્ર એકેક જગ્યાએ જ ‘લાલણ પ્રભુ રઘુનાથ’ એમ છાપ છે જો એ પ્રક્ષિપ્ત ન હોય તો એ અંથો બે કાળની સંધિના ગણી શકાય; પ્રક્ષિપ્ત હોય તો પૂર્વકાળના. આ તર્કનો આશ્રય લેઈને એના અંથોનો કામક્રમ આપણે આ રીતે ગોઠવી શકીએ:—

૧. પૂર્વકાળ—(૧) શિવલીલડી સંવાદ. (૨) સપ્તશતી. (૩) મૃગી આખ્યાન. (૪) કાદબરી દુર્વાસાઆખ્યાન અને પ્રથમનું દ્યુવાખ્યાન પણ કદાચ તેની આ કાળની કૃતિ હશે.

૨. સંધિકાળ—(૧) રામવિવાહ અને (૨) પ્રથમનું નળાખ્યાન.

૩. ઉત્તરકાળ—(૧) કૃષ્ણવિષ્ટિ. (૨) બીજું નળાખ્યાન. (૩) દશમસ્કંધ (૪) રામબાલચરિત બીજી વખતનું દ્યુવાખ્યાન અને જાળધરઆખ્યાન પણ આ સમયની કૃતિ લાગે છે.

સં ૧૮૩૮-૩૯ માં ગુજરાતમાં દારૂણ દુકાળ પડ્યો હતો, તે વખતે કવિને વેતન છોડીને બહાર ગામ જવું પડ્યું હોય તો નળાખ્યાનની અને દ્યુવાખ્યાનની પુનઃ રચનાનું કારણ સમજી શકાય છે. વતન છોડવાના કારણથી પોતાના ગ્રંથો કોઈ નાગર પુરુષને સોંપી ગયા હોય, તે પાછા આવ્યા પછી માગતા કેટલાક વર્ષો વીતી જવાના સળખે ખોવાયાથી બે ગ્રંથો ન મળ્યા હોય, એને લીધે વખતે તેને બીજી વારની રચના કરવી પડી હોય. બીજી વખતના નળાખ્યાનમાં તેણે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે એ ઉપરથી ઉપરનો તર્ક કાર્યો છે —

“ નાગરકાળે શ્રમ દુવેળા કવિને કર્મે લાગ્યોહ,
દ્યુવાખ્યાન ને નળાખ્યાન બે પુનઃપિ કરી અનુસાગ્યોહ
ગાંધીને કહેવું મરી માટે મૂર્ખ ન જાણે મરીની ખોટજી
શુરકૃપાએ કવિતાસાગરમાં આવે ભગતીઓટજી
કૃડા કર્મીને કુડું હોશે, સુખીઆને હોય સુખજી;
નળની કથા ગાઇ મનોહર, જાયે દુખિયાત્યા દુખજી ”

દશમસ્કંધ અને રામખાલચરિત કવિના છેલ્લા અંથો લાગે છે. એમાં નાનાં નાના પદોની રચના છે. તે નરસિંહનાં પદોના અનુકરણરૂપે છે એટલું જ નહિ, પણ નરસિંહનાં પદોની ત્રીધા અસર પણ દશમસ્કંધમાં છે.^૧ જયદેવનું 'ગીતગોવિંદ ગુજરાતમાં' સો વર્ષમાં લોકપ્રિય થઈ ગયું હતું, કારણ કે, સં. ૧૩૪૮ ના મારગદેવના સમયના શિલાલેખમાં એમાંથી એક શ્લોક ટાકેલો છે.^૨ એટલા કાળમાં છેક બંગાળામાં લખાયેલો અથ ગુજરાતમાં લોકપ્રિય થાય તો બુનાગદથી નરસિંહનાં પદોની અસર પાટણ સુધી આવતાં ૨૫-૩૦ વર્ષો બસ છે. નરસિંહના ચરિત્રની ખ્યાતિ ૬૦-૭૦ વર્ષમાં તો ગુજરાતની પેલી પાર પણ ફેલાઈ ગઈ હતી. મીરાએ તરવિહ કા માયરા-નરસિંહનું મામેરું-લખ્યું છે.^૩

લાલણે પ્રથમ દશમસ્કંધના છૂટક પદો લખેલા પણ પાછળથી આખા અંથનો અનુવાદ કરવાનો વિચાર ત્યારે થયેલો ત્યારે એ પદો અંથમાં લેહી દીધા હશે, એમ જણાય છે. રામખાલચરિતના છૂટક પદો જ લેવામાં આવે છે. તેમાં આરંભનું મંગળાચરણ નથી, પદોનો એક બીજા સાથે સંબંધ લેડયો નથી. અને એ પદો રામના જન્મથી શરૂ થાય છે, એથી લાગે છે કે, તેણે સળગ અંથ તરીકે નહિ પણ છૂટક પદો તરીકે રામખાલચરિતની રચના કરી હશે. એ

૧ બુઓ પ્રકરણ ૬

૨. બુઓ ગુજરાતીના દિવાળીના અંકમાં (ઈ સ. ૧૯૧૦) મારો 'ખ-એક નવીન ઐતિહાસિક શિલાલેખ ' તથા 'ઇન્ડિયન ઍન્ટિક્વરી (૧૯૧૨) ૫ ૨૦.

૩ બુઓ ૨૧, લાનુમુખગમ કૃત મીગખાઈ

ભાલણે પણ તેની જે વખત રચના કરી છે. પણ તેની બીજી વખતની કૃતિ તેને બહુ શીઘ્રતાથી કરવી પડી હોય એમ લાગે છે, અને તે કવિના હૃદયોદ્ઘાસનું નહિ, પણ તે બંને જ કહે છે તેમ 'શ્રમ' નું પરિણામ જણાય છે. તેણે 'નાગરકાળે' આ બીજી વારનો શ્રમ કેમ લીધો તેનું કારણ તે જણાવતો નથી. નાગરને સોપેલા કાવ્યોભાથી નળાખ્યાન ને ધ્રુવાખ્યાન જે પાછા ન મળ્યા તેથી તેણે ફરી વાર રચ્યા એમ પાછળ તર્ક કર્યો છે. પરંતુ 'ગાધી-ને કહેવું મરી માટે મૂર્ખ ન જાણે મરીની ઓટલ.' એ વાક્યમા કંઈક વાદવિવાદનું ગભિત સૂચન જણાય છે. વળી, આખું કાવ્ય બહુ શીઘ્રગતિથી લખી નાખેલું જણાય છે, કેમકે તે મૂળના લગભગ અનુવાદ જેવું છે અને છેવટનો ભાગ બહુ ટુકામાં આટોપી દીધો છે, —ઋતુપર્ણની સાથે બાહુક રૂપે નળ લીમકના નગરમા આવે છે, ત્યાંથી સમાપ્તિ પર્યંત મૂળમા બસો ઉપરાત શ્લોકોનો વિસ્તાર છે, જ્યારે એ ભાગ ભાલણે માત્ર દશ જ કડીઓમા સમાવી દીધો છે. આથી જો તેણે તે બીજાને આખી દેવાના કારણથી જ ફરી લખ્યું હોય તો તેને ઉતાવળથી જલદી લખી નાખવાને કારણ ન હતું, નીરાતે લખ્યું હોત તો પણ ચાલત. આથી એ તર્કમા વાદવિવાદ અને શીઘ્રકવિત્વના અશો ઉમેરવા બેઠાં એ. એથી એમ જણાય છે કે, જેને એ કાવ્ય સોપેલું તેના તરફથી ન મળવાથી, ^૧ કવિએ મેળવવાને બહુ આગ્રહ કરેલો ત્યારે તેણે કહ્યું

૧ મોપેલા કાવ્ય ખોવાયાથી પાછા ન મળ્યા, એમ મારો તર્ક છે વાચકા લઈ જાહેરે પચાવી પકવાના ધ્રીદાથી પાછા ન આવ્યા એમ સારી શંકાતું નથી એવો તર્ક કરી, આધાર વિના, કોઈને દોષ આપવાના કાળજી નથી

હશે કે, 'કવિ એ મારી પાસે તો નથી. એને માટે આપને આટલી છદ્ધ શું કરવા લેઈએ ? આપ તો શીઘ્ર કવિ છે, તેથી ધારે તો ચાર ઘડીમાં ફરી લખી નાખો.' કવિએ એ કથનને આઢ્યાહુન રૂપે ગણી નિયત સમયમાં તે લખી નાખ્યું હોય. એમાં કવિને શ્રમ ખડુ પડવાથી અને મનમાની રચના ન થવાથી આવેશમાં કહ્યું છે કે, 'કુડા કર્મનિ કુકુ હોશે' ગમે તેમ હો પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે, એ કાવ્ય ઉતરતા પ્રકારનું છે. કવિના પ્રથમના નળાખ્યાન વખતે 'કવિતાસાગર' માં જે રસની 'લરતી' આવી હતી તેનો આ બીજો વખતની કૃતિમાં 'ઓટ' જ વળી ગયો છે. આપણે ઇચ્છીએ છીએ કે, કવિ તે બીજો વખત રચવાને પ્રવૃત્ત ન થયો હોત તો જ ઠીક હતું.

એક વખતે દુર્વાસા ઋષિ હસ્તિનાપુરમાં ગયા હતા, ત્યારે દુર્યોધને તેમનો ઉત્તમ રીતે સત્કાર કર્યો. એથી દુર્વાસા-આખ્યાન (અપ્રકટ) એ ખડુ પ્રસન્ન થયા, અને વર માગવાનું કહ્યું. ત્યારે દુર્યોધને એવો વિચાર કર્યો કે, દ્રૌપદી જમી રહ્યા પછી, ઋષિ પાડવોના આશ્રમે જાય તો, લોજન ન મળવાથી તેમને શાપ આપે એવી દુષ્ટ ધારણાથી તેણે તેમને કહ્યું કે, 'આપે જેમ મારે ઘેર પધારી મને પાવન કર્યો તેમ મારા પાડવ લાઈઓ વનમાં રહે છે તેમના આશ્રમે જઈને તેમને પાવન કરો. પરંતુ પ્રાર્થના એટલી જ કે દ્રૌપદીના જમી રહ્યા પછી ત્યાં જલો' એ પ્રમાણે તેમના આશ્રમે દુર્વાસા શિષ્યો સહિત ગયા અને ઉપવાસનું પારણું કરાવવા માગણી કરી. યુધિષ્ઠિરે ધાર્યું કે, દ્રૌપદી જમી રહ્યા છે એટલે લોજન શી રીતે કરાવીશું ? જો ના

કહીશ તો શાપ આપશે, પણ ઋષિના શાપ કરતા મરવું સારું એમ વિચાર કરીને, દુર્વાસાને સ્નાન કરી આવવાને કહ્યું. તેમના ગયા પછી પાંચે ભાઈઓ લોકડા મંગાવી, ચિતા ખડકી બળી મરવા તૈયાર થયા. તે સમયે, 'થોડી વાર થોભો' એમ કહી દ્રૌપદીએ શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરવા માડી.

પ્રાપ્ત પ્રતમા આટલે સુધી વૃત્તાત છે. પ્રથમના ત્રણ કંઠવા અને ચોથાની થોડીક કહીઓ છે. આટલા ભાગમા ભાલણનું નામ જણાવું નથી, પણ જે ગુટકામા એ આખ્યાન છે, તેના આગલા ભાગે એ આખ્યાન ભાલણનું છે એમ રા. કેશવલાલ ધ્રુવે નોંધ કરી છે તેની શૈલી ભાલણની શૈલીને મળતી છે, એથી હું પણ તેને ભાલણનું ધારૂં છું એનું પ્રારંભનું મ ગળાચરણ આ પ્રમાણે છે.—

રાગ કેદારો.

ગજવદનને પ્રણમૂ, ઉમયાસુતને ચિનત્
ગુણુન્તવ પ્રેમે શ્રી ગોવિન્દનાં ૧

હાલ.

ગુણુસ્તવ્ શ્રી ગોવિન્દ ગણપતિ દગે પસાય
આમી તમારૂં નામ જપતા કારજ સિધ્ધ થાય ૨
બ્રહ્માણી દો વાણી ઉત્તમ, ચગણુ તમારા ધ્યાર્થિ
લવસાગર દુસ્તર તરવા શ્રી હરિના ગુણુ ગાર્થિ ૩

ગુપ્ત વનવાસમાથી પ્રકટ થયા પછી, યુદ્ધ કરવા પહેલાં દુર્યો-

ધન માને તો ઠીક એમ ધારી, પાડવો કૃષ્ણને વિદિ કરવા મોકલે છે આ વિષય ઉપર કવિએ કાવ્ય લખ્યું છે. એ કાવ્ય આજુ મળ્યું નથી,

કૃષ્ણવિદિ
(અપ્રકટ)

માત્ર ચાર પદ હાથ લાગ્યા છે. પહેલા પદમાં દ્રૌપદી વસ્ત્રહરણનું દુઃખ વર્ણવે છે, બીજામાં કૃષ્ણ તેના મનનું સાત્વન કરવા પ્રયત્ન કરે છે; ત્રીજામાં પાચાલી વૈરાટનગરમાં પડેલી વિપત્તિ કહી સભળાવે છે; અને ચોથામાં દુર્યોધન સાથે મેળ કરીને ન આવવા સાચી ક્ષત્રિયા-ણીને શોભે તેમ દલીલો કરે છે. એમાં સ્ત્રીહૃદયની વૈરતૃષ્ણાનો ભાવ ભાલણે બહુ સારી રીતે દર્શાવ્યો છે. એ પદ આખું એ પવૈયાને પણ પાનો ચઢાવે તેવાં કટાક્ષમય વીર વચનોથી ભરેલું છે, તેથી નીચે ઉતાર્યું છે -

હરણ, સાભળોરે દ્રૌપદી બોલે વાણ—

હસ્તિનાપુર તહમો જાઓ છો વાહાલા વિષ્ટિ કરવારે,

પિયુડા માહારા કાયર થઈને હી કે છે ઉગગારે હરણ ૧

દેશ આપશે, ધન આપશે, પાચે મુખીઆ થાશેરે,

પણ હૈયે હોળી લાગી છે માહારે તે, કહો, કમ હોલનાશેરે હરણ ૨

દુ રાસને ચીર તાણીઆ, ને કણ કંઠણ બહુ ભાખેરે,

એ બળતુ તે કમ હોલાશે, સત્રજા માર્યા પાખેરે ? હરણ ૩

માહાગ સમજે મેળ કરો તહમો, માગુ છું દેવ મોગરીરે,

એ કામ જો કરવું હોય તો, મુજને જાને મારીરે હરણ ૪

ક્ષત્રી દ્રોએ કાયર નોહોએ, તે માટે હુ માગુરે,

યુધિષ્ઠિર પ્રાણશુ થયા એ તો યડ થુ વાકુરે હરણ ૫

બાપ ભાઈ માહાગ બળીઆ છે તે આગળ યઈને વદગેરે,

એમ કરતા જીતશે તો જશ તહમને ચઢશેરે હરણ ૬

જેણે પહેરી કાચળી, ધનુષ આણુ તે મેહેલીરે,

તેહેની આશા શી કરો, વાત કહુ છું હેલીરે હરણ ૭

મેળ કરીને તમે આવશે તો, જાડીશ પ્રાણુરે,

દુર્યોધન જીવે જીવુ તો, તહમારા ચર્ણની આણુરે હરણ ૮

સભામા સહુ દેખતા હુ, ગાઢે સાદે રોધરે;
 વીર કહાવીને પાએ બેઠા, તેહવારે સામુ બેઠરે. ૬૨૭ ૮
 માત તેની વાંઝણી જે વીર-વ્રત ન પાળેરે,
 પરણી હોએ નાર તેહતુ દુખતુ તો નવ ટાળેરે ૬૨૭ ૧૦
 કેશવજી, હુ શુ કરે ? પ્રીત પાચશુ માડીરે,
 એાં જોતા માહાર મુખે મુએ છે ગડીરે ૬૨૭ ૧૧
 વિષ્ટિ કરવા મોકલે છે શામમુ દર ! તહમનેરે
 એવા જે નિર્બળ હુતા તો શાહાને પરણ્યા મુજનેરે ૬૨૭ ૧૨
 રાજ્યનુ કરુ છે નહિ અહમારે કામ ઝામેરે,
 ત્યમ દરજો જ્યમ રાવણનુ કર્યુ લાલણ પ્રણુ શ્રીરામેરે ૬૨૭ ૧૩

આ કાવ્યના આરભમા ‘ પંચાલીના પદ ’ એમ નડીઆદવાળી
 પ્રતમા છે, પરન્તુ એજ પ્રતમા છેવટે “ ઇતિશ્રી વિષ્ટિ સમાપ્ત ”
 એમ પુષ્પિકા છે, એથી સમજાય છે કે, લાલણે આખી એ કૃષ્ણવિષ્ટિ
 લખી હોવી જોઈએ. ળસેં અહીંસે વર્ષ કેડે પ્રેમાનન્દસુત
 વલ્લભે પણ આ ત્રિધય ઉપર કાવ્ય રચ્યાતુ કહેવાય છે, પણ તે
 કોઈને મળ્યું હોય એમ જણાતુ નથી જો તેણે લાલણના અનુક-
 રણરૂપે એ કાવ્ય લખ્યું હોય, -તેના બાપની આદત પ્રમાણે-તો
 શામળની અગદવિષ્ટિની સ્પર્ધાની વાત ઉડી જાય લાલણનું આ
 કાવ્ય આખું મળી આવે તો તેની ઉત્તમ કૃતિઓમા ગણના થઈ શકે
 એવા ઉચ્ચ કવિત્વવાળું એ છે

વાલ્મીકિ રામાયણ ઉપરથી આ કાવ્ય લાલણે રચ્યું છે તેમાથી
 ગંગાની ઉત્પત્તિ, વિશ્વામિત્રનું ચરિત્ર, આદિ
 રામવિવાહ
 (અપ્રકટ) આડકથાઓ કાઢી નાખી છે એકદરે એમા ૨૨
 કરવા અને ૨૭૦ તૂકો છે. આ કાવ્ય ઉચ્ચ

પ્રકારનું નથી. રામબાલચરિતમા પણ સીતાના સ્વયંવર સુધી વૃત્તાત છે, પણ આ કાવ્ય એથી ભિન્ન છે, જો કે, આમાના કેટલાક વિચારો એમા પ્રવેશ પામ્યા છે. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે આ કાવ્ય ખારલકાળની કે સધિકાળની કૃતિ હશે. કાવ્યનો વિષય બાણીતો છે, એટલે સાર આપવાની જરૂર નથી. કેટલીક ઉત્તમ પદ્ધતિઓ ઉપર નજર ફેરવી જઈએ. રામલક્ષ્મણને વિશ્વામિત્ર સાથે યજ્ઞના રક્ષણ માટે મોકલવાની આનાકાની કરના દશરથ કહે છે કે, એ બે નાના બાળકો રાક્ષસ સાથે શું લઢી શકશે ? તેના ઉત્તરમા વિશ્વામિત્ર કહે છે કે—

“ અદ્ય અકુશ હોએ સહી, તેને ગજ રહે મહા ગટ
તિન્નમાત્ર તા પાવક દહે, ઇધણ લાગ બે પૂઠ
વજને પ્રહારે ગિરિ પડે, વજ્ર છે સૂક્ષ્મ અપાર
દીપક તા નાહાનો હોએ, પણ ટલે સર્વ અધકાર
વયનુ કારણ નથી, (પણ) તેજનુ કારણ
તેજવત્ નાહાનો એ મોહોટો તુ છો ચતુર મુગણ ”

પછી વશિષ્ઠના સમબલવ્યાથી રાજા રામલક્ષ્મણને બોલાવે છે, ત્યારે ‘ કાકશિખા ધનુષને બાણ ’ એવે રૂપે તેઓ આવીને આજ્ઞા માગે છે. એટલે,

“ પ્રેમ કરીને દશરથ ધ્રુવ કુચર બેના ગધે શિશ
રાજાને નેત્ર ચકા જળ અરે, શીવી ચોટલી ભેદે ડરે (૧) ”

અહુલ્યાના ઉદ્ધાર પછી, વિશ્વામિત્ર રામને અહુલ્યાનું પૂર્વ-ચરિત્ર સંલગ્નાવે છે એની સમાપ્તિમા કામી પુરૂષની દશા આ રીતે વર્ણવે છે:—

“ ક્ષણમાત્ર કેરે સુખકાળ જન્મ પર્વતની નીગમે લાજ,
એમ ગતવળા ! કામીજન દીન વિમામી ન જુએ મન
નારી હાડતણી પુતળી, રૂધિરમાસે પુરી તે વળી,
ઉપરિ રહીને દાકયુ અર્મ, કાળી અધ ન જાણે મર્મ.
વિષ્ણુ મલમ્ત્રમય સ્વરૂપ, કામી જાણે અત્રત કૃપ ”

દશરથ રામને પરણાવવા પોતાના આખા નગરની જાન ભેડી
મિથિલા જાય છે એ જાનનું વર્ણન કવિએ વિસ્તારથી કર્યું છે. એમ
અઠારે વર્ણને નોતરતી વખતે કવિએને ખોલાવવાનું પણ આપણે
કવિ ચૂકતો નથી -

“ જાણે કાવ્યને કહે પુરાણ, સહસ્ર નાટકભેદ પ્રમાણ
કેટલાએ કવિ કાવ્ય જે કરે, તે મેના સાથે પરવરે ”

આ આખ્યાન લાલણે શિવપુરાણની શિવરાત્રીની કથા ઉપરથી
લખ્યું છે, પણ મૂળ કરતા વિસ્તાર વધારે કર્યો
મૃગીઆખ્યાન છે એક ભીલીને (લાલણ ‘આહેડી’ કહે છે)
(અપ્રકટ). શિવરાત્રીને દિવસે કંઈ શિકાર ન મળ્યો,
તેથી ઘેર શું મોઢું લઈને જવું, એવો વિચાર કરીને, કોઈ
પ્રાણી રાત્રે મળે તો મારવાના ધરાદાથી ખીલીને પાણીનું વાસણ લેઈ,
એક ખીલીના ઝાડ ઉપર તે બેઠો પહોરે પહોરે એકેક એમ ચાર
પહોરમા ત્રણ મૃગલીઓ અને એક મૃગ આવ્યાં. તેમણે પાછા
આવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી એટલે જવા દીધા ઝાડ ઉપર બેઠેબેઠે
ખીલીપત્ર તોડતો હતો. નીચે શિવનું લિંગ હતું. તેના
ઉપર તે અજાણ્યે પડ્યા, અને પાણીના પાત્રમાથી પાણી શિવ ઉપર
હળુ. તેમજ ટાઢને લીધે મુએથી ‘શિવ, શિવ’, એમ ઉચ્ચાર કર્યો

અને આખી રાત જાગરણ કર્યું; એથી એને શિવરાત્રીના વ્રતનું ફળ મળ્યું અને તેની બુદ્ધિ નિર્મળ થઈ. તેથી હિંસા કર્યા વિના જ પોતાને ઘેર પાછો ફર્યો અને મૃગો સામા તેને ઘેર ગયા તો પણ તેમને માર્યા નહિ. આ પ્રમાણે આ આખ્યાનની કથા છે. તેમાથી કેટલાક ઉતારા જોઈએ. શિકાર ન મળનાથી પારધિ વિચાર કરે છે કે—

“ જો જમ્મશ તો વઢગે નારી, બાલક સામું જોગે,
દાલો આવ્યો મુઝને દેખી કંઈણા દટિ ગેગે
શિશુ રૂદન કરતા જોઈ, તે આરત્ય કો હણગે ?
પાડોશી વઢતા દેખીને ઉભા હામુ કંઈ ”

મૃગ પોતાની સ્ત્રીને મરી ગયલી ધારીને સ્ત્રીની ઉત્તમતા અંગે દર્શાવે છે—

“ નારી વિના મિથ્યા અવતાગ, સ્ત્રી પાખિ મુનો સ સાગ
નારી વિના મૂનુ સ્મશાન; નારી વિના મ દિગ ઉઘાન,
દોહિલિ દિ આધાર કલત્ર, સ્ત્રી મમો કો નહિ મિત્ર
બાધિ તણિ વૈઘ મુંદરી, અનાથનિ સાથી તે ખરી
ગૃહકાર્ય નારી પ્રધાન, ધર્મતણુ તા મૂલ નિદાન,
નારીવિના નર છવે જોહ, દૈવિ રાન્યો તેહનો દેહ;
સ્ત્રી નહિ લા નહિ અધિકાર, દીકી મીટિ આવે બહાર. ”

માત્ર ઘરકામ માટે જ સ્ત્રીની ઉપયોગિતા છે, એમ લાલણ ધારતો નથી. એ કરતા એની ભાવના વધારે ઉચ્ચ છે. સ્ત્રીનું પદ તેણે આટલું ઉચું સ્થાપ્યું છે, તેની સાથે પુરૂષને પણ તે ન્યાય આપવાનું ભૂલતો નથી. તે મૃગલીને મોઢે પુરૂષનો મહિમા પણ જાગવરાવે છે—

“ કથવિના જે કામની જીવે એકે દીન,
 ,ધિક જીવ્યુ તેહનુ । અજ્યુ તેહનુ તન.
 અન આપે આપ, ભાઈ, પુત્ર ને પરિવાર,
 ભતાર કે આપે નહિ, જે અમ્રતનો દાતાર
 નારીને બહુ પુત્ર હોએ, ધન ને શૂગાર,
 કથપાએ સર્વ સૂનુ, વૃથા પણુ ધરઆર
 વસ્ત્ર, ભૂપણુ, રત્ન, શય્યા, ગધે ને પુષ્પહાર,
 કામનીને કથ વિના નિષ્કલ સર્વે સાગ.
 ધન્ય તેતો ભામ્યની ભરથાર પહેલી મઝે,
 સિદ્ધ હોય અતિ ધણી, પણુ પ્રિયુચિના શુ કરે
 મુદ્ગ તા ગતપુત્ર તોહે દુખ ન જાય,
 દુર્બલ તા પતિ ભલો, ગોભા જેણે થાય
 કૃપણુ, ગેગી, અધમ, વ્યસની, વ્રહ્મ, ક્રોધ સ્વભ
 પ્રિયુ સ્ત્રીને સેવતા, સસાર સાગરનાવ ”

છેવટમા શિવરાત્રીના વ્રતનુ ઉદ્યાપન
 વિધિ ભાલણે બહુ વિગત સાથે જણા
 પારગતતા સૂચવે છે એ વ્રતમા કે
 એ જણાવતા લખે છે કે -

“ મૂર્ખ, દ ભક, બૂઝાબોલા, બહુ જાયકે તા જેહ,
 વેદવ્યોહાણા વિમ્રને તેડવા નહિ તા તેહ
 મૂર્ખ દ્વિજ વર જેહનો, કાયે મિથ્યા થાય,
 દાન આપે અજણે તો નકે માંહે પળા
 આચાર, બ્રાહ્મણપણુ, કાઈ જાત્ય તા
 વણુ ભણે આચાર કયાથી ? ”

એકંદરે આ કાવ્યમાં કવિએ ધર્મજ્ઞાન, વ્યવહાર, નીતિાતીતુ' ઉદાપણનો ઘણો સભાર ભર્યો છે એ ઉપરથી જણાય છે ભાવનાના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં વિહરનાર આપણો કવિ સંસારના રંગે પણ રંગાયો હતો, કાદબરીના શૃંગારનો ગસિયો જ્ઞાન અને નીતિમાં પણ પૂરો હતો.

પ્રકરણ પાંચમું.

શ્રેષ્ઠ કૃતિઓ.

લાલણના કાવ્યોના બગીચામાં ફળપૂલના ભારથી લચી ગયલાં, આખને કારે એવા વૃક્ષો તો ચાર જ છે કાદબરી, પ્રથમતું નખા-ગયાન, દશમસ્કંધ અને રામબાલચરિતમાં કવિત્વ ખડું ઉચ્ચ પ્રકારતું છે. લાલણની શકિતતું ખરેખરું દર્શન તો એમાં જ થાય છે એ ચારે કૃતિઓ સંસ્કૃતને આધારે લખાઈ છે. કાદબરી સિવાય બીજી કૃતિઓમાં મૂળ કરતા સ્વતંત્રતા વધારે લીધી છે રામબાલ-ચરિત તો લગભગ સ્વતંત્ર જેવું છે. એ ચારેના કાવ્યામૃતતું આપણે પાન કરીશું.

લાલણની આ કૃતિની એક જ પ્રત મળી છે તે ઇ સ. ૧૮૬૪ માં શાસ્ત્રી વજલાલ કાળીદાસ પાસેથી 'શુન્ગરાત કાદબરી (અ-વર્નક્રિયુલર સોસાઇટી'એ માત્ર છ રૂપિયા જેવી નજીવી કિંમતે ખરીદી હતી.^૧ પાશ્ચાત્ય દેશો-માં આવી વિરલ હાથપ્રત વેચાઈ હોય તો એની કેટલી બધી કિંમત

૧ એ પ્રત 'સૌસાઈટી'ના સરસ્વતીભારમા ઘણા વર્ષ પડી પાછી, રા. ગ. કેશવલાલ હર્ષદગ્ય ધ્રુવે તેનો પૂર્વભાગ ઉત્તમ ટીકાથી અલકૃત કરી સુવાચ્ય સ્વરૂપમાં પ્રકટ કર્યો છે.

સંસ્કૃત ગદ્ય કાદમ્બરીનું ભાલાળું પદ્યમાં 'ઉપાખ્યાન' લખ્યું છે તે જેમ મૂળના શબ્દશઃ અનુવાદરૂપ નથી, તેમ માત્ર કથાસાર જેવું પણ નથી. કવિને ઉચિત લાગ્યું છે ત્યાં મૂળના લાખા વર્ણનો અને કલ્પના દુકાવી નાખ્યાં છે, તોપણ ઘણા અલકાગેનું અને ચિત્રોનું સૌહાર્ય તેણે કાવ્યમાં કુશલતાથી ઉતાર્યું છે. તે ઉપરાત, મૂળના ઘણાક તર્કમાં અને લાવમાં તેણે ફેરફાર કર્યો છે, અને કેટલેક સ્થળે તો મૂળમાં નહિ તેવા અલંકારો પોતાના તરફથી નવા પણ દાખલ કર્યા છે. તેમ છતાં સ્વરૂપ વિકૃત નથી થયું, અને આરંભથી અંત સુધી અખંડિત રસ જળવાઈ રહ્યો છે. ભાષા જેવી પ્રાસાદિક છે તેવી શૈલી પણ મિતાક્ષરી, સચોટ અને મનોહર છે. રા. કેશવલાલનું માનવું છે કે, સંસ્કૃત કાદમ્બરીનું કોઈ ભાષામાં હજી સુધી પદ્યાત્મક પ્રતિગિંળ ઉતર્યું નથી.^૨ એ ખરૂં હશે, પણ એટલું તો નક્કી છે કે, જગતની કોઈ ભાષામાં એને પ્રથમ અનુવાદ થયો હોય તો તે ગુજરાતી જ છે, અને તેનું માન ભાલાળુંને છે. વળી, એ કામે (ઈસવી સનનું પંદરમું શતક) પણ કાદંબરી સાલળવા આતુર 'રસિક જનો' ગુજરાતમાં હતા, એમ કહી તેણે ગુજરાતની મહત્તામાં પણ વધારો કર્યો છે. રા. કેશવલાલ એ સંબંધમાં લખે છે કે, "એણે સંસ્કૃત કાદમ્બરીનો ભાષાળ મે રચી એની પ્રતિનિર્માણશક્તિની પીછાન આપી છે, એના શ્રોતાની

રસિકતાની ખ્યાતિ ફેલાવી છે અને ગૂજરાત તથા ગૂજરાતીનું 'ગૌરવ વધાર્યું' છે ”.

લાલણે કાદબરી લખી પણ ક્યારે ? જે સમયે હિન્દની મુખ્ય લાપાઓનું સાહિત્ય લેઈએ તેવી સારી દશામા ન હતી અને માત્ર ધર્મવિષયક જ હતું, તે વખતે જૈનો સિવાય, ગુજરાતમાં પણ ધર્મની વહેલી નીક મુકી કેવળ સાહિત્યરસ ચખાડવા જે કવિઓએ પ્રથમ પ્રયાસ કર્યા છે, તેમાં લાલણનું સ્થાન પણ અગત્યનું છે.

કાદબરી લાલણની સ્વતંત્ર કૃતિ નથી, એથી એનું મૂલ્ય કંઈ ઓછું આકી શકાય નહિ. અનુવાદો પણ જો ઉત્તમ કરવામાં આવે તો તેમાં કાંઈ ઓછી કુનેહનો ખપ પડતો નથી એથી સ્વતંત્ર કૃતિઓ પેઠે તેમને સાહિત્યમાં સ્થાન મળે છે ક્રિટિજિરાલ્ડનું 'આમર ખાયામ'ની રૂબાયતોનું લાપાતર અને ટાગોરનો ગીતાનલિનો અનુવાદ, એ કંઈ સ્વતંત્ર પુસ્તકો નથી, તોપણ તેમને અગ્રેણ સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન મળ્યું છે. લાલણની કાદબરીને પણ આપણા સાહિત્યમાં તેવું સ્થાન મળવું જોઈએ.

હવે, કાદબરીની કવિતા કેવા પ્રકારની છે, તે જોઈએ મૂળનું ગદ્ય કેવા સુંદર પદ્યમાં કવિએ ઉતાર્યું છે તેના બે દૃષ્ટાંત જોઈશું.—

‘ ઉન્મત્તે ! ઉતાવળી ! મુણિ મુદ્રો, ઉટણ આપ સલાલિ

ગિહિલી કુણિ કરી ?

કચલટ મુખપરિ લટકતી ” કરિ કરી પાછી વાલિ ”

ચદ્રલેખાઈ ચક્રિત ચઈ ” કા પડિ આખડિ આજ ? ”

ઉપહાર કુમુદ કરિથી ગિયા ” દર્શન કરવા કાજિ । ”

યૌવનમાતી મલપતી ! ” જૂઠું છિ રે જન ”
સ્થામા ! સૂતી કા થઇ ? ” ટાકિ પયોધન ધન ”

x   x   x   x   x   x

અચલ હૃદયે ! ચીતવું, ' દેખિ તુઝ ભરથાર ”
અવલ ઓટયું, પિગાચિણી ! ” એ હસિછિ સસાર ”
ગર્વિ ન નથી દેખતી ? ” જોવાનું નિ માગ ’
હહિલિ ઉભી શૂ રહી ? ” હુ ખશિ તાહારા પાગ ”
પાધડ જો, રે પાપિણી ! ” કાઈ કરમ કટાક્ષ ? ”
લલિતા ! લોક દોષ ઘણા, ” લોચન વારી રાખિ ? ”
પયોધનિ પીડી વણ, ' પાત્રી રહિ લગાર ”
એકલી જૂખ કધી ગહી ” જોવા આપુ દાર
અનિ પગવરા કરી, ” કાઈ એક આણુ સાન ”
કા ગિટિ માહાડ ગિટણ ? ” પ્રીતિ યદ અસ્તાન ! ’

+   +   +   +   +

લાગણિ રે કટિ, કામિની ! ’ ગ. કવિ મોડામોડિ ? ”
અલિતે ! લોક સાંહાંમું જૂઠું, ” અહીં અઘોડુમ છોડિ ”

(પૃ ૫૮-૫૯)

આમા કાળા અક્ષરવાળી પકિતઓનો ભાવ ભાલણનો પોતાને
છે આ શૃંગારનું દંષ્ટાત જોયું. હવે એક કરણનું જોઈએ કે
કાદંબરીના (અપ્રકટ) ઉત્તર ભાગમાથી છે:-

“ વેશ પાપન ! કા દ વાહી ? તૂ અતિ કોમળ અગ, દૂ અર !
વનિ જાવાનિ વેળા નોહિ, ખેલુ માહારિ ઉછગ ”
આતા ! એકલા કેલીપિરિ રિહિયુ ’ શણગરના યાહા કોડિ ”
જન્ય અરણ્યમાહિ કોએ ન દીસિ, માનુષ ખીજુ જોડ ”

શેયા મુદર કુણ કલપશિ ? નિદ્રા કરશુ કિમ ? ”
 બખ્યા મુખડી કુણ આપશિ । અરણ્ય એકલા ઈમ ?
 તરસ્યા થામુ, વાહાલા માહારા । કુણ નિ પાશિ નીર ? ”
 ગીત, સ્વાદુ, મુગધ, મધુર, અતિ નિર્મળ ભાવ વીર । ’
 ઉજંગ મેહેલિ નિ મુત માહાર, કિલા મુખિ મુવા મન ? ”
 સમાન મુખ દુખ યે ભોગવિ, સગિ વધ નહિ વન ? ”
 માહારિ મન મનોગ્ય દ્વંતુ વધ લાગશિ પાય, ”
 ને દર્શન દુર્લભ થ્ય તાહાર, હૃદયિ મેહલિ આગિ ”

જે રાહુથી પ્રેમાનન્દે મામેરામા (વડસાસુ બહુ ભારે માણસ
 બાધ્યા મર્મવચન, વહુજી ।) હાસ્યરસ જમાવ્યો છે, તેજ રાહુથી
 ભાલણે અહીં કંઈક દીપાવ્યો છે આ સ્થળે મૂળ ગદ્ય કરતા લાલ-
 લુતું કવિતામા કલપાત વાચીએ છીએ ત્યારે બમણી અમર થાય છે.

હવે, કવિએ મૂળના અલકારમા અને તર્કમા કેવો સુધારોવધારો
 કર્યો છે તે જોઈશું. મૂળની એક ઉપમા—તેના મુખને બીજે
 થેદ્ર ધારીને જાણે નક્ષત્રમાલા આવી હોય એવી તેની મોતીની માલા-
 એ તેના મુખની આબુખાબુ ગોળ પ્રકાશ પાડ્યો હતો,^૧ એનો
 અનુવાદ આ પ્રમાણે કર્યો છે —

‘ મુકતા માલાઈ મુખ શોભિ જાણી ઉડગણિ ઇદુ; ’
 એ બરોબર છે, પણ એ મુખચદ્રમા કલક હોવું જોઈએ તે
 ક્યુ ? એનો નિર્દેશ મૂળમા નથી, તે ભાલણ પોતાના તરફથી
 ઉમેરે છે —

‘ ઉપમા જાણી કલકલકલકા ઈમ કુ કુમતિલક મુખિદુ ? (૫૫)

અર્થાત્ કપાળમા કંકુનો ગોળ આદ્યો હતો, તે ચંદ્રલાંછન રૂપે હતો.

કાદંબરીની વિરહદશા વર્ણવતા કવિએ મૂળના એક તર્કમા પોતાના સમયની મર્યાદા જણાવવા ઉચિત ફેરફાર કર્યો છે—

“ જંભા ખાઈ, મુખિ કર ધરિ ઉઘણુ શિરવી ઉતરિ
આન જાણી આલિ ગનની, પયોધરિ પાણુ ધરિ ” (પૃ ૧૪૪)

મૂળમા વસ્ત્ર ખસી ગયાથી હાથ ઢાકવાની વાત છે. ૨ અહીં કવિ ફરી વસ્ત્રનો છેડો ઢંકાવે છે. એજ પ્રસંગમાં નીચેની બે કલ્પનાઓ તેણે નવી જ ઉમેરી છે —

- ૧ ંકુલ લેછ ઉગલી આવતુ આલિ હાથિ,
સાન જાણી એહ પરિતુ ગ્રણુ મિતા નાથ
- ૨ સખીનિ ચુંબન કરિ નિ ધરિ ગાલ કપોલ,
કટાક્ષ રાખિ લલિત ભાખિ, નયન તા અતિ લોલ

ઉત્તર કાદંબરીમા પણ એક જગ્યાએ મૂળના તર્કમાં સ્વકલ્પનાતું મિશ્રણ કરી ભાલણે રસ બહુલાંબ્યો છે. વિલાસવતીના વિલાપમાં આટલુ છે કે, ‘ હું સમજતી નથી કે જન્મ પછી તારા બાલપણને સંભારીને શોક કરૂં કે યૌવનને વિસ્તારતી વર્તમાનરૂપ શોભાને ’ સંભારી ? ૩ ભાલણે એ બાલપણ અને યૌવનનું ચિત્ર આમ દોર્યું છે —

૨ મુહુરનિગલિતાશુકમપ્રમદ્વિગુણીકૃત મુજયુગલપ્રાવૃતપયોધરતયા દત્તાલિ-
જ્ઞનસંજેવ ।

૩ નજાનામ્યેવ કિમાજન્મત પ્રમૃતિ શૈશવ તે સ્મૃત્વાત્માનમનુશોચામિ ।
ઉત્ત યૌવનાભોગકારિણી વર્તમાના રુપશાભામ્ ।

“ રૈથવ સમરી તાહરું રે, આવિ અતિ ધન શોક;
રમતું બેઠું તૂહને પલુછ । કહેના લોક
યાવન દેખી તાહરું રે હું અતિ થઈ રળિયાત,
બળ્યુ પહૂ ધરિ આવશિ, ચાઈશ વરની માત ”

આમાં ભાલણનો વત્સલરસ ઝળકી રહ્યો છે.

એક બીજી જગ્યાએ તો તેણે વત્સલરસનું પોતાની કલ્પનાથી
૪ અપૂર્વ ચિત્ર દોર્યું છે:—

“ વાત કરતી એમ કહિ, ‘ મિત્ર્યા ગયુ એ કાલ ’
હૃદિ શ આપ્યુ નહી સુખન દેઠ આલ ।
નાહાના નાહાના દત અનિ સુદર મુખનુ વાન,
પુત્ર હસતુ નહી દીક્ર કરાવતા પપપાન ।
ચરણ વાગિ વૂધરી, અશુભી વલગુ બપ,
એ સુખ હ પામી નહી । હવિ કડ કિશુ ઉપાય ?
નેસાલીથી ભણી આવિ, પાટિ ખડિહિ દાથિ
આઈ ’ કહી બોલાવતુ ધનિ બાલ ઘાલિ બાથિ,
એ ઉરિહિ વીતુ નહી, જે પુત્રમાતા નામ । ” (પૃ. ૪૧-૪૨)

શૂદ્રકને રનાન કરાવતાં દાસીઓની પરસ્પર વિનોદ-ઉક્તિ
માલણે નવી દાખલ કરી છે:—

“ એક કહિ રહી કા અલગી ? એટલામા લા જ થાકી ?
એક કહિ, ના, એ અતિ શીલી પ્રમદા છિ અતિ પાકી । ” (પૃ ૧૦.)

એક તર્કમાં ફેરફાર કરી મૂળના શબ્દોમાંથી કવિએ એક
નીતિનો સિદ્ધાન્ત ઉપજાવ્યો છે. મૂળમાં એમ છે કે, “ કેવળ
સ્વાર્થ સાધનારા ધૂર્ત લોક.....કગવિદ્યામાં પોતે કુશલ

હોવાથી ખીજા કેટલાકને એમ સમજાવે છે કે, ઘૂત રમવું એ વિનોદ છે, પર સ્ત્રીનો સમાગમ કરવો એ ચાતુરી છે, મૃગયા એ કેવલ શ્રમ છે, મદ્યપાન કરવું એ જ વિલાસ છે, ..." ૧ આ તર્ક ફેરવીને લાલજી નીચે પ્રમાણે નીતિનો સિદ્ધાન્ત બાધે છે —

“ ઘૂત, આસવ અને મૃગયા સેવથી પરદાર,
અસન સઘલા ઉપજિ તે યજી સવિ સસાર ” (પૃ ૭૩)

કાદખરી લાલજી ‘ રસિક મુગ્ધ ’ જનોના ‘ બોધ ’ ને સાફ લખી હતી, એમ તે જાતે જ કહે છે, પણ એ રસિકવર્ગ કયો ? રા. કેશવલાલ ધ્રુવ ‘ કવિના રસિક નાગર યજમાનોનું અહીં ગર્ભિત સૂચન ’ ૨ જુએ છે, પણ એ માટે આધાર જણાવ્યો નથી. પણ આટલી વાત ખરી છે કે, નાગરોનો (પાટણના) એના કાવ્યો માટે મોહ જાણીતો છે, વૃદ્ધ નાગર સ્ત્રીઓ એનાં પદો હજી પણ લાલજી ગાય છે, અને અહીંના મજમુદાર કુટુંબ તરફથી એની છબી અને પૂજાસાહિત્ય પાટણમાં હતું ત્યાં સુધી તેનું પૂજન કરાવવામાં આવતું અને તેની સમાધાની પૂજા તો દર વર્ષે હજી સુધી થાય છે. એનાં કાવ્યોની હસ્તપ્રતો જોઈશું તો તેમાંની ઘણી નાગરોએ જાતે લખેલી અથવા તો અન્ય પાસે લખાવેલી જોવામાં આવશે એ સમયના ખીજા ઘણા વૈદિક કવિઓના કાવ્યોની થોડીક જ પ્રતો જળવાઈ રહી, જ્યારે લાલજીની આટલી સંખ્યામાં કાયમ રહી, એ પણ નાગરોને લીધે; ઘણી ખરી પ્રતો એમને ત્યાંથી મળી છે.

૧ અપરેતુ સ્વાર્થનિબાદનપરે ... . ઘૂત વિનોદ કાતે, પરદારાભિગમન વૈદગ્ધ્યનિતિ, મૃગયા શ્રમ કાતિ, પાન વિલાસ કાતિ .. .. .

૨ કાદખરીની ટીકા, પૃ. ૧૭૪.

ભાલણે નળાખ્યાન બે વખત રચ્યું હતું. તેનું બીજી વખતનું નળાખ્યાન પ્રકટ થયું છે, પણ પહેલું હાથ પ્રથમનું નળાખ્યાન (અપ્રકટ). લાગતું ન હતું. બીજી વખતના નળાખ્યાનમાં જણાવેલી રચ્યાસાલ વિષે કંઈક શક જવાથી તેની પ્રત “શુભગતી પ્રેસ”ના સંબંધમાં હોય તો મોકલવાનું માગ મિત્ર રા. રા. નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈને લખતાં તેમની પાસે નળાખ્યાનની જે પ્રત હતી તે મને મોકલી, પણ એ કાવ્ય ઉઘાડીને જોયું તો છાપેલા કરતાં જુદું જ જણાયું. અ્યાનપૂર્વક વાંચી જોતાં તે તેની પ્રથમની કૃતિ માલૂમ પડી અને મારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. આ પ્રમાણે જોવાયલું ધારવામાં આવતું રત્ન હાથ લાગ્યું. ^૧

ભાલણનું બીજી વારનું નળાખ્યાન બહુ ઉત્તરતા પ્રકારનું છે. તે સંસ્કૃતના અનુવાદ જેવું જ છે. તેથી પ્રેમાનન્દના નળાખ્યાનની સરખામણીમાં વ્યાજબી રીતે જ હલકા પ્રકારનું તેને ગણવામાં

૧. કદાચ એમ શંકા ઉદાત્તવામાં આવે કે, પ્રથમનું નળાખ્યાન નાથ પામ્યું તો શી રીતે નીકળ્યું ? તેના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે પ્રથમનું નળાખ્યાન નાથ પામ્યું હતું એમ કહી શકાય નહિ માત્ર નાગર તરફથી નહિ મળવાના કારણે ભાલણે તે ફરી રચ્યું હતું. ભાલણના મરણ પછી પ્રથમનું નળાખ્યાન બદાર આવ્યું હશે. આ નળાખ્યાન (પ્રથમનું) માં ભાલણનું નામ અનેક જગ્યાએ છે તે બીજી વખતના નળાખ્યાન કરતા તદ્દન જુદું જ અને હિંચા કવિત્વવાળું છે, એની શૈલી ભાલણની ઉત્તમ કૃતિઓને મળતી છે, ભાલણ પછી તુરત થયેલા નાકરના નળાખ્યાનમાં એની સ્પષ્ટ અસર છે, એની પ્રાચીન પ્રત (મં. ૧૭૭૫) મળી છે, દત્તાદિ કારણોથી એ ભાલણની પ્રથમ કૃતિ જ છે.

આવે છે. ૧ પણ આ કાવ્ય (પ્રથમનું) તેણે નથી, એ એમાંથી ઉતારા આપીને સાબીત કરીશ. રા. બ. હરગોવિન્દદાસ કાંટાવાળાએ બીજી વખતના નળાખ્યાનનું વિવેચન લખતા છેક ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં જણાવ્યું હતું કે, “કવિની પ્રથમ કૃતિ આના કરતા કદાચ વધારે સુંદર હશે એમ અનુમાન થાય છે. કેમકે ઉત્સાહના પહેલા તરંગનું તે કાવ્ય હતું.” ૨ એ વિદ્વાનનો આ તર્ક ખરો થઈયો છે. એકદરે પ્રેમાનન્દના નળાખ્યાન કરતા આ કાવ્ય સહેજ ઉતરતું છે, પણ કેટલાક પ્રસંગો તેનાથી ચઢી જાય એવા છે. સમગ્ર કાવ્ય બહુ રસિક છે અને આપણા સાહિત્યની ઉત્તમ કૃતિઓમાં સ્થાન મેળવે એવું છે.

આ કાવ્ય અપ્રકટ છે એટલે કંઈક વિસ્તારથી આપણે તે જોઈશું. નળની કથા જાણીતી છે એટલે સાર આપવાની જરૂર નથી, માત્ર ઉત્તમ ભાગમાંથી કેટલાક ઉતારા ટાંકીશું.

નળના રૂપનું વર્ણન કરતા કવિ એક અપૂર્વ કલ્પના કરે છે.—

“ચન્દ્ર સૂરજ પાખલે કુડાણુ થાએ છે વરમાતે,
તાહા કલ્પના-મહા કવિને મને એહેવી આવી વાત.
નળના તેજ રૂપીઓ સૂરજ, જશ રૂપે શશી દેખી
બ્રહ્મા સાચુ જૂઠું જોઈ, અતર ગતિ ઉવેખિ.
જમ નામુ જૂઠું જાણીને વણીક લઈને વાળે,
ત્યમ વિધાતા જૂઠા જાણી રવિ શશીને કુડાળે”

૧. રા હરિકૃષ્ણ કે ભટ્ટનો લેખ, શુદ્ધિપ્રકાશ, કેશુઆરી, ૧૯૦૩
સાક્ષરમાળા, અને Milestones in Gujarati Literature, p 47

૨ પ્રાચીન કાવ્યમાળા અ ક ૧૧, ૩૪ વિવેચન

અર્થાત્ વાણીઓ કોઈની રકમ આવી ગઇ હોય, છતાં પણ ભૂલથી ખોટી ઉધરી હોય તો તે વાળી નાખવાને તેના ફરતું કુંડાળું કરે છે, તેવી રીતે નળના તેજ રૂપી સૂર્ય અને ચશરૂપી ચંદ્રને જોઈ, બ્રહ્માને પોતાના બનાવેલા સૂર્ય અને ચંદ્ર જૂઠા લાગવાથી તેમની આસપાસ તે ચોમાસામાં કુંડાળું કરે છે—જળ કુંડું. —

હંસ નળના ગુણ ગાઇને ગયા પછી, દમયંતીની વિરહ-દશાનું વર્ણન કવિએ આ પ્રમાણે કર્યું છે:—

“ હ સવાણી હરે આણી પ્રાણ પરવશ થો ધણું,
ભૂખ લાગી, પ્રીત લાગી, જાગી તો મન દામણું.
દુખ ધરવું, સહી અ મરવું, કરવું કાંઈ મુઝે નહિ,
ધંદુ બાળે, દેહ ગાળે, ટાળે તે મુકે નહિ
રાહુ દિગ્ગપતિ ગ્રમવા માટે કાડેથી ઢાળે ટળે;
મુખચંદ્ર ગહેવા માહારૂં બિનાવળે આની મળે
૧ રાહુનું સિર હરિ છેલ્લું, પુરાણિક કથા કહે;
વિરહિણીનું છેલ્લું તે મર્મમાહે નવ લહે.
૨ જરૂર રહેન રાહુને તો ઇન્દુ બગતો પાપીઓ,
વિરહિણીને પીડવાને વિધાતાએ આપીઓ.
અગરને જે વારા ઉદધિ પીધો, શશી શે નવ જડ્યો ?
/ મદરાચન પડ્યો તે વારા પૂરણ કા લાઇ નવ કર્યો ?

૧. ૨ સગાવો નૈપવ —

કુન્દુદશ કવયન્તિ પુરાવિદો મનુભિદ યજ્ઞે રાહુશિરચ્છિદમ્ ।
વિરહિમૂર્ખભિદ નિગદન્તિ ન ક ન શશી યદિ તજ્જઠાનલ ॥ ૪-૬૬.
વદનગર્ભગવ ન નિત્રેચ્છયા શગિનમુજ્જાતિ રાહુગમતયમ્ ।
અશિત એવ મરુજયમત્સય સપિ ત્રિના ગરુડાગ્રિગામના ॥ ૪-૬૫.

આંખો મીચી દીધી એટલે બીજી કોઇ દાસી દોડતી જતી હતી
તે તેને સામે અથડાઈ પછી, તે

“ આવી દમયતીને કહે કે એક નર આ મંદિર ગે
હવડા મુજને સશય થયો આણુ એટલે નાશી ગયો
દ્રુમધ વિદ્વાનો જણુ આવ્યો છે કે પ્રરૂપ પુગણુ.
તવ હિરી વેગે સુદરી, સાથે લીધી સર્વ કંકરી.
હાથા જોડી કરે આશ, તે વાન રૂપ ક્યું અ પ્રકાશ ”

દમયતીએ કહ્યું કે, મેડીમા છે તો એક બીજાનો હાથ આલીને
બધી દાસીઓની લાળી હાર કરીને (હાથા જોડી) ફરીએ તો
તુરત પકડાઈ જશે આ યુક્તિ કરી એટલે નળે જાણ્યું કે હવે
પકડાઈ જવાશે, તેથી તે પ્રકટ થયો.

દમયતીની આગળ નળ દેવની વકીલાત કરે છે, ત્યાં પણ
પ્રેમાનન્દ કરતા દલીલો વજનદાર વાપરે છે અને યોગ્ય વિવેક-
મર્યાદા જાળવી છે. આચિત્યની દૃષ્ટિએ ભાલણનું નળાખ્યાન :
પ્રેમાનન્દના કરતા વખતે ચઢી જાય.

કળિયુગ નળના નગરમા બાર વર્ષ ભટક્યો, પણ તેને રહેવાનું
કોઈ સ્થાન મળ્યું નહિ. શાથી ? એનું કારણ મૂળ સંસ્કૃતમા
કે પ્રેમાનન્દના આખ્યાનમા નથી. ભાલણે તે વિન્તારથી લખ્યું છે -

“ તેણે શોધ્યું આણુ ગામ, વસવા કોએ ન મળે હામ.
જૂઠું જ્યાં નવ જોલે દાય, નિદા તે જુગ, હો, કયાથી હોય ?
જ્યાં સેવવા જનુની તાત, ત્યાં તે જુગની, કયાથી વાત ?
બ્રાહ્મણ વેદકર્મ જ્યાંહિ કરે, બીહીતો તે ત્યાં કયમ સ ચરે ? ”

આ અને એવાં બીજાં કારણો જણાવી કવિએ નગરના સદા-
ચારતું વર્ણન કર્યું છે. વળી,

“ દેખી પશુતણા તે ધાત, મનમાહે અતિ થોરણિયાત
વેદ ભણે, ગાદ દિજરાય, બાણી યત તે નાશી બય.
મત્રમાહે દેખીને સુગ, હરખ્યો જુગ અણુબણે પુરા
વેદ વહત દીઠા જેટલે, નાઠો તે ત્યાથી તેટલે. ”

વૈદર્ભીના કર્ણુરસપૂર્ણ ત્રણ વિલાપ લાલણના કાવ્યમાં છે,
તેમાંથી એક જોઈએ -

“ હા ! માહારા નાયજી ! કયા ગયારે હુને એકલી મેહેકીને વનરે ?
વજ્રપે કઠિણ કયમ થયુ રે વાહાલા તમારે મનરે ?

નલરા, નલરા, એમ ઓચરેરે.

x x x x x x

વાકે કશે પ્રભુ ! માહારો રે ? આવી કહો માહારા નાયરે.

હુ ખસાગરમા છુડતા રે કથજી ! દીજે હાયરે.

નલરા.

ધર્મરાય તહમો કાહાવીઆરે, તે મિથ્યા કરશે નામરે

આવી આલિગન દીજીએરે, મારા મનડાના પિઆમરે !

”

ચોરમાહે જે કહ્યુ રે, એક આપણુ ચિતરે,

તે જુહુ નવ કીજીએરે, શુ થયુ જુજુકિ ચિતરે ?

”

મીટ આગળ દેખુ નહિ રે; ઉત્તર નાપો આજ રે,

કિયા કાજમા નાગી રહ્યા ? મુહને વાહોછો મહારાજ રે !

”

પ્રાણુ ન જાએ પાપીઓરે; વાણુ, નાવે મર્ણુરે

કથ તજીને જો ગયારે, તો જમ્મએ કેને શર્ણુ રે ?

”

આ વન ગહન બીહામણુ રે, એકલી અખલા દેહરે,

કીધા પૂરવ ભવતણા રે કેમ ન આવે છેહરે ?

”

સુખ સુકાએ માહારે, જળ પાઓ રાજનરે

મે તો એવા હીણા જાણ્યા નહિરે, વીરસેનના તનરે ।

”

માહારે દુ ખ મુને છે નહિરે, દુ ખ તમારું થાયરે.

આક્યા થઇ જહ વારા ખેસશે, કાણુ આપશે પાયરે ?

”

હુ વનકળ આણીને આપતીરે, પિયુ ! શિતળ નીરરે,

સેવા સ્વામીની કરે, મન રાખીને ધીરરે.

”

વાધ સિ હને વાનરાંરે ખીલાવે બળવતરે

કાએ પણ કરતો નથીરે આણી વેળા અતરે

”

(એણીપેરે તે ટળવળેરે, ઢળીઢળી પડે મહીમાહરે.

વનવને શોધે ઢથનેરે, દેખે નહિ તે ક્યાયરે).

”

ધન્દ તજ મિતુ વર્યોરે, તેહને ચઢીઓ ક્રોધરે.

વૈરીના હૈયા નવ દારીએરે, તમે બળી છો બોધરે.

”

માહારે પિતા પાસે નહિરે, એકલી આણે દારરે.

તમ વિના કા પરહરેરે કઠિણ થઇ, ભરથારરે ?

”

આજા મે લોપી નથીરે, કીધો નથી અન્યાયરે,

પાપ જે પૂરવ ભવતણારે, તે નીકળ્યા ન જાયરે ”.

”

દમચંતી અને નળ અંતે મળે છે, તે વખતે દમચંતી આ
તે નળનું મન મનાવવા વીનવણી કરે છે:—

“ મુઝમા મ બેશો દેખ, મનવાળીએજ મેં કીધો તા પરચય,

બોલ્યુ પાળીએજ.

તમે તેડવા કારણે

”

સ્વયંવર કરેા સચ.

”

પણુંદત્ત આવીને કહ્યા

”

મુને ત્રણ એધાણુ—

”

પણી વસ્ત્ર હરી ગયો

”

તેણે રહ્યા માહારા પ્રાણ

”

એક દહાડે ક્યમ આવશે	,	નળવિણુ ખીજો કાય ?	..
એહ વિમાસી મોકલ્યો	..	કહેવા કારણે મુન્ય	..
મેહેલ્યા ચારે દેવને,	..	મે તુ વરીઓ નાથ	..
વૈશ્વાનર સાનિધે ગ્રહો	..	તિ પ્રભુ માહારો હાથ,	..
તે ક્યમ ખીજને વર,	..	પશ્ચિમ ભીગે સૂર ?	..
પાવક જે સીતલ થાએ,	..	સૂકે સાગર પૂર	..
મનથી તહમો ન વિસરો,	,	સત્ય કરીને, જાણુ.	..
ચિત્ત જે કંઈ ચળ્યુ હોએ,	..	ચરણુ તહમારાની આણુ	,
રવિ, શશિ, પવન તે સાખીઆ,"		જો કાઈ હોએ અસત્ય.	..
દૂક જે, ઝાંઝ કહુ,	..	તે મુઝને દેજો મૃત્ય	..
તણુ વરસ રહી એકલી	..	જો કીધો કાંઈ અન્યાય,	..
તેણે પાપે પ્રાણુ એ	..	માહારા તત્કાણુ જાય	..
સત્ય કરીને જાણુજો,	,	તહમેની આણુવા કયો ઉપાય	..
એહવુ કહીને કામની	,	ગાહે કરે રૂદન "	..

છેવટે, આવી કૃણશ્રુતિથી અંથની સમાપ્તિ કરી છે -

" આણુકપર્વતણી કથા જે સાબલે નરનાર
પામે સુખ સસારના, પુનરપિ નહિ અવતાર
દેહ પામે નહિ જે સાબલે, કરે ગાન,
રાજ પામે આપણુ જે સાબલે તા રાજન
સાબલે પ્રેમ કરીને, પામે પદ નિર્વાણુ
કહે ભાલણુ સુદિમાને બોલુ એહ પ્રમાણુ. "

' ભાલણુનો દશમસ્કંધ પ્રાચીન કાવ્યમાળાના પ્રકાશક રા. બ.
હરગોવિન્દદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળાએ પ્રકટ
દશમસ્કંધ (પ્રકટ) કર્યો છે. એટલે એવડા મોટા અંથની
હસ્તપ્રત જોવાની કડાકટ મટી ગઈ છે, અને સુગમતા પ્રાપ્ત થઈ છે.

દશમસ્કંધમાંહેતું શ્રીકૃષ્ણનું બાળચરિત્ર તે લાલણીની ઉમદા પ્રસાદી છે. એમા વત્સલ, શૃંગાર અને કર્ણુરસ કવિએ ઠાસી ઠાંસીને ભર્યા છે. એની અંદર લલિત સુકુમાર ભાવ અને હૃદયના ઉમળકાનું લાલણે સુદર દર્શન કરાવ્યું છે અને સ્ત્રી-હૃદયની કેમળતા અને મીઠાશનું પાત્ર છવોછવ ભરી દીધું છે. એ સુધાનું પૂર્ણ પાન કરતા સમય બહુ બાલ્ય અને ગ્રંથ પ્રકટ થઈ ગયો છે, એટલે આપણે થોડા થોડા ઘુટકા પીને જ સંતોષ માનીશું. મૂળે જ એ લીલાનું રસામૃત એવું છે કે, એની પૂર્ણ તૃપ્તિ તો મોટા મોટા મુનીશ્વરોને પણ થઈ નથી.

પ્રથમ વત્સલ રસ જોઈએ યથોદા પોતાનું હૃદય પોતાના લાડકા કુવર ઉપર આ રીતે ઠલવે છે:—

“ આગણુંડે રમે, મનમોહન ! તો મન માને માહારે
 પ્રાણપે મુજને અધિકું વાહાણું સુંદર મુખકુ તાહારે.
 શરીર મેત્રુ થયુ છે, સ્વામી ! પડ્યો તો નંદવરાવુરે.
 પ્રાણ, ચરવી ને ચારોળી—હો તો આપુ ખાલુરે
 લાણુ એક જેસો તો મનમોહન ! ગુથુ તાહારી ચોટીરે,
 કિવડેલ ધાલીને ગુથુ જમ તે થાએ મોટીરે
 નયણે કાજલ સારી, નિલવટ તિલક કઈં કેસરનુરે.
 એને ઘેર ન્યા છે સુંદર, તે નામ લે છે વરનુરે
 મારા સમ છે, હો, મનમોહન ! માખણ રોટી ખાઓરે,
 ઉપર સાકર દૂધ શીરાવો, જ્યમ તમ મોટા થાઓરે.
 શેલડી તા અતિશે સુંદર, કહો તો આપુ છોલીરે.
 દાડમ પાકા છે અતિ રાતા, આગલ મેહેલુ ફેલીરે
 આધા પાછા જાઓ જેટલે, હૈકુ માડ કાપેરે.

જાણું રખે કેા વૃષભ આવે, પ્રાણજીવનને આપેરે.
 કહ્યું કરો જો કુંચર મારા, તો તમને પંચાણુરે
 રાધા સરખી રખે રૂડી વહુવર વહેલી લાવુરે.

તુ તો સર્વસ્વ છે રે માહારે, જીજી ન ગમે કાઠરે
 લાલણુ પ્રભુ રઘુનન્દન દીજે એકવાર મુજને સાધરે." (પદ. ૬૯)

આમા પોતાના બાળકને સુંદર રીતે સજવાની, તેને સાફ-સાફ 'ખાણું' આપવાની અને વહુવર વહેલી વહેલી લાવવાની આર્યમાતાની અભિલાષાનું ચિત્ર લાલણે ખુબીખંધ દોર્યું છે.

યશોદા ઉદ્ધવને કૃષ્ણનું કરેલું લાલન કહી સંભળાવે છે, એ દૃશ્ય થણુ મનોહર છે -

" ઉદ્ધવ કહેજો, ઉદ્ધવ કહેજો, દેવકીને એક વાતરે
 પુત્ર તણા સુખ અમો ભોગવ્યા, હવે તમે યાઓ માતરે.
 જોજો બેસારી મે ધવરાવ્યો, હસતુ વદને મે દીકુરે,
 એ સુખ તો તમો નથી પામવુ, અમ્રતપે અતિ મીકુરે.
 કરેં કરી નવનીત માગતો, પ્રેમે કરતો લાડરે,
 એ સુખ તો તમો નથી દેખવુ, જો હિમે ગાળો હાડરે

x x x x x

આખ આજતી ને તિલક કરતી, વાહાલો જતો નાશીરે;
 એ સુખ તો તમો નથી દેખવુ, જો કરવત મૂકો કાશીરે

x x x x

ગોળી જે વારે ઓલ બે આવતી, જૂકુ જૂકુ રોતોરે
 તે દૈતક બ્રહ્માદિક આવી, વિરમય પામી જોતારે (પદ, ૨૮૬)

બાલસ્વભાવનું ભાલણે ઉડું નિરીક્ષણ કર્યું હોય એમ જણાય છે. અન્યત્ર પણ ‘મુખડું માખણ ખરડી ઉદે, ખરડયા છે એ કાથ,’ ‘છાયા દેખી આપણી રે ચાળા કરે અનેક,’ ‘પુચ્છ મહીને વછનું રે ઉભા થાએ આપ’ અને

‘રિખતો પાધરો ગૌધન વચ્ચે જાય, સર્પ સુતા તણી પૂછડી રહાય,”

x

x

x

x

કાદવે ખરડયો કૃષ્ણજી રૂને, માતા આવીને કર ધુવે,
પુનરપિ પક માહે કર મૂકે, બાલ બીલાવતા બહુ ઝબુકે;
ધાવતા ધીર થઇ હાર જ તોડે, આજતા આખના કાજળ ચોળે,
એક કહે હરિને, હાહિ આવે । ધ્રુજતો જઇ માતાને ધાવે, (૫૬, ૩૪)

કવિ એક જગ્યાએ સ્નેહ અને સ્નેહાભાસનું તારતમ્ય આમ લખે છે.—

‘જરોહાના જીવન ઘેર આવે। જે માગે તે આપુ
ધ્રુજ જે જે હોએ, વાહાલા । તમને તે તે થાયુ.
જે દોડેથી મુખ વણસાડે તેને ઘેર ન જઇએ
લોક દેખના રાવ કરે તેની વાતે હળવા થઇએ
પ્રીત તણુ પાણી એ મીઠું, સ્નેહ વિના શુ દૂધ ?
નયણા માહે નેમ જણીએ, વચન કહુ છુ શુદ્ધ
મન ઓળખે નહિ તે મૂરખ, મન વિના શું મળવું ?
મોએ મીઠું ને મન મેલુ, તેથી રહેવુ અળગુ ” (૫૬, ૧૫૩)

આ ભાવની ભાલણ પછી ત્રણશે વર્ષે થયલા દયારામે ઘણી ગરમીઓ ગાઇ છે

વિરહાતુર વ્રજાંગના પાસે કવિ આ પ્રમાણે ઉદ્દગાર કઢાવે છે —

“ રાત દિવસ હુ ટળવળું, પણ સ્વપ્ન માહે નવ દેખુંછ.

એક જહવાએ શુ કહું, તે દુખ તણુ તા લેખું ?

આગણુડે ઉભી રહું; જાણું, આણી વાટે આવેછ

નયન કટાક્ષે નીહાળતા તનનો તાપ સમાવેછ

મોહન મુખના મરકલડા સભારી સભારૂછ

જેવા જીવ તપે ધણું, પણ સ્વજન રાખે વારી

x

x

x

x

ગો દોહતા એમ જાણુ, આ દૂધ હરિને પાઉછ.

વળી વિમાસણુ એમ કરે, કયમ દુર્જન માહે સમાઉ ?

x

x

x

x

લાજે કહી શકું નહિ એનહી ! તુજને કાષ્ઠછ.

એક વાર, જાણું, ઓચિંતા સુદરવર દે સાધ

મનમા ધ્રુવ અતિ ઘણી, કહું નહિ પ્રકાશીછ:

વિવાતાએ મે નર સરૂ નન્દના ધરની દાસી ?

આશા કીજે અતિ ઘણી, પણ દૈવ તણે વશ પ્રાણીછ.

એવુ વાહાણુ કો નથી જે હરીને આપે આણી ” (પદ, ૧૭૦ ,

વિપ્રલંબ શૃંગારના આવા ઘણા પદો છે સલોગનાં તો તેથીઃ
ધટ્ટ રમથી ભરેલા છે. ભાલણની દાણુડીલા, માનડીલા આ
જમરગીત પ્રેમાનન્દ કરતા તો સારા છે જ, પણ નરસિંહ અ
દ્યારામથીએ ઉતરે તેવા નથી.

કૃષ્ણરસમા તો કવિએ હદ વાળી છે. કૃષ્ણને પાછા ગોણ
લઈ જવા નન્દ જે વિલાપ કરે છે, તે હૃદયને ચીરી ના
એવો છે.

“આજ મારે ઘેર આવોરે, મારા લાડકડા કુંચર !
 તાત કહી બોલાવોરે, શામળીઆ સુદર !
 આતા ! એમ ન કીજીએ હો ! મારા લાડકડા કુંચર !
 તુ વિના કઈ પેર રહીએ હો ! શામળીઆ સુદર !

x x x x

દાળી વ્રજના હુંપડા મંડાવુ રે અવાસ,
 સાત ભૂમિના માળીઆ; બાણીએ શુ દેલાસ !
 તારા સમ જે મોકલું, કહીએ ચાગ્યા ગાય
 ગૌ દોહોવાનુ નહિ કહે તુજને તારી માય.
 હળવર રહે નો અદિ ગહે, તમે મ દેશો છેડ.
 તમ સાથે છે અતિ ઘણા વ્રજવામીને નેડ

x x x x

માત પિતા કયમ ટળે, જેથી ઉપ-યુ અગ ?
 ફાટે પણ શીટે નહિ ચોલ તણા જયમ રગ
 હુ ધર બાઘશ એકલો, મરગે તારી માય.
 હુએ પણ જીવુ નહિ, તુ વિણુ વહીએ ન જાય.
 જે દયા મન આવે નહિ નો દાથે મારો શ્યામ !
 કેમ જેણી પેર મારીઓ, તેમ વ્રજનો કેહો હામ.

x x x x

કાલાવાલા શુ કરે, જે નહિ કારમી પ્રીતિ ?
 ભાલણુ પ્રભુ રઘુનાથજી ' જાણો દશરથરાયની રીતિ. ' (પદ, ૨૨૬)

કૃષ્ણ મથુરાથી ગોકુળ પાછા ન ગયા, ત્યારે યશોદા જેવી પુત્ર-
 માતાએ કલ્યાણંત કરવામાં બાકી રાખી નહિ હોય. પરંતુ,
 માગવતમાં અને પ્રેમાનન્દના દશમસ્કંધમાં એ પ્રસંગ

ઉપર કવિતા નથી. ભાલણ એ પ્રસંગ જવા દેતો નથી. એનું હૃદય આમ દ્રવે છે.—

“ મીઠડા માવજીરે ' મારે મદિર આવો
 પ્રેમે પીરસુ પરમાનન્દ ' દૂર ને દૂર શીરાવો
 મથુરા રિદ્ધિ પામ્યા ઘણી, વાધ્યુ છે અતિ તેજરે.
 સહી જાણુજો મારા સરખુ કો નહિ આણે હેજરે
 ધવરાવીને હૈડે ચાપતી, તેમ દેવકી નહિ ચાપેરે.
 રોમાચિત મારી દેહડી થાતી, તેમ તેની નહિ કાપેરે.
 માતા નહિ થાવુ તમારી, ધાવ કહીને જાણોરે
 મે બાધ્યો જે માખણ માટે, તેણે રોષ ભરાણોરે.
 કાલિદી માહે તમ ઉપર જે હુ નવ ઝપાવીરે.
 જાણુ છુ, તે વાત સભારી રીસ મનમાહે આવીરે
 તે દીધો તેમ કો દે નહિ પ્રીત કરીને છેહરે
 ભાલણ પ્રભુ રઘુનાથ ' સ ભારો એક ” ધડીનો નેહરે (પદ, ૨૪૧)

આ કાવ્ય કવિની છેદલી પણ શ્રેષ્ઠ કૃતિ છે એમાના ચૌદ પદ
 અને ‘પંદરમું અપૂર્ણ’ પ્રા. કા. માળામા (અંક
 રામબાલ-ચરિત (થોડું પ્રકટ) ૧૧) છપાયા છે. ‘ગુજરાતી પ્રેસ’ ની પ્રતમાં
 એકંદરે ૪૦ પદો છે, એટલે ૨૫ વધારાનાં છે.^૧
 એ પ્રત પાટણમાથી ઉતરાવવામા આવી હતી. મૂળ પ્રત તપાસ કરતા

૧ આ પ્રતના પદો અને પ્રકટ થયલા પદોના અનુક્રમમા ફેર છે.
 આ પ્રતનું નવમું પદ પ્રકટ થયલામા નથી અને પ્રકટ ૧૩-૧૪ ના
 અ કવાળા પદો હાથપ્રતમા ૧૬-૨૦ ના અનુક્રમમા છે. પાંદતરમા પણ
 કેટલોક ફેર છે. હાથપ્રતનો અનુક્રમ વધારે યોગ્ય જણાય છે, જ્યારે તેમા
 અશુદ્ધિ વિશેષ પ્રમાણમા છે.

મને મળી શકી નથી, એટલે એ કાવ્ય પુરૂં લખ્યું છે કે મળી આવ્યું છે ત્યાં સુધી લખીને અધુરું મુક્યું છે, તેનો નિર્ણય કરવા હું સમર્થ થયો નથી. પણ અનુમાન એવું છે કે, એ અધુરું જ રહેલું હોવું જોઈએ, કારણ કે, પૂરું લખાયું હોય તો હાલ છૂટા પદો મળે છે, તે કરતા દશમસ્કંધની પેઠે પદ્ધતિસર અંથમા સાકળલાં હોત. પ્રાપ્ત પ્રતમા ૪૦ મું અપૂર્ણ છે, અને મીતા-સ્વયંવરમાં રામ આપ ચઢાવવા ઉભા થાય છે, ત્યાં સુધી વૃત્તાંત છે.

રામખાલયરિત મોટે ભાગે વત્સલવ્રસથી જ લાલણે લખ્યું છે. એ દશમસ્કંધના રસ કરતાં ઉતરે તેવો નથી. ખાળસ્વભાવનું ચિત્ર તો એથી પણ ઉચ્ચ પ્રતિભુ છે. પ્રકટ થયેલાં પદોમાંથી ઉતારા આપીને વિસ્તાર વધારવાની જરૂર નથી. અપ્રકટ પદોમાંથી પાંદક જોઈશુ:—

કૌશલ્યા રામને આ રીતે ઝુલકી પહેગવે છે —

“ કરમા લીધી ઝુલકી ને પાડે કૌશલ્યા સોર—
રાસ ! આવો રગમહોલમા, હુ આપુ કનકનો મોર.
ઉણકાળનો ઉ-હો વાણ, કરમાય કોમળ અંગ.
પાયે પહેગવું મોજડી તમે રમે સખાને સંગ.

x x x x

હુ એ વાણ મુખડી ને મેવા લ્યો મહોમાઝ્યા
ભૂમંડળના ભૂપતિ કહેશે, નાદાના નરપતિ નાગા !
કૌશલ્યાએ કર ગદીને પહેગવી જે ખાલ,
કસ કશી કાંતુભાલિ મળી, જેમ ન ભૂલે ક્યાય

ઝળકતી શી ઝુલ્હી પહેરાવી માના કરે ચુ બન.

ભાલણુ પ્રભુ રઘુનાથ માહારાને સોપુ તનમનધન" (૫૬, ૧૬)

બાલ-સ્વભાવનાં દશ્યોમાં નીચણું મનોહર છે:—

“આજ રડો દહાડો રંગીના રામે લીવો આડો.

આડો કરે છે અતિ ઘણો ને પછડે બે પાગ

આકાશને ઉતરડી જનની ! અદિત મુગ્ધને આપ

દિનકરથી આ દેહ તમારો, મહા મોહોટો સ મધ—

✓ સમજાવ્યો સમજે નહિ, અર્થક વસમો કરતો ધધ.

દશરથ દહાડી કુખ ધરતા જે બાલ વિના બલ્યું રાજ.

આજ તો ભૂપતિ અતિ અકળાણા, માતા આવ્યા વાજ.

દિરક્ષા કેરી ગુંથી ઉઘાણી, મણિ મુક્તા ચોપાસ;

કૌશલ્યાએ કરમા આવી, હરિને આવ્યુ હાસ

આડો જોવા આદિત થવ્યા, વિરમે પામ્યા સુર.

ભાલણુ પ્રભુ રઘુનાથ—ભરાણા બ્રહ્માડે ભરપૂર" (૫૬ ૨૨.

વળી,

“કર કાશી, ધુધરકા ને ગેડી. મૈયા રજ હુડે તેડી તેડી

નિરંજન નાહના ને નાગા-દેખી અમર તણા ભય ભાગ્યા

આધા લાવે ને પાજા દોડે, ફરે રવિશશી જેમ જોડે

રમતા આવે ને રાયને બેટે વાત્રા વચ્ચ છુટે કટિ હેઠે.

કરે કૌતક કોટિ અનત, ખેલે ભાલણુ પ્રભુ ભગવત." (૫૬, ૨૩)

નીચેના પદમાં જણાવેલી બાલચેષ્ટાઓ પણ સુંદર છે:—

“નેત્રસરોજ અજગતા દોડી દૂર પ્રભુ જાય.

કાજળ ખરડીરે આગળી જનની અતિરે અકળાય.

માતા ! આખ અળવીએ, નૌતમ ! દુખે નહિ નેણ.
આખથી આદિત ઉપન્યા-માનુ, મિથ્યા છે વેણ.
પાએ ઉરાડે રેણુકા, માતા મન ધરે રીસ.
એ રજ શિવજી શોધે સદા, વિરચી ચઢાવે શીષ.
મહેલો માણ મસ્તી કરે, કુચર દોડ્યારે દોડ્ય.
હોડે પડ્યા હારે નહિ; જોવા સરખી જોડ્ય.
ખાતે ખોળામા ખેલતા વળી વળી કરે પયપાન.
ભાલણુ પ્રભુ રઘુનાથજી ઓળખ્યા અંતરની માણ ” (પદ, ૩૦)

આ પછીના પદમાં પણ—

“ કરમા લીધો છે લાડવો, વીંટી વળ્યા છે કાગ,
સુરપતિ જીએ આકાશથી, ધન્ય ધન્ય દશરથના ભાગ્ય !

x x x x x

જહાર ના જશોરે, બાળકા ! રાક્ષસનુ સખળ છે જોર.
જાગને જન્મ અંપાઈ ગયા, મુનિને કષ્ટ છે કઠોર.
રાક્ષસ માહારા રમકડા, માફ તેઓને તીર
દશશીશ દળવાને દોડ્યુ, ધરાવુ ધરણીને ધીર
વાણી મુણીને વિસ્મે થયા કાઢક કરગે ધધ
બહુ ફળ ખેડા શેલડો, સોને વળગ્યુ મુગધ.
દરથી આવે હરિ દોડતા જનની ખેડી હોય જ્યાહ.
કાજળે ભુસે છે કાચળી ખેશી ખોળાની માહ
ધાતી ધરાઈ કરે કાગળા, સોને જાટે શરીર;
એક ચમએ જો આપણે, ધર્મધુરધર ધીર !
છેડા ઝાલી માતનો દોળી પાડે છે ધણુ.

ભાલણુ પ્રભુ રઘુનાથજી ! રાખો સદા તમ શણુ. ” (પદ, ૩૧)

“ રાડતળે જઈ જોવા ઉની, મસ્તક ભમરો બેઠોજી
 તે ભમરો ઉડાડતા રે, માહારી આપટે લટ છૂટી સાલળ ૦ ૫
 હવડે કાજળ સાર્યા હુતા, આવડા ધ્યારે લોલાજી ?
 એહવો રસીઓ કોણ મળ્યો, તારે નયણે નીર ઢાળ્યા ? સાચું જો ૦ ૬
 વૃદ્ધાવનમા મારગ જતા, ખેસે આખ ભગણીજી,
 ચોળી-રોળી કાઢતા, માહરા કાજલીઆ રેલાયા. સાલળ ૦ ૭
 આહવી તાહરી કોમળ કાયા, હેડે હાર હરખી ઉડ્યાજી
 એહવો રસીઓ કોણ મળ્યો, તાહરા રૂઢ્યે નહેર દીધા ? સાચું જો ૦ ૮
 જુદર પોપટ આવ્યો હુતો, દીડો નોતો-મે સહોજી,
 તે પોપટે મુને ડખ જ માર્યો, તે ઉડતા નહેર જ નાગ્યા સાલળ ૦ ૯
 ૫ કાજો અતલસની ચોળી શીવડાવી, આ વળી કયા રોલાણીજી ?

- ૨ ભાલણ—ભમરો ત્યા આવીને બેઠો, ઉડાડતા શી ? છૂટ જી;
 ચતન કરીને બાધતા વચ્ચેથી નાહું તૂટ્યુ. સા. ૪
 દયારામ—કાજો તે ભમરો શિરપર બેઠો, ઉડાડતા, સેર છૂટીજી,
 જ્યમત્યમ કરીને બાધતા, વચમાંથી નાડી તૂટી સા. ૫
- ૩ ભાલણ—હાર હેડે ઉઠ્યો છે, કોમળ તાડ અગળ
 જાણિયે છે જે વાલો મળીઓ, દીધુ આલિગન. સા. ૧૧
- ૪ ભાલણ—પોપટ અતિશે મીઠા બોલો, દીડોને મે ઝાલ્યોજી,
 ચચલ નખ ઇધને વજૂટ્યો, તક્ષણ નામી ચાલ્યો. સા. ૧૨
- દયારામ—મધુરા વાયક પોપટ બોલ્યો, તેને મે જઈ ઝાલ્યોજી,
 ચચલ ચાચ ભરીને નાડો, તક્ષણ ત્યાથી જૂટો સા. ૧૩
- ૫ ભાલણ—અતલસની નવી શીવડાવી, સહીઅરે વખાણીજી,
 તે ચોળીની કસ ક્યમ તૂટી ? આવડુ કયા ચોળાણી ? સાં. ૪
- દયારામ—આ ચોળી અતલસની પેહેરી, રૂઢિઅરે વખાણીજી,
 ચોળીની કસ કહા તૂટી ? તુ આવડી કહા ચોળાણી ? સા. ૫

- “એવો રસીઓ કાણ મળીઓ, તાહરી ચોળી ચ ચોળાણી ? સાચુ’ બો ૦૧૦
દરજે મુઓ ભંગીચંગી, ચોળી શીવી તગીજી,
ભર જોખનમા રે પહેરતા, ચોળી તડાક દધને તુટી. સાલજી ૦ ૧૧
અવળો ચરણો પહેર્યો સુંદરી ! જ્યમત્તમ માડી વીંટીજી.
એવડી ઉતાવળી શી હુતી, તે વસ્ત્ર પહેર્યા વાળી ? સાચુ બો ૦ ૧૨
સરખી સૈયરોમા સાદ જ પડીઓ ને ભર નિદ્રામાથી જગીજી,
સૈયરકેરે કારણે મે વસતર પહેર્યા વાળી. સાલજી. ૧૩
આવડા પુષ્પો કયાથી લાવ્યા ? કયા તમે ખહેકી આવ્યાજી ?
એહવો રસીઓ કાણ મળ્યો, જે પુલમા પોટાડ્યા ? સાચુ. ૧૪
પ્રથમ પોજે પેસતારે અમને સાહામા મળીઆ વનમાળીજી,
પુલ લઇને માહરે મસ્તકે મેહેલ્યુ, વાચા તેની પાળી સાલજી ૧૫

- ૬ ભાલણુ—ચરણો અવળો કયા પહેર્યો ? જ્યમત્તમ વીંટી કાળીજી,
સ્વસ્થ થઇને સુંદરી ! પહેરો વસ્ત્ર વાળી. સા ૧૭
દયારામ—અવળો ચણીઓ કેમ પહેર્યો છે ? જેમ નેમ વીંટી સાડીજી
સજકે થઇને મુદરી ! હાવા વસ્ત્ર પહેરોની વાળી સાચુ ૯
૭ ભાલણુ—સાદ ત્યા સહીઅરે કાધો, ઉતાવળ અધિકરીજી,
જ્યમત્તમ વીંટીને નીસરી, હવે પહેરશું ફેરી. સા ૧૮
દયારામ—સાદ ના સૈયરે કાધો, ઉતાવળી વેગે ચાલીજી,
અવળો ચણીઓ પહેરી દીધો, હવે વસ્ત્ર પહેરીશુ વાળી. મા ૧૧
૮ ભાલણુ—પુલ આવડા કયા ચક્રી ? મારગ કાણે આપ્યાજી ?
એવો રસીઓ કાણ મળ્યો, પ્રીત કરીને ચાપ્યા ? સા ૭
દયારામ—આવડા પુષ્પ કહાથી વાટે ? તુજને કાણે આપ્યાજી ?
એવો રગરસીઓ કુણુ મળીઓ, પ્રેમ કરીને ચાપ્યા ? સા. ૭
૯ ભાલણુ—વાડી ચક્રી ઘેર આવતા, મને મળીઓ શ્રીવનમાળીજી,
મમ દધને તેણે આપ્યા; વાચા તેની પાળી. સા. ૮

‘ હરિ કાજે હાર ગુ થાવુ ને ઝોણા વેહ પકાવુંજી,
 વનમાળી માહરે ચિત્ત હોય તો, શર્ણે જઈને પહેરાવુ. સાલળ. ૧૬
 જે પુજ્યુ તેનો ઉત્તર આપ્યો ને બોલ તા બધાણીજી.
 મહુ સહીઅરમા સમોતી થાવા, સવગે વાત વ ચાણી સાલળ ૧૭
 ગાય શીખે ને સાલળે રે એહવી પ્રેમી જનની વાણીજી.
 નરસૈ યાચા સ્વામીનેરે ભજતા, પાવન થાએ પ્રાણી.” સાલળ. ૧૮

ભાલણે નરસિંહના એક બે ભાવ છોડી દીધા છે, તેમ જ
 ઘણા નવા ઉમેર્યા છે, પણ તેની ૯ કડીઓના ભાવ તો કાયમ
 રાખ્યા છે; અલબત્ત તર્ક અને ભાષામાં કંઈક કંઈક ફેરફાર
 કર્યો છે પરંતુ, ભાલણે નરસિંહના પદ ઉપરથી જ પોતાનું પદ
 રચ્યું છે, એમાં શંકા નથી. દયારામે નરસિંહના પદનું નહિ
 પણ ભાલણના પ્રતિબિંબનું અનુકરણ કર્યું છે, એમ એ ત્રણે
 પદો મેળવતા સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે તો પણ એટલું તો ખરૂં
 કે, દયારામે પણ નરસિંહનું પદ જોયું તો હોલું જોઈએ.
 કેમકે એની ગરબીની પ્રથમ પંક્તિ ‘ સાલળ રે તું સજ-
 ની માહારી ! રજની કયા રમીઆવીજી ? ’ એણે નરસિંહના પદની
 પ્રથમ પંક્તિ ઉપરથી લીધી છે, ભાલણનો પ્રથમ પંક્તિતો “ કહે
 રે મુને કામિની તુ કા શ્વાસ ભરાણીજી ? ’ એવી છે. વળી, સંવા-
 દના છેલ્લા શબ્દો ‘ સાચું બોલોજી ’ દયારામે નરસિંહમાથી લીધા
 છે, એ ભાલણમાં નથી આ પ્રમાણે નરસિંહની અસર ભાલણમાં છે
 ભાલણનો સમય નક્કી કરતા આ બીના ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે

દયારામ—સુરજકળાએ (પોજે?) હું જાતીહતી, વાટે મળ્યા વનમાળીજી,
 સમ આપને મુને તેણે આપ્યા, તેની પ્રતિજ્ઞા પાળી સા.

હવે, લાલણની અસર એના અનુયાયી કવિઓમાં ભેઠશું.
 નાકર મુખ્ય ત્રણ કવિઓ લેઈશું—નાકર, પ્રેમાનન્દ
 અને દયારામ. લાલણ સોળમા શતકમાં થયો.

હતો, નાકર સત્તરમામાં, પ્રેમાનન્દ અઠારમામાં અને દયારામ
 ઓગણીશમામાં; તેમાંથી પ્રથમ નાકર લેઈએ. નાકરે લાલણની
 માફક નળાખ્યાન અને મૃગીઆખ્યાન રચેલાં છે. લાલણના પ્રથ-
 મના નળાખ્યાનની અસર નાકરના નળાખ્યાનમાં છે. બંને કાવ્યો
 ‘શુજરાતી પ્રેસ’ના સંગ્રહમાં અપ્રકટ સ્થિતિમાં છે, એટલે જરા
 વિસ્તારથી મરખામણી કરવી પડશે. બંને કવિઓના નળાખ્યાનોમાં
 (૧) પ્રસંગ, (૨) તર્ક અને (૩) ભાષા એમ વિવિધ અંશોનું સર-
 આપણું મેળવીશું :-

(૧) કળિયુગ પુષ્કરનો પોડીઓ થાય છે, એ પ્રસંગ મૂળ
 મહામારતમાં નથી, પણ બંને નળાખ્યાનમાં છે. નેપત્રીય ચરિત
 દમયંતીના પરિણય સુધી જ છે, એટલે એમાંતો હોય જ નહિ,
 તેમજ નલચન્દ્ર મા પણ નહીં એથી એ પ્રસંગ નાકરે લાલણ-
 માથી લીધો હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

(૨) તર્કનું સાદૃશ્ય આવું છે. નળ અને દમયંતી સંબંધી
 નીચેની કલ્પનાઓ બંનેમાં સરખી છે -

લાલણ-૧ વહેલી મેર મહાગિરિ નાથો પાત્ર તણે તા પાણ,
 તે શું નન ક્યું મે મહીમા ? મન મોહોટી એ કાણ.
 આત્મણુની તા વરૂણી કરતા નિવું નથો કિઅડિ, (૧)
 તો શું પુણ્ય ક્યું મે મનશુ ?-ચિતા પામ્યો દાડે.

૨. કબરી પીછલાગ મયૂનો વડતા ગ્યા વિધાતા પાસ.

અર્ધચંદ્ર દઢ શિખી નાટ્યો, પુછ પુષ્પપ્રકાશ.

નાકરે—૧ માલગો બોલ અમારા કલા, બિ અપયશ્ચ નળ માથે રહ્યા.
સમુદ્ર ન આપ્યો તુલસીએ કરી, મેરૂ ન આપ્યો કટ કરી.

૨. મોરપીછ દમયતીના કેશ, બેહુનિ વાદ યયો નરેશ !
અહા આગલિ બેહુએ ગયા સત્ય બોલોનિ આણો દયા
પુષ્પ ચઢાવી અહા લાગ્યા પાય વેણી સમ દુલ્હ ક્યમિ ન થવાય,
અહા ખીછતે ઉચર્યા. અર્ધચંદ્ર કાઢ્યો પરવર્યા

ભાલણુની આ બે કલ્પનાઓ સ્વતંત્ર નથી, પણ તે નૈવશ ઉ-
પરથી લીધેલી છે. બુઓ:-

૧. વિમજ્ય મેરુર્ન યદાર્યસાક્રુતો
ન સિન્ધુરુત્સર્ગજલવ્યયૈ મરુ' ।
અમાનિ તત્તેન નિજાયશોયુગં
દ્વિફાલ વદ્વાશ્ચિકુરાઃ શિર.સ્થિતમ્ ॥ ૧-૧૬

૨. અસ્યા કચાના શિશિનશ્ચ કિનુ
વિધિં કલાપો વિમતેરગાતામ્ ।
તેનાયમેભિ. કિમપૂજિ પુષ્પૈ-
રમાર્તિં દત્ત્વા સ કિમર્ધચન્દ્રમ્ ॥ ૭-૨૨.

કદાચ એમ ધારવામા આવે કે, ઉપરની કલ્પનાઓ નાકરે
ભાલણુમાંથી નહિ પણ નૈવશ માથી લીધી હશે, તો આપણે ખીબ
નાના તર્કોતુ' સામ્ય જોઈએ. એ તર્કો દમયતીના પરિણય (લગ્ન)
પછીના છે, એટલે નૈવશ મા હોવાનો સંભવ નથી:-

ભાલણુ—૧ પ્રકર કહે હવા રમો રાયછ ! પ્રણ કરીને નાર

x x x x
વચન સુણીને હૃદય નળતુ પુટવાને થાય

૨ તેહનું એક વસ્ત્ર ક્યમ દર્શ ? નાગો એ કેમ નીચર ?
૩ નળ થકી જો ખીજો સ્થાનક ચાલ્યુ ન હોય મન માર ?
૪ સિદ્ધને દેખી સ્થામા કહે છે, તે દીકો કહી નળ ભૂપ ?
સુંદર ને સોહામણુ જે મન્મથ જેવુ રૂપ

૫ ખાળક બદ્ધ આવીને મળીઆ તેને એરેલી જાણીશ,
ધ્રુવે ઘાટે, પુકે લીકે, હાહાકાર કરતા પ્રાણીશ.

૬. પગ ન ચાલુ પુરૂષ દોષના; કહેનું ન જમું કાંઈ અન્ન;

+ + + +

પુરૂષ કોએ કરે જે હામુ, તેને દંડ ઘો નિરધાર.

૭. સીધ લાવે તેહની, નેહને ચાલુ મદસ ગાય

૮. બાલુકને આપ્યા શુભ અંગ, દંષ્ટ બેસાર્યા ઉછંગ;

સુતના મુખ સામુ ને જોય, પામી દુખ ને ગાંઠ રોય

માહરા સુતનો છે આકાર, નેજે મુઝનુ આસુધાર.

૯. કહેને રૂડા કુળની નાર, વર વરગો ખીજો ભરથાર ?

જીવતા ખીજને વગે, તુ વિના કોણુ એવુ કહે ?

નાકર-૧ રુદિ પુષ્કર, નળ ! તુ અવિધાર, હવે એટલો દમય ની નાર.

એદવા વચન પિત્રાર્થ કદિ, રાગ નળ દુખ હમ્મડિ ધગિ.

૨. એક વસ્ત્ર એ જણા નાણું તો જાગિ એદ,

આહાયકી જો મેહેલી જાકે માહારી નગન દીમિ દેદ

૩. મનસા વાચા ર્મણા સ્વપ્નમાદિ નર ન દીકો કોય.

૪. વ્યાઘ્ર પરસ્મિ વાણી દનીરે, પશુ કર મહારી માર;

રૂડો નિ રળીઆમણો કહી દીકો નળ ભરથાર ?

૫. પુદિ જ્ઞાન નિ ધણા ખાળક જુઆરવ અખાર.

કોર ગણા, કોર દડા, કો કરિ કાલ્પ પ્રદાર.

૬. એંદુ અન્ન દું નદિ જમું, પગે ન લાણું, નદિ નમુ,

હામુ કહીનુ નદિ ખમુરે

૭. તેહનિ સહસ્ર ગાય સવછર ઉપરિ લાખ ટકાનું ગામ.
 ૮. બાળક મિ લઇ આગળ મેહેલ્યા, હમડિ આપ્યા તન,
 પિરિપિરિ પુત્રનિ નીલાળિ, રાજા કરિ રૂંન,
 માહારિ હૂતા એવડા બિ બાલ, ઘણા દિવસ ત્યા મદિર મેહેલ્યા
 ૯. આપણુમુ પીઢર લીલા કરિનિ પીઉ મેહેલ્યો વિસારી,
 શિવરા મડપ વસી માડ્યો, એહેવી દીડી કો નારી ?

(૩) હવે ભાવાનું સરખાપણું જોઈએ; કારણ કે, કદાચ કોઈ કહે કે, તર્કનું સામ્ય આકસ્મિક આવે, પણ ભાવાના સંબંધમાં તેમ અને જ નહિ.

ભાલણ-૧ અનિશે ઉજવલ સુદર અંગ, રતનડિત હેમમય સિમ

૨ પખી દીડો કનકની પાખ. ગ્રહેવા રાજને યઇ ધાખરે,

૩ ઉદરાટી અમળા યઇ રહી, પ્રિયુને તે જાણી નમરે

૪. તમે વનમા વગુચો, હુ પિયર કરે રાજ્ય.

૫ વેગે લેઇ વધાર્યું ચીર

૬. નાગો દેખી તુહને અમે મોદ પામ્યા આજ.

૭ નળરા, નળરા, એવરે રે

૮. નહિ દેવી, હુ નહિ રાક્ષસી, કા સદેહ મનમા આણો ?

૯. અત્ર ઉત્તમ રાધી જાણુ, ખટરસના જે સ્વાદ.

૧૦. વળી વિચારે, નારીનું મન જેવું રાધ્યુ ભાત.

૧૧. આ રડા કો સાથે આવી સુધી સંકોતરી નારીજી.

એણીએ ઉત્પાત જ કીધો, ગજની ધટા ઉતારીજી.

૧૨ ઝડપણું કહે વચન, તમને મળવાનું થ્યું મન

નાકર-૧. સોનાના સિંગને રૂપાની ખરી, પુષ્કર લાવ્યો ગોધલો મન કર

૨ જો, રે રામા ! રમ્ય દિસિ કનકકેરી પાંખ,

રાયનિ થ' કલપના, લક્ષ કરવા ધાખ

૩ અમળા ઉદરાટી યઇ, વચ નાખ્યું રાય.

૪ આજ તમને વેળા પડીછે, પીઅર હું કહું રાજ્ય.

૫. વસ્ત્ર વધેરી ચાલીઓ.

૬. રાજા તુ નિ નમન કીધો, કવિ થયુ મુગનિ સુખ.

૭. નળરા, નળરા, નારી લાણી

૮ નહિ ગહસી, નહિ ગાધર્વી, નહિ હું મહામાઈ.

૯ અન્ન ઉત્તમ હું રાધુ.

૧૦. વળી વળી નળ ધમ વિમાસે, સ્ત્રી તે ગધુ ધાનજી.

૧૧. સીધી માકોતરી આ સાથે આવી; એ ગડતણા સર્વ કામ.

૧૨ અમિ જાપ્યું તમનિ મળના જઈએ, રાજા શીમ મોટુ નામરે.

આ સરખામણીથી ચોખ્ખું જણાય છે કે, નાકરના નળાખ્યાનમાં લાલણના પ્રથમના નળાખ્યાનની નિઃસ શય અસર છે.

લાલણ અને નાકરનાં મૂળીઆખ્યાનોમાં બહુ મળતાપણું જણાતું નથી; ઝીણી નજરે જોનારને વખતે જણાયે. પણ તેની ખાસ જરૂર નથી. લાલણનું ધ્રુવાખ્યાન હાથ લાગશે તો એની અસર નાકરના ધ્રુવાખ્યાનમાં કદાચ માલૂમ પડશે.

લાલણે કાદંબરીમાં ‘સુણિ સુંદરી’ અને ‘ગેહેલી કુણિ કરી’ એ વાક્યો સંવાદમાં ચોળ્યા છે? તેનું અનુકરણ નાકરે પોતાના મહાભારતના વિરાટપર્વના આખ્યાનમાં કર્યું છે:—

“રાવ યુધિષ્ઠિર જોલીઆ, સુણો સુંદરી રે !

‘તું’ મા આણીશ દુ ખ લગાર, ગેહેલી કાણે કરીરે ?”

૧ જુઓ પ્રકરણ ૫

૨ “વૈશ્ય કવિ નાકર—” બૃ કા દો ગ્ર. ૮ (પ્રસ્તાવના, પૃ. ૪૪.)

1

આ પ્રમાણે લાલણ નાકરનો પુરોચાથી ઠરે છે. લાલણની સમયરેખા આધવામાં આ હકીકત ઉપયોગી છે. તેની પૂર્વ સીમાએ જેમ નરસિંહ છે, તેમ પશ્ચિમ સીમાએ નાકર ઉભેલો છે.

લાલણ અને નાકરના નળાખ્યાનોની ઉપર જે સરખામણી કરવામા આવી છે, તેમાંના કેટલાક તર્કો પ્રેમાનંદ. પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનમાં પણ છે, પણ એ તર્કો પ્રેમાનંદે લાલણમાથી નહિ પણ નાકરમાંથી વળતે લીધા હોય માટે લાલણની પ્રેમાનંદમાં સીધી અસર જોઈશું નીચેના તર્ક લાલણ અને પ્રેમાનંદના જ નળાખ્યાનોમા છે, નાકરનામા નથી —

૧. લાલણ - ૧. નારી સર્વને દમે દમયતી સુદર તા અલિરામ,
તેહવુ જોઈ તેણે પાડ્યુ દમયતી તા નામ
૨. જેણે જઈ નળ રાજ જાઓ, તે ખીજી વાર ન માગે
૩. રાહુને શિર હરિ છેલ્લું, પુગણિન કયા કહે
વિરહીણીનુ છેદીયું તે મર્મ માહે નવ લહે.
જહર રહેત રાહુને તો ઇન્દુ જળતો પાપીઓ
૪. નળ તજી આપણને વરણે, તો તા મુરખનાયક
ક્રાંત વરશે નૈષવને, નહિ રહે આપણી લાજ.
જેહુ વાતે નહિ સરેરે જોવા ગ્યાથી કાજ
૫. હંસે ગુણ કલાતા જોહ, નળ માહે દીસે છે તેહ

પ્રેમાનંદ-૧. દમયું જગત સ્વરૂપ ઉદે કરીયું, માટે દમયતી નામ ધરીયું

૨. પ્રહ્લાદની સૃષ્ટિમા ન મળે કો જાયક રૂપ
નળને દાને દારિદ્ર છેલા, લિક્ષુક કીધા ભૂપ.

૩. શું કહીએ કમળાપતિને, રાહુનું મનનક નાખ્યું કાપી.
સિહિકાસુનને શરીર હોત તો મુજને ચિંતા થોડી.
સુધાકરને ગળત પેટમા, બળી થાત રાખોડી.
૪. પરણશે નળ, આપણી કળેતી, છેદશે અધરશુ નાસાણ.
ગોળ મૂકીને જોળને ખાએ, નોહે ચતુર પશુવતણ.
ઘેહુ પ્રકારે એને ન વરવી, માટે પાછા ફરવુણ.
૫. જેવું હંસે રૂપ વર્ણવ્યું, તેવું તમારું દર્શન હતું.

પરંતુ ઉપરના પાંચ તર્ક માથી પ્રથમના ચાર નેપથ્યમા છે, એથી પ્રેમાનંદે ભાલણનું નળાખ્યાન જોયલું કે નહિ, એ નક્કા કહી શકાતું નથી.

પ્રેમાનંદે ભાલણની કાદંબરી વાંચી હશે ? પ્રેમાનંદ નીચેના શ્લેષ પોતાના નળાખ્યાનમાં ચોળે છે, એ ઉપરથી એવો પ્રશ્ન થઈ શકે છે.—

“ કર્મત્યાગ પારધીએ કાધા, ગુણકાએ ગ્રહી લગ્નમણ,
ઉચાટ એક અધર્મિને વર્તે, સકપ એક ધમણ.”

પણ આને માટે એવું કહેવામા આવે કે, આ શ્લેષ મૂળ સંસ્કૃત કાદમ્બરી વાચવાનું પરિણામ હોય. પરંતુ એક તર્ક તો મૂળમા નહિ તેવો ભાલણનો અહણ કર્યો છે નીચેની તૂકના ઉત્તરાર્ધનો તર્ક મૂળમા નથી, પણ ભાલણનો સ્વતંત્ર છે, એમ આગળ દર્શાવ્યું છે:—

‘ સુકતા માલાધ મુખ શોભિ, જાણી ઉડુગણિ ધેડુ
ઉપમા જાણી કલક કલા, ધમ કુંકુમતિલક સુમિન્દુ. ”

એનો ભાવ પ્રેમાનન્દે આ પ્રમાણે લીધો છે —

“ ઇંદુમા બિદુ ખીરાળે, જાણે ઉડગણુ ભોમ. ”

એમા ભાષાનું પણ મગતાપણું છે.

નળાખ્યાન અને કાદંબરીની અસર કેઈક સશયયુક ગણીએ, પણ દશમસ્કંધ સંબંધી તેવું કંઈ નથી. ભાલણ દશમસ્કંધની પ્રેમાનન્દના દશમસ્કંધમા સ્પષ્ટ અસર જણાય : સરખાવો નીચેની થોડી પંક્તિઓ:—

ભાલણ-૧ એક કહે હરિને હાઉ આવે, ધુજ તો જઈ માતાને ધાવે

૨. નેત્ર સરોજ અજાવતા, દોડી દૂર પ્રભુ જાય (ગમ-ખાલયરિત

૩. પુછ ગ્રહીને વછનુ ઉઠા થાએ આપ

૪. નાદા એ વતરેક. એક કહાન મે ઝાલીઓરે.

મુખ ઉપર કોગળો એક દૂધનો નાખી ચાલીઓરે.

૫. આવી તતકાળ, સુતા બાળ કરીને આળ, રોવરાવી ત્યા નીમરે

સુદર મ્યામ ઉત્તમ ઠામ, કરતા કામ, લલુશકા ત્યા આવી કરે

૬. વિંછુઆ કર આગળી, પદ મુદ્રા ધારેછ,

કંઠે ધરે કટિમેખલા, કટિ સાગે હાર,

અવળી પહેરી કચુડી, ધરે નયને સિંદુર

પ્રેમાનન્દ-૧ એ કરડવા આન્યા હાઉ, રોતો ટપ રહે

૨ એક નેત્રે ભર્યું કાજળ, એક અમથુજ રહે.

૩ વછ તણા પુછ સ્હાય, તણાતો હરિ ચાએ

૪. સ્હાવા જાઉં તો આખ મહારીમા કોગળો દૂધનો છાટેછ.

૫ ઉમરે ખેશી કરે લલુશકા, બાળક ઠોકર મારેછ.

૬ કાજળે કરી મેથો પુરે, કો નયણે આગે સિંદુરે,

એક ખાહે ચોળી તે પહેરી, માહે અવળો આણ્યો હથ,

કર મુદ્રિકા પગ આગળીએ, વીંછુઆ કર અ ગુલિ માહેરે

આ ઉપરથી લાલણની અસર પ્રેમાનન્દમાં છે એ વિષે શંકા નહિ રહે. પ્રેમાનન્દની કેટલીક કીર્તિ તો નાકર, વિષ્ણુદાસ, વિન્ધનાથ જાની, આદિએ લૂંટી લીધી છે, તેમા લાલણ પણ ભાગ પડાવે છે.

એક જગ્યાએ પ્રેમાનન્દ લાલણના નામનું રમરણ પણ કરે છે.—

“ લાલણ, માધવ, દેવસૂરિ, ઝગી કણ્ણી તળજે એકે
એમણે દેવી મહાત્મ્ય પ્રાકૃત કર્યાં, ધરી અર્થનો ખરો વિવેક. ”^૧

પણ એ આખું પુરાણ પ્રેમાનન્દનું રચેલું હોવા સંબંધી નતલેદ છે,^૨ અને જુ કા. દોહનમા પ્રકટ થયલા પ્રેમાનન્દના અંડી-ચરિત્રમા ઉપરની કડી નથી, એટલે એ પ્રમાણ જોઈએ તેવું સમજા ગણી શકાય નહિ. પ્રેમાનન્દ પોતાના દશમસ્કંધના રૂકિમ-હીહરણમા નીચે પ્રમાણે મોઘમ આક્ષેપ કરે છે, એ લાલણને ઉદ્દેશીને છે, એમ મારું માનવું છે.—

‘ રમ અનુભવી, ચતુર, પડિત યાધે બધ જુગતે અ ાર,
લલિત પઃ જોડવ ધન્ય, વહેવાણી ગ ગાધાર
એવા કવિને ભડિત નહિ, જેમ બીજ વહોણું ક્ષેત્ર,
પદ્મધ કિવા પ્રાંત વહોણું, જેમ પુતળી પાખે નેત્ર.
પડિત થયા નવ હરિ લલા, પ્રજાળી રહ્યા નિજ અલકાર.
ભડિત વિના અધ્યયન જથા, વહે વૃષભ પુસ્તક ભાગ.

કો કહેશે તે ગર્વ કાધો કવિને તિરસ્કાર. ” (કડવુ, ૧૪૬)

૧. પ્રાચીન કાવ્ય માળા—માર્કન્ડેય પુરાણ, ૫ ૮૩૧

૨, જુ કા. દો. ગ ૮—પ્રસ્તાવના, ૫ ૧૦-૧૧.

ભાલણ કંઈ ભક્તિવિમુખ નહતો, પરંતુ રામભક્તિ ઉપર આશ્રેય હોય તો સંભવી શકે છે. આરંભની એ પંક્તિમાં કહેલાં વિશેષણો કાદંબરી રચનાર ભાલણને બરોબર બંધબેસતાં છે તેમ જ ‘પ્રજાળી રહ્યા નિજ અહંકાર’ એ વાક્યથી ભાલણે સત્યભામાના વિવાહને અતે કરેલી ગર્વોક્તિ ઉપર કટાક્ષ કર્યું હશે, એમ લાગે છે. પરંતુ, આ કેવળ તર્કદશામા મુકું છું; તે માટે પૂર્વપક્ષ કરવા હું તૈયાર નથી વખતે આ આશ્રેય એના કોઈ સમકાલીન કવિ (શામળ) સંબંધી પણ હોય.

દયારામે નરસિંહ અને પ્રેમાનન્દમાંથી જેટલા ભાવ લીધા છે, તેટલા ભાલણમાંથી લીધા હોય એમ જણાતું દયારામ.

નથી. પણ એ ભાવભૂયે સાહિત્યરસિક કવિ-મધુકર ભાલણના દશમસ્કંધ જેવું રસપૂર્ણ કાવ્ય વાંચ્યા વિના રહે, એમ તો બને જ નહિ. એની ‘સાભળરે તુ સજની’ વાળી શરણી ભાલણના એક પદના ખુલ્લા અનુકરણ રૂપે છે, એમ પાછળ બતાવ્યું છે. ભાલણના ૪૩ મા પદની છાયા એની બાળલીલામાં છે,^૧ એ ઉપરાંત ઝીણી નજરે જોવામાં આવશે તો વેણુગીત, ફાણુલીલા, માનલીલા, આદિમાં પણ કેટલુંક ભાવ-સાદર્ય જણાશે. રા. કેશવલાલ મુવે તો લખ્યું હતું કે, એણે ભાલણની દશમલીલાનો પોતાની વાણીમાં ઉદ્ધાર કર્યો હતો.^૨

છેવટે, ઉપરની સરખામણી ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે, ગજરાતી કવિઓએ એક બીજામાંથી બુદ્ધિપૂર્વક ચોરીઓ કરી છે.

૧ દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ-ગોથી આવૃત્તિ, પૃ ૧૬૦-૬૧

૨. બીજી સાહિત્યના પ્રમુખપદનું વ્યાખ્યાન

પૂર્વકવિઓના ગાઢ પરિશીલનથી એકના ભાવ અને ભાષા બીજામાં ઉતરે એ સ્વાભાવિક છે, અને એ પ્રમાણે દરેક સાહિત્યના ઇતિહાસમાં બન્યું છે. હાલ પણ ભાવ-ભાષાનું બહુએ અભણે સંકેતભર્યું મોટા વિદ્વાનોના લખાણોમાં પણ કયા જોવામાં નથી આવતું ?

પ્રકરણ ૭ મું.

કવિતા.

બીજા કવિઓની કવિતા સંબંધી જેટલું વિવેચન થયું છે, તેટલું ભાલજીની કવિતા સંબંધી થયું નથી. માત્ર સામાન્ય અભિપ્રાયો અપાયા છે, જેમાંથી કેટલાક તેના ગૌરવાલમાં બળે એવા છે. એની કવિતા હૃદયના ઉંડાણ વિનાની,^૧ ભાષાતરૂપ હોવાથી કંકેશ,^૨ સાદી અને ઓછા રસાલ કારવાળી ગણવામાં આવી છે.^૩ અને તેને તે ગૌણ કવિપદ આપવામાં આવ્યું છે.^૪ આ અભિપ્રાયો અપાયા તે વખતે તેનો દશમસ્કંધ અને કાદંબરી છપાયાં ન હતાં, તેથી એ અભિપ્રાયો છેક ખોટા ન હતા; જો કે એનાં રામબાલચરિતનાં પદો અને ઉદ્ભવઆગમન પ્રકટ થયાં હતાં અને કાદંબરી સર્વના જાણવામાં હતી એટલું જ નહિ, પણ તે વિષે રા. છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યાએ પોતાની કાદંબરીના ભાષાંતરની

૧ પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખનું ભાષણ ૨. સાક્ષરમાળામાં ભાલજીનું ચરિત્ર ૩ હરિકૃષ્ણ કૃ. ભટ્ટનો લેખ ૪. Milestones in Gujarati Literature

પ્રથમ આવૃત્તિમા ઇ. સ. ૧૮૮૫ મા સારો અભિપ્રાય પ્રકટ કર્યો હતો. એના રામબાલચરિતના પ્રાચીન કાવ્યમાળાના પ્રકાશકે મુકત કંઠે વળાણુ કર્યો હતા. સ્વ. હરિલાલ ધ્રુવે અને રા. કેશવલાલ ધ્રુવે કાદબરી અને દશમસ્કંધની પ્રતો જોઈ હતી, તેથી તેમણે એની પ્રશંસા કરવામા બાકી રાખી ન હતી એની કૃતિઓ સંબંધી પાછળના પ્રકરણો વાચનારને એની ઉત્તમતા સંબંધી ખાતરી થઈ હશે. આ પ્રકરણમા એની કવિતાના ગુણદોષ સંબંધી વિવિધ દષ્ટિગિન્હથી તુલનાત્મક વિવેચન કરાશુ

લાલણુની કવિતાનુ વાહન કેવુ છે ? એણે કવિતા એ પદ્ધતિએ રચી છે—કડવારૂપે અને પદરૂપે, અને કવિતાનું વાહન એને માટે એણે રાગ અને દેશીઓના ઉપયોગ કર્યો છે. એણે વાપરેલી દેશીઓ એના પછીના કવિઓના કાવ્યોમા જોવામા આવે છે. એ લાલણુના અનુકરણ રૂપે જ છે, એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે, લાલણુ એ કંઈ નવી ચોજ નથી. એના સમય પહેલાની તે હોવી જોઈએ. પણ એના નામોમા લહીઆઓના હાથે બહુ ગોટાળો થવા પામ્યો છે, એથી એમના સ્વરૂપની ચોકસી કરી, બધારણ નક્કી કરવાની જરૂર છે લાલણુના દશમસ્કંધની હાથપ્રતોમા ઘણી ગરબડ થઈ છે. એક જ બધારણવાળા રાગને જુદા જુદા નામ અપાયા છે અને જુદા સ્વરૂપવાળી દેશીઓ એક જ નામે જોવામા આવે છે. પ્રેમાનન્દ અને અન્ય કવિઓનાં કાવ્યો સંબંધી પણ તેવુ જ થયું છે એથી લાલણુના રાગ અને દેશીઓના પ્રેમાનન્દના કાવ્યોમા ભિન્ન નામ અપાયલાં જોવામા આવે છે. માટે કોઈ સંગીતજ્ઞ વિદ્વાન લાલણુની કાદબરી,

...નાખ્યાન આદિ કાવ્યોની પ્રાચીન પ્રતો ઉપરથી આપણા સાહિત્યની, દેશીઓના સ્વરૂપ નક્કી કરશે, એમ આશા છે.

ભાલણના મુખ્ય રાગ કે દેશીઓમાં ગોડી, સામેરી, કેદારો, દેશાખ, રામશ્રી, આશાવરી, ધનાશ્રી, મેવાડો, વેરાડી, નટનારાયણ આદિ જોવામાં આવે છે. ભાલણે અક્ષરમેળ છદો વાપર્યા જણાતા નથી, પણ માત્રામેળમાં ચોપાઈ, હુહા અને આર્યા કાદબરીમાં વાપર્યા છે. દશમસ્કંધમાં ઝુલણના રાહતુ નરસિંહના પ્રભાતીઆ જેવું એક પદ છે. (અ. ૨૪૨)

ભાલણ કડવાનો આરંભ દેશીની એક કડીના પૂર્વરૂપથી કરે છે અને પછી દાળ લખે છે એ પદ્ધતિ પ્રાચીન સાહિત્યમાં સતત ચાલુ રહી છે. પણ કડવાને આતે પ્રેમાનંદ ઉથલો કે વલણ લખે છે તે ભાલણના કાવ્યોમાં જોવામાં નથી આવતો. એના પુત્રોના કાવ્યોમાં પણ નથી. નાકરે ઘણી વખત ઉથલાથી કાવ્યની સમાપ્તિ કરી છે. એથી એ પદ્ધતિ નાકરના સમયથી આપણા સાહિત્યમાં દાખલ થઈ હશે એમ લાગે છે.

કવિતાનું વાહન જોયા પછી શૈલી વિષે વિચાર કરીએ. પ્રેમાનંદના ધીનતકરારી ગ્રંથોમાં જેવી એકધારી શૈલી જોવામાં આવે છે, તેવી ભાલણની કૃતિ-

ઓમાં જોવામાં આવતી નથી. ભાલણે જુદી જુદી શૈલીના સંસ્કૃત પ્રથો ઉપરથી પોતાના કાવ્યો લખ્યા હોવાથી, તેની શૈલીમાં ભેદ પડે છે દશમસ્કંધ અને રામચરિતનાં પદોથી દેશીબદ્ધ કડવાની શૈલી નોખી જ છે. બીજી વખતનું નળાખ્યાન મૂળના લગલગ

અનુવાદ જેવું છે, એટલે એની શૈલી એના પ્રથમના નળાખ્યાન કરતાં જુદી પડે છે. કાદ મરીની શૈલી તો સાથીએ ન્યારી છે આથી એની શૈલીનું સ્વરૂપ કહેવું સુગમ નથી. કંઈક આવું અટકળી શકીએ, - મિતાક્ષરી, સાદી, પીરી, લલિત, મૃદુ, પ્રસાદયુક્ત અને અર્થગૌરવવાળી. પરંતુ પ્રતાપ, ઓજસ અને ઝગકાટ વિનાની શબ્દચમત્કૃતિ એમાં ઓછી અને લહેકો નહિ. એની શૈલીમાં એના વ્યક્તિત્વની પ્રખળ છાપ જણાતી નથી. જેમ નરસિંહ, પ્રેમાનંદ, શામળ આદિ કવિઓની શૈલીના સ્પષ્ટ વ્યક્તિત્વવાળા સ્વરૂપ ઘડાયા છે અને એમના કાવ્યો એથી ઓળખી કાઢવાં સુશકેલ નથી, તેમ ભાલણનાં કાવ્યો કદાચ પરખી શકાય નહિ. તેમ છતાં, બહુ ઝીણી નજરે જોનારથી તો ભાલણની કલમે છાની નહિ રહે.

ભાલણની કવિતાના ગુણદોષ સંબંધી વિવેચન હવે બાકી રહે

છે. અલખત ભાલણની કવિતામાં ખામીઓ છે વિવેચન.

જ, પણ એની સાથે ગુણ પણ એવા છે કે, તેને ઉત્તમ કવિઓ સાથે સરખાવી શકાય. એની ખામીઓ અને ખૂબીઓ જાણવા આપણા પ્રાચીન સાહિત્યના શ્રેષ્ઠ કવિઓ સાથે તુલના કરીશું. એ કવિઓ ત્રણ છે: નરસિંહ, પ્રેમાનંદ અને દયારામ. અખા અને શામળના ગૂજરાતી સાહિત્યમાં અન્ય રીતે સ્થાન ઉચ્ચ છે, પણ તેમની કવિતા એટલી ઉત્તમ પદ્ધતિની નથી. પદ્યવેદાન્તી તરીકે અખો અને પદ્યવાર્તાકર તરીકે શામળ આપણા સાહિત્યમાં અદ્વિતીય સ્થાન લોગવે છે, પણ

કવિ તરીકે નહિ. પદ્મનાભનાં કાન્હડદેવપ્રમંથ સિવાય બીજાં કાવ્યો
મળી આવે તો તેની પણ ઉત્તમ કવિમા ગણના થઈ શકે.

સ્તો વૈ સઃ એમ શ્રુતિ પરમાત્માનું રસસ્વરૂપ દર્શાવે છે. એથી

૪ રસને કવિતાના આત્મારૂપ ગણેલો છે. ભાલ-
રસ, ણના કાવ્યો રસાત્મક છે, એમાં સદેહ નથી.

(ભાલણે મુખ્ય કરીને શૃંગાર, કરુણ, વત્સલ, વીર અને હાસ્ય એ
રસોથી પોતાનાં કાવ્યો રસેલાં છે. પણ તેનાં એ બધા રસો સર-
ખી પંક્તિના નથી. પ્રથમના ત્રણ તેણે સારા દીપાવ્યા છે, જ્યારે
છેલ્લા બે પ્રમાણમાં ઓછા અને ગુણમા ઉતરતા વાપર્યા છે.

દશમસ્કંધ-ઉત્તરાર્ધમાં અને સપ્તશતીમાં તેણે વીરરસનું
દર્શન કરાવ્યું છે. પણ તે એના બીજા રસની

વીર, સરખામણીમાં અંજલિરૂપ અને એની કલમને

જેબ આપે તેવો નથી જુઓ સપ્તશતીમાં:—

“ અધર ડશે ને આયુધ ચલવે મૈન્યનો નહિ પાર

બાણ તણી ત્યા વૃષ્ટિ કરે, જાણીએ ધનધાર

નિશુબે સિ હને શિર કીધો ખડગ પ્રદાર પ્રયડ

દેવીએ સામુ આયુધ ચૂકી તેનો કીધો ખડ

શૂળ પ્રહીતે દાનવ ધાયો, દેવીએ ક્યો મુષ્ટિપાત.

પાપીએ ગદા સામી મેલી, તે ત્રિશૂળે છેદી માત.

કરશી લઇને શુભ ચાલ્યો, દેવીએ બાણે ત્રાડયો;

મહા પાપી ત્યા પ્રદાર કરીને ભૂતળ ઉપર પાડયો.” (કડવું, ૮)

આ કરતાં દશમમાં આ રસ વધારે ઉચ્ચ પ્રકારનો છે. જુઓ
રૂડિમણીહરણ —

‘ પ્રદાર માલે, રૂઢિ આલે, વીગ ઝાલે શીખને,
 ચોધ બળીઆ, ભૂમિ ઢળીઆ, બાલે બળીઆ ધસને,
 ચપા ખોડા, પડ્યા ઘોડા, કર્યા ઘોડા હલધરે
 ઊંટ નારો, પ્રદાર ત્રાસે, ચેગ પામે શી કરે ?
 ઝર સાથી લગ્ન લાથી, ભરે ભાથા બાણના
 બીડ ભારી, મડી સારી, પગ પમારી, પ્રાણના ” (૫૬ ૩૩૬)

પણ આગે એક જ જગ્યાએ છે અને તે પણ પ્રેમાનન્દના વીરરસની બરોબરી કરી શકે તેવો નથી. પ્રેમાનન્દના રણયજ્ઞ, અભિમન્યુઆખ્યાન, ઓખાહરણ આદિમા એ રસની જે ગર્જના છે, તેની સગ્ગામણીમા ભાલણનો રસ સુદૃઢ શકાય એમ નથી.

ભાલણે હાસ્યરસ પણ નહિ જેવો વાપર્યો છે. શિવભીલડી-સવાદમા અને કયાક કયાક કાઢંબરીમા એના હાસ્ય છાટા છે. રામવિવાહમા એક સ્થળે જરા વિશેષ છે. રામ અહલ્યાનો ઉદ્ધાર કર્યા પછી સીતાના સ્વયંવરમાં જવાને ગંગાપાર ઉતરવા નાવમાં બેસવા ઇચ્છે છે. તે વખતે નાવિક આ પ્રમાણે કહે છે.—

“ નાવિક વળતો બોલ્યો, સાલળો માહારા ગ્વામ !
 સાથ સહુ કેા નાવે બેસો, નહિ બેસાડ રામ
 વાર્તા મે માલળી છે—ચરણ રેણુથી અપાર,
 અહંપા તા થઈ સ્ત્રી સડી પાપાણુ શીડી નાર
 અજીવિકા માહારી એલ છે, જીવો મન વિવેક.
 સ્ત્રી યાતા વાર ન લાગે, કાઠ પાપાણુ એક

આજીવિત લાગે માહારી, આગે એક સ્ત્રી છે ઘેર
 ખે મળીને જ નમે ? ત્રી વર તા પેર ?
 હસી વિશ્વામિત્ર એ લીધા, ચરણ રેણે સ્ત્રી થાય
 તે માટે ગંગાજલ લેઝને પખાલી હરિ ! પાય
 હાથને હરિ હેઠા ખેડા રામ અશરણશૂર્ણ
 નાવિકે ગંગાજલ લઘને પખાલ્યા તા ચર્ણ ”

આ પ્રસંગ મૂળ વાલ્મીકિ રામાયણમા નથી, તેમ જ અન્યત્ર
 સંસ્કૃત સાહિત્યમા પણ જાણવામાં નથી, એટલે તે ભાલણની
 પોતાની કલ્પના હશે, એમ લાગે છે એ પ્રસંગ ફરી ભાલણે
 ગંભીરચરિત્રમા અને એના પુત્ર ઉદ્ધવે બાળકાંડમા લખ્યો છે.
 એમા લોળા ગામડીઆની ઓછી સમજનુ ચિત્ર રમુજ છે. પણ
 હાસ્યના આવા ચિત્રો ભાલણના કાવ્યોમા અન્યત્ર નથી. એ
 રસમા પણ તે પ્રેમાનન્દને ન પહોચે. ભાલણે રસનાં ચટકા જ
 કર્યાં છે, જ્યારે પ્રેમાનન્દે એના કુંડા ને કુંડા ઢોળ્યા છે.
 મામેરૂં, હુંડી, શ્રાધ્ધ આદિમા પ્રેમાનન્દે હાસ્યની રેલઢેલ
 પૂરી સુકી છે. ભાલણ અને પ્રેમાનન્દના હાસ્યનું સ્વરૂપ કંઈક
 આવુ લાગે છે પ્રેમાનન્દ જાને હસીને ખીજાને ખડખડ હસાવે
 છે, જ્યારે ભાલણ મોઢું ઠાવકુ રાખી, માત્ર ટીંગળાં કરતો હોય
 એમ જણાય છે.

ભાલણનો શૃંગારરસ નરસિંહ અને દયારામથી સહેજ
 ઉતરતો પણ પ્રેમાનન્દની સમોવડી કરે એવો
 શૃંગાર છે. રસેશ્વરની લીલા ગાવામા એ રસરાજ ભક્ત-

કવિઓ જેવો જમાવે છે, તેવો પંડિત-કવિઓ જમાવી શકતા નથી. લાલણ અને પ્રેમાનન્દનો શૃંગાર આછો પણ ઠાવકો છે, જ્યારે નરસિંહ અને દયારામનો ઘટ્ટ અને ઉન્મત્ત છે.

લાલણ કરૂણુમા સિદ્ધહસ્ત છે. એ રસમાં એને કોઈ લાગ્યે

કરૂણુ, જ પડ્યોં. પ્રેમાનન્દ પણ વખતે એ રસમાં

એની સરખામણી ન કરી શકે. પ્રેમાનન્દના

કોઈ કોઈ પ્રસંગો કદાચ એને ટક્કર મારે એવા છે, પણ એકંદરે

લાલણની એ રસમાં જેવી સિદ્ધિ છે તેવી પ્રેમાનન્દની નથી, તો

અન્ય કવિઓનું શું જ કહેવું? લાલણના દમયંતીના વિલાપ

આગળ પ્રેમાનન્દના એ વિલાપ લૂખા લૂખા લાગે છે દશમમાં

નન્દયશોદાના હૃદયવિદારણ કલપાંતની બેડમાં સુકાય, એવું પ્રેમા-

નન્દનું નાગદમન સંખંધી કાવ્ય છે. લાલણ અને પ્રેમાનન્દના

કરૂણુમા આટલું તારતમ્ય છે. લાલણની આર્તચીસ હૃદયની

મર્મવેદનામાથી નીકળતી હોવાથી, શ્રોતાના હૃદયમાં તેટલી જ ઊડી

પેસી જાય છે. પ્રેમાનન્દ એ અસર શબ્દોની પસંદગીથી ઉપજાવવા

મથે છે. હૃદયની ઓછી લાગણીથી પણ મોટા સાદે પ્રેમાનન્દ રહે

છે, પરંતુ લાલણ હૃદયના ઉંડા ઘાથી ઘવાયલો ધીમે ધીમે આકંઠ

કરે છે, પણ આંખમાંથી ચોધારે આંસુ ચાલે છે. પ્રેમાનન્દના પાત્રો

જાણે નાટકની રંગભૂમિ ઉપર કરૂણ ભજવી જતાવતા હોય તેમ

લાગે છે, જ્યારે લાલણના પાત્ર અંતરંગ સંખંધોના મરણથી

વાસ્તવિક રહતાં હોય તેમ જણાય છે. લાલણના કરૂણથી કેમળ

હૃદય તો દ્રવીને રેલો થઈ જાય છે, અને જડ પણ પલખ્યા ત્રિના

રહેતું નથી.

1 બાલણની ખરી મહત્તા એના ॥ વત્સલ રસમાં છે. એ લલિત
 વત્સલ સુકુમાર રસ એણે બહુ સૂક્ષ્મતાથી આલેખ્યો
 છે. એમાં તો એણે 'પોતાનું' આખું હૃદય જ
 કલવી નાખ્યું છે/ એ રસના ઉદ્દીપનમાં એની ખરોખરી
 કરે એવો ગૂંજાતી આહુત્યમાં તો કોઈ કવિ નથી જ,
 અન્ય ભાષામાં પણ વિરલ હશે/ સંસ્કૃતમાં પણ એ રસ
 કોઈ કવિએ એના જેવો ખીલવ્યો નથી જણાતો. જગતની

= સંસ્કૃત આલ્પચારિકા કાવ્યમાં યુગાર, દાસ્ય, ઝેર, વીર, રૈંહ,
 ભયાનક અને ખીલસ એમ આઠ અને નાટકમાં વધારાનો શાન્ત એ નવ
 રસો ગણે છે, પણ વત્સલને રમમાં ગણવો કે નહિ તે સંબંધી તેમનામાં
 મતભેદ છે કાવ્યપ્રકાર એને રસમાં ન ગણવો એમ વિશ્વદેવતા બતાવે છે
 નાહિત્યદાનમાં મુનીન્દને સંમત છે એમ કહી એનું નિરૂપણ આ
 પ્રકારે કર્યું છે —

સ્ફુટ ચમત્કારિતયા વત્સલ ચ રસં વિદુઃ ।

સ્થાયી વત્સલતા સ્નેહ પુત્રાચાલમ્બનં મનં ॥ ૨૫૧ ॥

ઉદ્દીપનાનિ તચ્છેષ્ટા વિદ્યાગૌર્યદયાદયઃ ।

આલિંગનાદ્ગમ્યસ્પર્શ શિરશ્ચમ્બનમીક્ષણમ્ ॥ ૨૫૨ ॥

પુલકાનન્દવાપ્પાદ્યા અનુભાવાઃ પ્રકીર્તિતા ।

સંચારિણોઽનિષ્ઠશક્ત્યા હર્ષગર્વાદયો મતાઃ ॥ ૨૫૩ ॥

પદ્માર્મચ્છલવિર્વર્ણો દૈવત્વ લોકમાતર । નૃતીયપગ્નિછેદે

સંસ્કૃતમાં પહેલા કોઈ કવિએ એ રમ વાપર્યો નહિ હોય તેથી એની
 રમમાં ગણના થઈ દશે નહિ પણ જેમ જેમ તે વિશેષ પ્રમાણમાં વપરાયો,

ભાવાઓના સાહિત્યની સરખામણીમા ગૂજરાતી સાહિત્યને કોઈ વખત ઊભા રહેવા વારો આવશે, તો તેમાં ભાલણનો વત્સલ-રસ આગળ પડતો ભાગ લેશે. એ રસની તેણે અપૂર્વ જમાવટ કરી હોવાથી, આપણે તેને ગેહકવિનું સ્થાન આપીએ તો એ પૂર્ણ રીતે લાયક છે.

ઉપરની ચર્ચાથી એટલું ફલિત થયું કે, ભાલણનો હાસ્ય અને વીર સાધારણ, તેનો શૃંગાર અને કંઠણ ઉચ્ચ અને વત્સલ સર્વ-શ્રેષ્ઠ છે. નરસિંહ અને દયારામ શૃંગારમાં, પ્રેમાનન્દ હાસ્ય અને વીરમાં અને ભાલણ કંઠણ અને વત્સલમાં ઉત્તમ છે.

રસનાં મુખ્ય સાધન બે છે: ભાવ અને શબ્દ. ભાવ અને શબ્દના સંમિશ્રણથી રસનિષ્પત્તિ થાય છે જેમ ભાવ અને શબ્દ. શબ્દની સહાયતા વિના કવિ કવિતામાં ભાવ ઉતારી શકતો નથી, તેમ એકલા શબ્દોથી કવિતા બનતી નથી.

તેમ તેમ તેને કેટલાકે રસમાં અગીકાર કર્યો અને દશમો રસ ગણાવે. તો પણ સંસ્કૃતમાં એ રમ કોઇએ જોઇએ તેવો ખીલ્યો નથી, કારણ કે, એ રસનું ઉદાહરણ ઉક્ત ત્રયમાં રઘુવંશમાંથી આપ્યું છે, તે આવું છે --

ઉવાચ ધાત્ર્યા પ્રથમોદિત વચો યયૌ તદીયામવલમ્બ્યચાઙ્ગુલિમ્ ।
અમૃત્ત્વ નમ્ર પ્રણિપાતશિક્ષયા પિતુર્મુદ તેન તતાન સોડર્મકઃ ॥

આના કરતા ભાલણના ચિત્રો શું ઉચા પ્રકારના નથી ? ભાલણે એ રસ એટલી ઉચ્ચ પ્રતિભા કરી મુક્યો છે કે, તેની સ્વતંત્ર રસ તરીકે ગણના થવામાં સંશય રહેવો નહિ જોઇએ

તેમ છતાં કોઈ કવિમાં એકનું પ્રમાણ વિશેષ હોય છે તો બીજામાં અન્યનું. એ એનો સુલભ સયોગ તો વિરલ હોય છે. નરસિંહ અને લાલણુ ભાવકવિ છે, પ્રેમાનન્દ શબ્દકવિ અને દયારામ ભાવ અને શબ્દ બંનેનો અધિષ્ઠાતા છે. આ ઉપરથી એમ કહેવાનો આશય નથી કે, લાલણુમા શબ્દોની કલા છે જ નહિ અને પ્રેમાનન્દમાં ભાવનો છાટો સરખોએ નથી. મતલબ એ છે કે, પહેલામા ભાવનું પ્રમાણ વિશેષ છે અને શબ્દોનું ઓછું, જ્યારે બીજામાં ભાવ ગૌણ હોઈ કલા મુખ્ય છે. લાલણુ ભાવસિદ્ધ કવિ હોવાથી વત્સલ અને કર્ણુમા દીપી નીકળે છે. એ બે રસમા શબ્દ કરતાં ભાવ વિશેષ હોય તો જ તેની સ્વાભાવિકતા લાગે, નહિ તો કૃત્રિમતા. વીર અને હાસ્યમાં ભાવ કરતાં શબ્દોની પસંદગી અને તેનું કલાવિધાન વધારે અગત્યનું છે. આથી ભાવસિદ્ધ કવિ (લાલણુ) ની શ્રેષ્ઠતા વત્સલ અને કર્ણુમાં છે અને શબ્દસિદ્ધ (પ્રેમાનન્દ) કવિની ઉત્તમતા વીર અને હાસ્યમા છે.

અલંકાર એ કલાનું મુખ્ય અંગ છે. કવિ પોતાની ચાતુરી એમા બતાવે છે. સંસ્કૃત અલંકારિકોએ અલંકાર એનું બહુ સૂક્ષ્મ નિરૂપણ કર્યું છે. ગૂજરાતી કવિઓના અલંકારો બહુ ઉચ્ચ પ્રકારના નથી અને ઘણા-ખરા તો સંસ્કૃતમા વપરાયલા હોય છે. લાલણુ કાદબરીમાં અને અન્યત્ર કેવચિત્ કેવચિત્ અલંકારો વાપર્યાં છે, પણ એ બાબતમા પ્રેમાનન્દ એનાથી ચઢી જાય. તો પણ પ્રેમાનન્દનાએ સંસ્કૃતની સરખામણીમાં ટકી શકે તેવા નથી. તે અલંકાર વાપરવામાં પ્રમાણનો વિચાર કરતો નહિ હોવાથી, કેટલીક વખત તો વાંચતા

કંટાળો આવે છે. નળાખ્યાનમાં એણે ઉપરાઉપરી' બહુ ખડકયા છે.

કલ્પનાના વિષયમાં પણ પ્રાચીન ગૂઝરાતી કવિઓનાં ઉદ્યતન બહુ ઉચાં નથી. પાશ્ચાત્ય અને સંસ્કૃત સાહિત્યને મુકાબલે આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય એ

કલ્પના.

બાબતમાં બહુ કંગાલ છે એ બાબતમાં પણ પ્રેમાનન્દ ઉંચું પદ લોગવે છે. ભાલણની કલ્પનાની ગતિ એટલી ઉર્ધ્વગામી નથી. ભાલણે પ્રથમના નળાખ્યાનમાં સરોવર સંબંધી કલ્પના કરી છે એ સારી છે —

“ કરે કલ્પના અનેક પેરે પૂરણ સર તે જોઇ
શુ ભઇ ? અમરે ભર્યું છે અત્રન પૂરણ શશી અનીયોઇ ?
દેવે સિધુ મયન તા કીવો, અત્રત તા નીસરીઉ,
શુભ ઇ ઉતમ સ્થાનક જોઇ આહા આણીને ભરીઉ !
સિધુ થકી સર અધિકુ દીસે, મિ મન સાથે દીધુ
જેહતુ જળ કઇ અર્થ ન આવે, આતા અત્રત મીહુ !
શ્રી હરિ જઇ સાગરે મુએ છે, સહી સર એ નવિ જાણુ,
નારાયણ આગળે નારદજી આસુએ સર નથી વખાણુ
કુલીસુતે જળ આચમન કીધુ, કોટી વરમ રહો ઠાલો
અનેક કુલે ઉલેચતારે ઘટે નહિ સર ચાલા ! ”

પ્રેમાનન્દની વર્ણનશક્તિ બેશક ચઢીઆતા પ્રકારની છે
ભાલણની એટલી નથી. વર્ણનોના એ વિભાગ
વર્ણનો થઇ શકે. સ્થળ વર્ણન અને રૂપવર્ણન. ભાલણનાં સ્થળવર્ણનો સાધારણ છે પ્રેમાનન્દનાં સ્થળ-વર્ણનો ઉંચ

પ્રકારનાં છે જો કે, તેના કુદરતનાં વર્ણનો એવાં નથી. એ વર્ણનો
 યશી વખત તો વિવિધ વૃક્ષો અને પ્રાણીઓના નામોની લાબી
 માદી જેવાં હોય છે દશમસ્કંધના ૬૧ મા કડવામાં, વર્ષા અને
 શરદનું વર્ણન છે, એ ઉત્તમ પ્રતિનું છે. એની સરખામણીમાં
 ભાલણનું એ પ્રસંગનું વર્ણન બહુ ઉતરતું છે. બુઝો —

‘ હવે તો વર્ષાકાળ આવ્યો, રત્ન સોહામણી તેહજ.
 ગાજવિજ હોએ ઘણી, મેઘ બિંદુ નવ થે બેજ,
 તૃણ ઉદય ત્યા પામીઆ, પૃથ્વી અતિશે ગોબેજ.
 તળાવ નદી ભર્યાં ધણા, ઉન્નાર્ગે ચાલે તેહજ.
 જ્યમ ઇંદ્રિયને વશ થઇ, તેણી રીતે એહજ
 સગેવરને વિષે સહી, ચક્રવાક ચક્રારજ
 આવીને ત્યા આશ્રમે મોર કરે અતિ ગોરજ. ”

ક્યાં આ વર્ણન અને ક્યાં પ્રેમાનન્દનું ‘ગોવિંદ ચરિત્ર કહે ગર્ભ-
 જોગી, સાલણીએ ભૂપાળજી ! ’ એ આરંભવાળું અદ્ભુત વર્ણન !
 પ્રેમાનન્દ કરતા ભાલણની શબ્દશક્તિ ઉતરતા પ્રકારની છે. એથી
 જ ભાલણનાં સ્થળવર્ણનો બહુ સારા નથી. રામબાલચરિતમા
 ઉપવનનું વર્ણન છે, એ કંઈક ઠીક છે—

‘ જોઈ મોહ પામ્યા મુનિ મને, વન આવ્યા જોતમના
 બોલે શુક હમ ચક્રાર શુદ્ધ મગેવરના
 માહે ભ્રમર કરે શુભર, દાર શોભે કમળ તણી,
 મીન મકર કરે જળપાન, માલ્ય મસ્ત અણી.
 ઉપર પુષ્પલતાની વેવ કેળ લારે ઝૂંડી રહી
 વળી ઝમરખ જાણુ ને જામ, નામ નારંગી રહી;

અખોડ બદામને દ્રાક્ષ, સાખ લવી આખા તણી.

આગણીએ છે અમિહોત્ર કુડ પાસ મઠી બણી ” (૫૬, ૩૪)

દયારામનું ઋતુવર્ણન તો અસાધારણ જ છે. સંસ્કૃત સાથે સ્પર્ધા કરે તેવું છે. એટલી ઉચી પકિતનું કાવ્ય આપણા સાહિત્ય-માં મળવું મુશ્કેલ છે, કુદરત સિવાયના સ્થાવરવર્ણનો પ્રેમાનન્દના બહુ સારાં છે, ભાલણના એના નથી જ.

રૂપવર્ણનો ભાલણનાં ઉંચા પ્રકારના છે, જો કે, બધા ગૂઝરા-તી કવિઓમાં એ સંબંધમાં એક ખામી છે, તે એનામાં પણ છે. તે ખામી એ છે કે, રૂપવર્ણન કરવામાં તેઓએ કામશાસ્ત્રમાં જણા-વેલાં સૌહર્યના ચિહ્નોની ટીપ આપેલી હોય એમ લાગે છે. જુઓ તેનું સત્યભામાના રૂપનું વર્ણન:-

“ ચ ચલ નયણી, શશીધર વયણી, અધર જશા પરવાળી,
દંતકળી દાઢમની દીસે, ચિત્ર લ કાં ખાળી;
વેણી વાસુદી નાગ જણીએ ભૂમડળ તે આપ,
કણુથીવા શરૂ જશા ભુજ, ઉનારે અતિ આપ,
ઉડી નાભી, અનુપમ કટિતટ, પગ તે કદળી સ્તલ,
ચાલ તણે ચટકે મન મોહે, અતિ ઉર્વશી રલ ”

આના કરતાં રામના બાળસ્વરૂપનું વર્ણન વધારે મોહક અને સ્વાભાવિક છે -

“ ઝાઝરનો ઝમઝરો વાગે, નેપુરનો ઠમકારો.
આવ્યો છે અવધધણી અધમ ઉધારરે.
છદિવર અગે સુદર, ભાતુદ્ગળ ભૂપ રે.
કાટિ કામ વારી નાખુ, જોતા તેનું રૂપ રે

મુખ જાણે કાટિ શશી, ફરકે બાળા કેસરે.
કાને કડા, હુમખા અને હતો બાળે વેશરે.
બ્રહ્મીમા બ્રહ્માડ ભાગે નેણ એ વિશાળ રે
કહે ઝકકે ધુલર, ગુચવાણી મોતી માળ રે.
બોલી બોલે કાવલી ને વાણી છે રસાળરે.
અંધર રંગ પરવાળા જશા પુલેલા ગાલ રે.
બાલુખધ એરખા ને કનકકડા પાણુ રે.
કટિ તટે કદોરામા ખોગ્યા ધનુષને બાણુ રે.
પાએ પહેરી ઝાઝરી ને દડબડ દડબડ દોરે રે.

લાલણ પ્રભુ રઘુનાથ માહારો ભવ ચરી છોડે રે. " (પદ, ૨૯.)

સ્વરૂપવર્ણન ઉપરથી ચરિત્રવર્ણન ઉપર જઈએ. લાલણનાં પાત્રોના ચારિત્ર્યનો વિકાસ કેવો છે ? તેણે ચરિત્ર નિરૂપણ સંસ્કૃત ઉપરથી પોતાની કાવ્યસામગ્રી લીધેલી હોવાથી, કાલ્પનિક ચરિત્રો તો હોય જ નહિ, એ ખુલ્લું છે. મૂળ પ્રમાણે જ સ્વસાવ, વર્તન, ગુણ આદિ આલેખવું પડે. જો કે, તેણે મૂળના સ્વરૂપમા જ્યાં જોઈએ ત્યાં યોગ્ય ફેરફાર કરી એક-રે ચરિત્રઘટના ઠીક કરી છે, તોપણ પ્રેમાનન્દ પોતાના પાત્રોને માલતાં ચાલતા પુતળા જેવા કરીને આપણી દષ્ટિ સંમુખ ઉભાં રાખે છે, તેમ લાલણ કરી શકતો નથી. પ્રેમાનન્દની શૈલીમાં એના ચક્રિતવની છાપ છે, તેમ એના ચરિત્રનિરૂપણમા પણ છે.

લાલણના કાવ્યોની તેના સમય જેટલી જૂની પ્રતો મળી નથી, એટલે તેની લાપામાથી વ્યાકરણની અશુદ્ધિ, ભાષાદોષ. પુનરુક્તિ આદિ દોષો જાણી શકાતા નથી, મકે લડીઆઓએ પણ વખતે એ દોષો દાખલ કર્યો હોય.

આપણા ભાવભીના અને બહાવસોયા કવિવરતું ચરિત્ર સમાપ્ત
 થયું, એતું આપણા સાહિત્યમાં સ્થાન કયા ?
 સાહિત્યમાં સ્થાન ગુજરાત પ્રાચીન સાહિત્યના રંગમંડપમાં કવિ
 પૂજનનો મહોત્સવ આદરીએ તો ભાવણતું આસન કયા મુકીશું ?
 નિઃસંશય પ્રમુખસ્થાનનો અધિકારી તો ભાવાલકત પ્રેમાનન્દ જ છે.
 આપણા ભાવસિદ્ધ કવિતું આસન એની પછી, પણ ભક્તિસિદ્ધ
 નરસિંહ અને રસસિદ્ધ દયારામની જોડાજોડ મુકવું જોઈએ. એમના
 પછી જ બીજા કવિઓના ઠામો ગોઠવાશે.

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા.

૧ સંસ્કૃત વાઙ્મય્યાચા ઇતિહાસ, ૨-૮-૦ “ આ પુસ્તક ઉચી પ્રતિભા અને માહિત્યના અભ્યાસીઓને ખામ અગત્યનું છે ”—બુદ્ધિપ્રકાશ.

૨ ભૂપૃષ્ઠવિચાર. (સચિત્ર) ૦-૧૦-૦ “ વિદ્યાર્થીઓ માટે આ પુસ્તક યોગ્ય છે, અને તેના વાચનથી તેમને ઘણું જાણવાનું અને શીખવાનું મળશે ”—બુદ્ધિપ્રકાશ.

૩ આપણા લઘુખન્ડુ અંગ્રેજ ૧-૦-૦ “ ઇતર પ્રજાનું ગૃહજીવન જાણવાને લગતો, પ્રખુલ પુસ્તકમાં જે પ્રકાશ પડ્યો છે તેને લીધે તેટલા પુરતો લેખકનો શ્રમ સફળ થયેલો અમે માનીશું. ”—ગુજરાતી પંથ.

“ લાખાતર સારી અને સરળ રીતે કરવામાં આવ્યું છે...તે આપણા આજ માહિત્યમાં સારો વધારો કરે છે ”—અંજલિ.

“ આ પુસ્તક બાળોપયોગી છે, એટલું જ નહિ, પણ મોટી વયના તે વચ્ચે તો તેને તેટલું જ ઉપયોગી છે ”—ચંદ્રપ્રકાશ.

“ The book describes the life of English children at home, their places of amusement etc ”—Modern Review.

“ બાળકોને નિરમ ન લાગે, માટે વર્ણનને એક કુટુંબ-જીવનરૂપી દોગથી ઠીક થયી લીધું છે. પરિણામમાં એક વાર્તા જેવા આભાસ થાય છે, અને વાર્તા જેવી રમિકતા જામે છે...દરેક કુટુંબની બાળ લાઇબ્રેરીમાં આ ચોપડી રાખવા અમારી ભલામણ છે ”—સાહિત્ય.

“ આ પુસ્તકમાં ઇંગ્લાન્ડના બાળકો કેવી પ્રવૃત્તિથી આનંદ અને જ્ઞાન મેળવે છે તેનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે વાચતા આપણને અનુભવ થાય છે કે આપણે ઇંગ્લાન્ડમાં જાણે કેમ ન હોઈએ ઇંગ્લાન્ડમાં બાળ-

કોના વિકાસ માટે કેટલો બધો મહત્ત્વ પ્રવાસ થાય છે તેનો ખ્યાલ પણ આ પુસ્તકમાંથી આવે છે. દરેક ધર્મ અને પુસ્તકાલયમાં આવા પુસ્તકો જરૂર રાખવા જોઈએ. —કેળવણી

“ પ્રગતિ પુસ્તકમાં બાળકોને ઇંગ્લાંડ વિશે વાર્તારૂપે બહુ રમુજ માહિતી આપવામાં આવી છે તેના વાચનથી બાળકોને ઘણો આનંદ મળશે. ”—બુદ્ધિપ્રકાશ.

“ અંગ્રેજ નહિ વાચી જાણનારા આપણા મોટા સમૂહને પણ આ પુસ્તક ઉપયોગી થયા વગર રહેશે નહિ. ”—જ્ઞાનપ્રકાશ.

“ ભાષાતર સરળ અને વિદ્યાર્થીઓથી પણ સમજી શકાય તેવું થયું છે. ” ત્રિશાસિક. પોષ, ૧૯૭૫.

૪ અલંકારો અદ્ભુત પ્રવાસ. (સચિત્ર) ૧-૬-૦ “ આ પુસ્તક રા. રા જયસુખરાય પુરુષોત્તમરાય જોષીપુરાએ “ એલાઇમીઝ ઓફ વેન્સ ” ઇન વન્ડર્લેન્ડ ” નામના અંગ્રેજ પુસ્તક ઉપરથી તૈયાર કર્યું છે. અંગ્રેજ પુસ્તક માત્ર અંગ્રેજ ભાષામાં જ નહિ પણ યુરોપની લગભગ સર્વ ભાષાઓમાં અનુવાદરૂપે સુપ્રસિદ્ધ છે. આવા પુસ્તકનો ગૂજરાતીમાં અનુવાદ કરવો મુશ્કેલ છે, પણ આ કાર્ય મિ. જોષીપુરાએ ખાસ પરિશ્રમ લઈ બનતી કતેહ સાથે પાર પાડ્યું છે, તે માટે તેમને અલિન દત્ત ઘટે છે. ” —ગૂજરાતી પંથ.

“ આ પુસ્તક આપણા બાળકોપયોગી સાહિત્યમાં સારો વધારો કરે છે...અનુવાદ ઘણો પ્રશસનીય છે. ”—અંજલિ.

“ ઉક્ત પુસ્તક પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું નૂતન પ્રકારનું હાવ્યવિનોદ પુસ્તક છે એમ કહી શકાય તથાપિ અમારે કહેવું જોઈએ કે, રા. જોષીપુરાએ તેને ગૂજરાતીમાં ઉતારતા મૂળ ભૂમિકા કાયમ રાખી ન્યા ન્યા ફેરફાર કરવો યોગ્ય જણાયો છે ત્યા ત્યા ફેરફાર કરી તેને ગૂજરાતી પ્રબોધન્ય કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. —”અંજલિપ્રકાશ.

“ મૂળ અંગ્રેજી પુસ્તક ઘણું સાદું છે. તેનો ગુજરાતી તર્જુમો કરવાનું કામ સહેલું નથી, તથાપિ રા નેપીપુરાએ ગુજરાતી સમારતે લાગુ પડે તેવી રીતે અનુવાદની ગુથગી કરી છે...છેક નાના આળદ તો નહિ, પણ આગેદ વરમના છોડરા હોમે હોસે વાચે તેવું તે બહુ મૂળે જ ગુજરાતીમાં લખાયું હોય” તેવું મુદર પુસ્તક આપણી મમલ રજુ થયું છે ”
—સાહિત્ય.

‘ હંગ્રેજી લાપામાં ’લેખના પ્રયોગોથી જે ગમ જમાવ્યો છે તે આ પુસ્તકમાં જગત્રાયો છે વિચિત્ર કવિતાની ગમત મળ પુસ્તકમાં ઉપજાવી છે તે અહીં પણ દાખલ થઈ શકી છે, તે સાટે લેખકને યશ થટે છે.. દરેક ઘરમાં, શાળામાં અને ક્ષાયક્ષેત્રીમાં આ પુસ્તક મધરવાની જરૂર છે ”—કેળવણી.

“ બાળસાહિત્યમાં આથી એક નવીન જાનિના પુસ્તકનો ઉમેરો થયો છે, અને વિદ્યાર્થી વર્ગમાં તે બહુ આદર પામશે ”—બુદ્ધિપ્રકાશ.

“ હંગ્રેજી જીવન માથે વણાએલી વાર્તાને ગૂઝગતના જીવન માથે બધ ખેસતી કચી એ કાર્ય સાધાગણુ ડહિણનાનું નહતું, તથાપિ રા નેપીપુરાએ એ બહુ કલેક્ટમદીથી કર્યું છે ”—વસંત.

“ લાપાતર મરણ અને વિદ્યાર્થીઓની પણ મમલ ગદાય તેવું થયું છે ”—ત્રિમાસિક પોપ, ૧૯૭૫

૫ માખાપને એ એલ (બીજી આવૃત્તિ) ૦-૬-૦, ૦-૪-૦
“ પુસ્તકની દૈલી ઘણી જ ગમિક અને સુગમ છે...લાપા નિર્મલ અને સરળ છે, અને આખું પુસ્તક વાચતા ઘણો રમ અંગ્રેજી જેળવાય છે તે વાચવા અમે સર્વ ગૃહસ્થો અને ગૃહિણીઓને લગભગ રીએ છીએ.”
નવજીવન અને સત્ય.

“ પુસ્તકમાં દર્શાવવામાં આવેલા વિચારો ઘણા સચ્ચો અને મનન કરવા યોગ્ય છે ”—અંજલિ.

“ દરેક સ્ત્રીપુરુષે વાચવું જોઈએ ખાસ કરીને સ્ત્રીએ તો આ પુસ્તક

અવશ્ય વાંચવું જોઈએ. આપણી શાળામાં કામ કરનાર શિક્ષકે આ પુસ્તક વાચવું જ નહિ પણ વિદ્યાર્થીઓને જોઈએ. ભાષા શુદ્ધ છે ભાવ સંગતતાથી જણાવવામાં આવ્યા છે, કિલ્લટતાનું દર્શન જ વલ્લેજ થાય છે ”—અંદ્રે પ્રકાશ.

“The translation reads well enough”—Modern Review.

“છટાદાર અને વાચવી ગમે તેવી ઝમકવાળી બાનીમાં આ તરજુમો રા. ભરતરામે કર્યો છે ”—સાહિત્ય.

“ભાષાતર મરલ, શુદ્ધ અને સમ્પ્રદાયી થયું છે ગુર્જર સાહિત્યમાં આદ્યસાહિત્યનો અભાવ છે, બાલસાહિત્યનો અને બાલજીવનનો વિકાસ કેમ કરાવી શકાય તેની વ્યવહાર સલાહો મુન્દર ગ્વરૂપે આમાં ઉતરેલી છે.”—બુદ્ધિપ્રભા.

“પુસ્તકની વસ્તુ તેનું મથાળું જ પ્રદર્શિત કરે છે. બાલકના ચારિત્ર્યના બધાં ગુણ માટેની સાસાંગિક, માનામક, અને નૈતિક સાથે આધ્યાત્મિક જીવણી ઋષિ મુનિઓના કાળમાં હોવાની પૂર્વ-ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે પરંતુ દશા હાલ ફરી અછ છે, અને તેવે સમયે આ તેમ જ આવા પ્રકારનું પ્રસિદ્ધ થતું સાહિત્ય વિશેષ આદરણીય છે ”—ગુજરાતી પંચ.

“આ અતુવાદ છે, અને તે કાર્ય રા. ભરતરામે બહુ મારી રીતે કર્યું છે. તે પુસ્તક સહ કાંઈએ વાચવા જેવું છે ”—બુદ્ધિપ્રકાશ.

“અમારી ખાત્રી છે કે, નવા વર્ષની મુખારકબાદી ઇચ્છનારા પત્રો એક બીજાને મોકલવામાં આવે છે તેને બદલે આ પુસ્તક જ એક વખત જોઈ મિત્રોમાં ફેલાવવામાં આવે તો તેની ઉપયોગિતા કાર્યમાધક નીવડ્યા વગર રહેશે નહિ મરાઠી પુસ્તકનો ગૂજરાતી ભાષામાં સરસ તરજુમો કરનાર રા. ભરતરામે ગૂજરાતી સાહિત્યની સેવા બજાવી છે.”—જ્ઞાનપ્રકાશ.

“અમે હૃદયથી છીએ કે, માળાપ આવા પુસ્તક વાચીને છોકરાને તદ્દન આગ્રહીય. ”—વસંત.

‘ માળાપોને એ જોત્ર ’ નામનું પુસ્તક દરેક માળાપે તેમ જ દરેક શિક્ષક વાચવા તથા મનન કરવા યોગ્ય છે ”—ત્રિમાસિક. પોષ, ૧૯૭૫.

૬ હિન્દુસ્તાનના દેવો (સચિત્ર) ૪-૦૦૦ “ આ પુસ્તક અનુવાદ રૂપે પણ રા બ કમળાશકરે લખ્યું છે તેથી અમલ પુસ્તકની મહત્તા વધી છે, અને હાલના સ્વરૂપમાં પણ આ સચિત્ર પુસ્તક ગુર્જર વાચકવર્ગને અત્યંત ઉપયોગી થઈ જરા એમાં કરો શક નથી. ”—ગુજરાતી પંચ.

“ રા કમળાશકરભાઈએ ભાષાતર ઘણી સારી રીતે કર્યું છે. તેનું કઈક ફેફાણું ક્ષતિઓની અનુપૂર્તિ કરવા અને મળમાથી આપેલા અર્થોની છાયા બદલવા ‘પુટનોટ’ આપવી પડી છે એકદમ આપણા ધર્મ અને ધર્મની ક્રિયાઓ તેમ જ તેમના ઉપામ્ય દેવોની પૂજના હાર્દને મમન્યા વગર પોતે વિદેશાય ધર્મવિકાસની કેવી ઉત્તમ સમાલોચના કરી શકે છે એમ અભિમાન ધરાવનાર યુરોપીય ૧.૧૨૨તા આપણા ધર્મ પ્રતિ કેવી દ્રષ્ટિથી જુએ છે તેનું આ પુસ્તક અચ્છુ દર્શન કરાવે છે ”—અ.જ.સિ.

“ રાવખાદુર કમળાશકરભાઈએ ભાષાન્તર કરતા મળ લેખકે આપણા ત્રથોમાથી જે જે ઉતારા લઈ પુસ્તક રચ્યું હતું તે તે ઉતારા અમલ પાઠ સાથે આપ્યા છે, તેથી એ પુસ્તક બેવડી ગરજ માટે છે, ને તે માટે એ પુસ્તક નમૂનર બન્યું છે પુસ્તક અદ્વિતીય છે, અને ધાર્મિક હોઈ મને પયોગી છે ”—ચ દ્રમકાશ.

“ This translation, it is needless to say, is well done ”—Modern Review.

“ બનતા લગી દરેક-દેવનું તથા દરેક આખ્યાયિકાને લગતું ચિત્ર આપ્યું છે એકદરે ચિત્ર મખ્યા ઘણી મોટી છે, ને તમામ ચિત્રો મુવડ બન સ્વચ્છ છે ભાષાતર છતાં પુસ્તકની ભાષા મળ જેવી જ મહેલી ને અકૃત્રિમ છે. કાંઈ પણ લાઇબ્રેરીએ આ પુસ્તક સિવાય ચલાવી લેવું ન બેઈએ. ”—સાહિત્ય.

“ પુસ્તકની ભાષા ઘણી સરળ, અને મનોગમ્ય છે દરેક પ્રકારે પુસ્તક ઉત્તમ કોટિનું છે. દરેક પુસ્તકાલયમાં આ પુસ્તક અવશ્ય રાખવા જેવું છે ” —કેળવણી.

“ ભાષાંતર ખડું સાડ છે, અને ભાષાતરકર્તાએ પોતા તરફથી કેટલાકુ જિતારાફી દિખાવેલા ઉમેરીને ગ્રંથને વધારે કિંમતી બનાવ્યો છે ” —વસંત.

૭ નીતિશાસ્ત્ર. ૦-૧૪-૦, ૦-૧૦-૦ “ સુદર અને મજ્જારી ભાષામાં તેનું ભાષાતર થએલું જોઈ અમને હર્ષ થાય છે ” —ગુજરાતી પત્ર

“ ભાષાતર માટે પુસ્તકની ચુટણી મમર્થ અગ્રેજ વિદ્વાનોને હાથે લખાયેલી અને યોગ્યતાની પ્રશંસા પામેલી પુસ્તકમાલામાંથી કરવામાં આવેલી છે. ભાષાતર પણ તેટલી જ ઉત્તમ રીતે થએલું છે ” —અંજલિ.

“ The translator...has been able to do justice to the original. ” —**Modern Review**

“ ખુબીથી પ્રો. અતિમુખશકરે આ ત્રીજી વિગ્રાગેને આપણા દેશી લેખામમાં રજુ કર્યા છે નીતિશાસ્ત્ર એક રીતે યુગેપીય શાસ્ત્ર છે તથાપિ જાણે તે આ દેશનું જ હોય તેવું તેને રૂપ આપ્યું છે, અને ભાષા પણ મામાન્ય રીતે મરણ અથવા સમજણ પડે તેવી તો છે જ ” —સાહિત્ય

“ પુસ્તકની ભાષા મગ્ન છે, અને ઠંઠું હોય ત્યાં મેસ્કારી હોય છે ઇંગ્રેજી ન લખ્યા હોય તેવા જીજ્ઞાસુ વાચક માટે સારો ખોરાક આ પુસ્તકમાં અપાએલો છે ” —કેળવણી

“ આ અનુવાદ છે, અને તે ઉત્તમ રીતે કરવામાં આવ્યો છે. ” —શુદ્ધિપ્રકાશ

“ ગૂજરાતી જાણના ઉપલા વર્ગ અને ટ્રેડનિંગ કોલેજોમાં અભ્યાસ કરતા શિક્ષકો માટે આ પુસ્તક ઘણું કીમતી થઈ પડશે ” —જ્ઞાનપ્રકાશ

“ રાખ્દોની યથાર્થતા જાળવતા ભાષાતર જેટલું સરળ અને શકે તેટલું સરળ કરવામાં આવ્યું છે ” —વસંત.

“ નીતિ શાસ્ત્રનું ભાષાતર જોઈએ તેવું, મરણ થયું છે. ” —ત્રિમાસિક. પોર્, ૧૯૭૫.

૮ પ્રેમાનંદ (સચિત્ર ચરિત્ર) ૧-૦-૦, ૦-૧૨-૦ “ગૂજરાતી સાહિત્યનું ગૌરવ વધારનાર કવિવર પ્રેમાનંદના જીવનનો વિશાળ તેમ જ ઉંડો અભ્યાસ કર્યા વગર, અતિ મન્યનને પરિણામે આ પુસ્તક ગૂજરાતના જાણીતા ને જુના લેખક શ્રીમાન બાનુસુખરામભાઈએ તૈયાર કર્યું છે. પ્રેમાનંદને વાચતા પ્રસ્તુત વિષયના વૈવિધ્યમા નિમગ્ન થયા મિવાય કોઈપણ કાવ્યરસજ્ઞ વાચક નહિ રહે એમ અનુભવે અમે કહી શકીએ છીએ.”—ગુજરાતી ૫૨.

“ચરિત્રશુદ્ધનો આ મહાકેશ ખરેખર સારી રીતે લખાએલો છે. આવી જાતના જ્વલંત પુસ્તક અત્યંત આવકારનાયક છે, અને કર્તાએ કવિ પ્રેમાનંદને પોતાના અભ્યાસનો ખામ વિષય બનાવી આપણા ભાષાસાહિત્યની આ રીતે ઘણી મારી મેવા બબલી છે.”—અંજલિ.

“Compilation shows all the marks of great labourousness, and gives much information in a compact form.”—Modern Review.

“આમા જ્વલંત રીતે પ્રેમાનંદના પુસ્તકોની તપાસ લેવામા આવી છે અને કેટલાક યોગ્ય નિર્ણય ઉપર કર્તા આવેલા છે, આ પુસ્તક લખવામા લેખકે ઘણો શ્રમ લીધો છે. ઘણા હસ્તલિખિત ગ્રંથો ઉકેલ્યા છે.”—સાહિત્ય.

“ગૂજરાતી ભાષાના મહાન અધ્યયુ પ્રેમાનંદ જેવા કવિનું ચરિત્ર ગૂજરાતી ભાષામા અત્યાર સુધી લખાયું ન હતું, હુકા હુકા નિબંધ, અને હુકા જીવનવૃત્તાન્ત આમ તેમ પ્રેક્ટ થયા હતા ખરા. આ પુસ્તક સાહિત્ય-દ્રષ્ટીથી ખુબ જ ઉપયોગી છે. પ્રેમાનંદની સાહિત્ય સેવાનો જે વિભાગ આ પુસ્તકમા છે તે ખુબ કિમતી છે. પ્રેમાનંદની બધી કૃતિઓ સખવી જાણવા જેવી હકીકત આ પુસ્તકમા છે.”—કેળવણી.

“ગૂજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીને આમાથી ઘણું જાણવાનું મળશે, અને તે એક ઉપયોગી પુસ્તક તથા પડશે.”—બુદ્ધિપ્રકાશ.

“કવિના જીવનચરિત્ર સાથે તેના પુસ્તકોનો હું પરિચય આપવાથી

લોકો પોતાને રમ.પડતું પુસ્તક આપુ વાચવા ઉત્કંઠા ધરાવજો, અને તેના અભ્યાસીઓનો વંધાગે કરજો ”—જ્ઞાનપ્રકાશ

“ લેખકે ગુજરાતના મધ્યકાલીન મહાન કવિના સંબંધમાં થયેલી છેલ્લામાં છેલ્લી શોધ પ્રમાણે તેમના જીવનચરિત્રનું નિરૂપણ કર્યું છે, અને તેમના કાવ્યોની સાહિત્યની દૃષ્ટિથી તુલના કરી છે લેખકનો પરિશ્રમ સફળ થયો છે ”—ત્રિમાસિક પોષ, ૧૯૭૫.

૬ જગતનો વાર્તારૂપ ઇતિહાસ ગ્રંથ પહેલો ૩-૮-૦. “ જગતમા ” હરેક રીતે આગળ વધવા માટે જગતના ઇતિહાસનો અભ્યાસ આવશ્યક છે, અને આજકાલે કઠિન ન લાગે તેવી ભાષામાં લખાયેલા આ ગ્રંથથી આજસમાજની ઉત્તમ સેવા મિ. શાહે બજાવી છે. ”—ગુજરાતી પંચ.

“ સરળ વાર્તાઓમા જગતના ઇતિહાસનું સારૂ જ્ઞાન આપે છે .. ભાષાતરકારની પ્રસ્તાવના વાચવા જેવી છે. ”—અંજલિ.

“ In the translation, there are portions which cannot but interest them (children) ”—Modern Review.

“ આ ગ્રંથમાથી ફેટલાંક પ્રકરણ વાચતા એમ જ લાગે છે કે, જાણે આ ભાષાતર નથી એવી ગાઢા ગળકા વગરની સરળ વાણી ઉચ્ચારી છે ”—સાહિત્ય.

“ ગૂજરાતી ભાષા દ્વારાજ પોતાનું જ્ઞાન વિસ્તૃત કરવાનું જેમને હોય છે તેમને માટે તો આ પુસ્તક બહુ જ સારી માહિતી આપનાર છે.. આ પુસ્તક ગૂજરાતની પ્રત્યેક લાયખેરીમા રાખવા જેવું છે, સરકારી કુલેજમાં વાચવા જેવું છે, બાળકો-એટલે સુવાનો-પણ વાચી શકે તેવી મહેતી ભાષા આ પુસ્તકમા વપરાય છે એટલે પુસ્તકની ઉપયોગિતા બહુ છે ”—કેળવણી

“ આવા એક ઉપયોગી પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિ ગૂજરાતી સાહિત્યમા અચિત આવકારદાયક ગણાય એટલું બધું તે પુસ્તક આકર્ષક છે. ”—યુદ્ધિપ્રકાશ.

૧૦ ચાહોદ્યાનપદ્ધતી વૈં મૃદશિક્ષણ (સચિત્ર) ૦-૧૦-૦; ૦-૧-૦.

૧૧ દેહધર્મવિધાનાં તત્ત્વો ૧-૦-૦, ૦-૧૪-૦ “આપણા ગૂઝરાતી સાહિત્યમા વિજ્ઞાનના પુસ્તકો ગણ્યાગાંઠ્યા છે તેમા આ પુસ્તકથી મહત્ત્વનો ઉમેરો થયો છે...એ વિષયના પાઠ્યપુસ્તક તરીકે આ પુસ્તક ઉત્તમ નીવડશે. આખા પુસ્તકમા એક પણ પરભાષાનો પારિભાષિક શબ્દ દાખલ થયા નથી. આ પ્રમાણે શુદ્ધ ગૂઝરાતીમા આવું શબ્દ વિજ્ઞાનનું પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે લેખકને તથા લખાવનારને ખરેખર ધન્યવાદને ઘટે છે. પારિભાષિક શબ્દો ઘણા જ યોગ્ય અને અર્થસૂચક યોજાયા છે, અને પુસ્તકને છેડે આપેલા શબ્દકોશથી ‘વાચન ધણુ મરણ થઈ જાય છે.’—વડોદરા વર્તમાન.

“આપણા લોકો આરોગ્યવિદ્યા અને શરીરશાસ્ત્ર વિષે સદૃશ અજ્ઞાન હોવાથી આવા પુસ્તકો ધણા ઉપયોગી અને ઉપકારક છે”—હિન્દુસ્તાન.

“આ પુસ્તક ગૂઝરાતી સાહિત્યની એક પ્રકારની ઉણપ મટાડવાના હેતુથી તૈયાર કરાવવામા આવ્યું જણાય છે. શારીરવિદ્યા આપણા વૈદ્યો જે સ્વરૂપે જાણે છે તેમા પશ્ચિમની શોધથી જે સુધારા થવા જોઈએ તે આવા પુસ્તકથી થઈ શકે. ઉંચું જ્ઞાન આપવાની કોઈ પાઠશાળા દેશી ભાષામાં પોતાનું કામ કરવા ઇચ્છે ત્યાં આવા પુસ્તકની જરૂર પડે. શારીરવિદ્યાની સંપૂર્ણ હકીકત આ પુસ્તકમા છે તેથી પુસ્તકની શિષ્ટતા સ્થપાઈ છે. ઘણા શબ્દો આપણા વૈદ્યકીય પુસ્તક ઉપરથી યોજાયા છે, પણ ઘણા શબ્દો યુક્તિથી ખતાવ્યા છે. ભાષાતર કરવું એ બહુ કઠણ કામ છે; વિજ્ઞાનના પુસ્તકનું ભાષાતર કરવું એ એથી પણ કઠણ છે એવું કામ રા. રા. દવે ગિરતાથી કરી શક્યા છે તે માટે જોઈતો આગ્રહ શ્રમ અને શુદ્ધિવ્યાયામ તેમણે ખતાવ્યો છે, તેથી એમને તેા ધન્યવાદનું ઘટે છે”—કેળવણી.

“તેમાં શરીરનાં બધારણ અને રચના વિષે ઉપયોગી માહિતી આપેલી છે. પુસ્તકને છેડે પારિભાષિક શબ્દોનો કોશ આપ્યો છે, જે સાહિત્યના અભ્યાસીઓને તેમજ અન્ય લેખકોને સહાયજૂત થઈ પડશે.”—શુદ્ધિપ્રકાશ.

“ આ પુસ્તક ફરી ફરીને જેમ જેમ વાંચીએ છીએ તેમ તેમ તેમાં શ્લેષો મૂલ્યાર્થ ઉદ્ભવતો જાય છે ને નમ વધતો જાય છે. , ઉપરાંત છાપરી વાગનથી આપણે પારિભાષિક શબ્દોથી ટેવાઈ જઈએ છીએ, આવા અધરા વિષયના પારિભાષિક શબ્દો મહેલા ચોક્કસ છે અલગત નવા શ્લેષો પહેરીએ ત્યારે હજી પણ પડે તેમ આ શબ્દો પહેલા જરૂરપણે લાગશે, પણ તેથી કોઈ ભાષાની પ્રગતિને અટકાવ કરાવ નહિ. પુસ્તકને છેડે પારિભાષિક શબ્દો આપ્યા છે તે જ સાળીય પાના રોકે છે આવા વિખૂત શબ્દોપયોગી વાચકનું વાચન થકુ સગળ થઈ જાય છે માત્ર વાચતા આવડતું જોઈએ, વાંચવાનો ગોખ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ, વાચવાની ધીરજ હોવી જોઈએ અને મૂળ પુસ્તક માથે આ ભાષાતર અપવી ઇતિ મુખી સરખાવી જોયું છે અને આવા સુદર રૂપાતર માટે અને રા દેવને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. આપણે ત્યાં દેશી ભાષાદ્વારા કેળવણી આપનારી ઘણી મંચાઓ છે તેવી કોઈ સરખામા આ પુસ્તક દુક મુદતમાં દાખલ થયેલું જોવામાં આવે તો તેમાં કંઈ નવાઈ જોયું નથી ”

નવજીવન અને મત્સ્ય જન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૬.

“ ..The task of coming new technical terms for a language, which is as yet innocent of any really comprehensive scientific vocabulary of its own, is no doubt a difficult one and we congratulate Mr. Dave for having passed through the ordeal creditably ”—

Hindustan Review. March 1919.

૧૨ વિજ્ઞાનપ્રવેશિકા. ૦-૧૧-૦. “ આપણા ગુર્જર સાહિત્યમાં વ્યવહારૂ વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથોની ઘણી ખોટ છે, અને તે દરમ્યાન આ પ્રકારનું સાહિત્ય પ્રમિથ થવા માડ્યું છે, એ બેગક આવકારણયક છે પ્રખુત પુસ્તકમાં જ્ઞાનનું વર્ગીકરણ, ભૌતિકવિદ્યા, જીવવિદ્યા અને મનોધર્મવિદ્યા એમ ત્રણ વિષયોનો મમાવેશ થયેલો છે, અને પારિભાષિક શબ્દોનું રીપણ છે. એકદર ભાષાતર સુદર થયું છે. ”—ગુજરાતી પત્ર.

“It has been so well done that it almost reads like an original work.”—**Modern Review.**

“આ ગૂજરાતી અનુવાદ છે, અને તે પ્રયત્ન મદ્દન થયો છે અત્રેજી શબ્દોને ગૂજરાતી અર્થમૂલ્યક પારિભાષિક શબ્દોમાં ઉતારવાનો પ્રયાસ થયો જ અતુતિપાત્ર છે કેટલાક યોજવામાં આવતા શબ્દો જરા ક્લિષ્ટતાનું ભાન કરાવે છે એવો આગેપ મુકવામાં આવે છે પરંતુ કોઈ પણ ભાષામાં આવા પ્રદારના પ્રથમ પ્રયાસો પ્રગતિ દુર્ગેધ્ધ જ જણાયા હશે આવા લેખકોને આ માર્ગ મદ્દન કરતા જુની શિષ્ટ ભાષાઓનો આશ્રય લેવો પડે છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે રકતે રકતે આવા શબ્દો વપરાસ અને પગિચાને લીધે આશ્ચર્ય થઈ જાય છે, અને આપણે ત્યાં પણ તેમ જ થશે. વિષયની ગહનતા તરફ જોતા આ પુસ્તકની ભાષા ક્લિષ્ટ કહી શકાય નહિ” —અજલિ.

“પરિભાષા યોજવા તથા નવા વિચાર ગૂજરાતીમાં દર્શાવવા માટે રા પુગાણીએ થયેલો શ્રમ વેકયો છે” —સાહિત્ય.

“આ પુસ્તક લોકો વાંચે તેના કરતા લોકો ખાસે ખીજ કાઢ વાંચી ખતાવે તો વિશેષ ઉપયોગી થાય તેમ છે ..હવે ગુજરાતમાં સમજવા શરૂ થયે છે કે, કેવળ અક્ષરે અક્ષર ભાષાતર કરવા કરતા મૂળ વિચાર પ્રમાણે જ અનુવાદ કરવો એ વધારે લાભદાયક છે પારિભાષિક શબ્દો જે યોજવામાં આવ્યા છે તેમાંના કેટલાક બહુ સારા યોજાયા છે.” —કેળવણી.

“આ અનુવાદ પણ વાચકવર્ગમાં મારી પ્રીતિ સંપાદન કરશે. પુસ્તક ઉચી પ્રતિષ્ઠા છે, અને સર્વને તે વાંચી જવાની વિનંતિ છે” —સુદ્ધિપ્રકાશ.

“વિજ્ઞાન-પ્રવેશિકાનું ભાષાતર પણ હૃદયીના વીમા જેટલું જ મરલ અને અખંડ થયા છતા મૂળ અચકારના લખાણનો ભાવ ઓછો થયો નથી. ભાષાતર કરવામાં ખાસ કરીને પારિભાષિક શબ્દો અને ધન ભાષાઓના મનોભાવદર્શક શબ્દોની પુરી મુશ્કેલી નડે છે ગાયકવાડ મરકાના કેળવણી આતાની ભાષાતર સાખાએ તેવા શબ્દોનાં ભાષાતરો નિર્ણય કરી કષ્ટક અશ્વે

તે દુશ્કલી ઓછી કરેલી જણાય છે. . . એકદર, શ્રીમંત ગાયકવાડ સર-
કાર તરફથી જે ધામ હાથમા લેવામા આવ્યું છે, તે ખુબ અગત્યનું વખતસર,
અને ઉપયોગી છે ભાષાંતર ખાતાના જે અધિકારીઓની નિમણૂક કરવામા
આવી છે, તેઓ હિત્તાહી અને વિદ્યાવિલામી હોવાથી ગુજરાતી ભાષામા ઉપ-
કારક જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરવામા તેમનો પરિશ્રમ સફળ થશે એમ સંપૂર્ણ આશા રહે
છે ”—ત્રિમાસિક પોપ, ૧૯૭૫

૧૩. જીદગીનો વીમો ૦-૧૧-૦ “ આ પુસ્તક વીમો ઉત્તરવત્તારા-
ઓને મનપૂરતી માહિતીઓ મેળવવા માટે ખામ ઉપયોગી નીવડ્યા મિવાય
રહેશે નહિ ”—ગુજરાતી પત્ર

“ આવી જાતના પુસ્તકોનો આપણા વાચનમાહિત્યમા ખીલકુલ અભાવ
, તેથી આ પુસ્તક ધણુ આવકારદાયક થઈ પડશે વળી, વિમો ઉત્તરવત્તારા-
તેમજ આપણા વ્યાપારી વર્ગને પણ તેમાંથી ઘણુ શીખવાનું મળે તેવું
છે. ..આપણા વ્યાપારી ” ને પોતાના દેશનું વિમાનું ધામદાજ ખાતાના
હાથમા લેવાનો વખત ખાતરી પડેલો છે તે સમયમા આ પુસ્તક એક સાફ
માર્ગદર્શક થઈ પડશે —જંજલિ

“ This, we believe, is the first book of its kind
in Gujarati...It gives all up-to-date information on
the subject...The writer has been able to put into
it great interest and attraction ’—Modern Review.

“ જુદા જુદા પુસ્તકોનો આધાર માત્ર લીધો છે, પણ ખરી રીતે સ્વતંત્ર
પુસ્તક હોય તેવી જ તેની રચના છે...વિમા વિષે સવિસ્તર સમજણ
આ પુસ્તકથી મળે છે, તેની ખાસ ખુબી એ છે કે, જુદી જુદી જાતના
વિમાની મજબુતી આપેલી છે, ને તે પણ તદ્દન ધરમણુ ભાષામા દરેક માણસે
આ ચોપડી વાચવી નેહાયે. ”—સાહિત્ય

“ ગુજરાતી ભાષામા સંપૂર્ણ માહિતી આપનાર આ એક સાફ પુસ્તક
છે. વડોદરા ગાંધી આ પુસ્તક પ્રકટ કરી ઘણી મોટી જરૂરીઆત પૂરી પાડી

છે એમ કહ્યા સિવાય આલે તેમ નથી.. જેમણે જીવનનો વિષય હિતરાજ્યો
હોય તેમના કુટુંબના આ પુસ્તકનું એક વખત વાચન અવશ્ય થવું ઘટે છે,
અને પુસ્તકનો સંગ્રહ પણ તેવા ઘરમાં થવો ઘટે છે પુસ્તકની ભાષા બહુ જ
મરળ અને માદી છે ”—કેળવણી

“આવા માહિત્યની આપણે અહીં ખરી જરૂર છે, અને તેની પ્રતિષ્ઠિ
લાભદાયી થશે જ ”—બુદ્ધિપ્રકાશ

“ગૂજરાતી વાર્તા-મયમા આ નવીન અને ગુણુ વિષય દાખલ થએલો
નેઈ અમે આનંદ અર્થ અને આનંદ પામીએ છીએ ”—વસંત

“જીવનના વીમાનુ ભાષાતર સામાન્ય કેળવાયલો પણ સમજી શકે તેવું
થયું છે તેને માટે કર્તા સંપૂર્ણ ધન્યવાદને પાત્ર છે ”—ત્રિમાસિક પોપ ૧૯૭૫

૧૪. દયારામ ૦-૧૧-૦, ૦-૧૦-૦ “જીવનચરિત્ર સંપૂર્ણ વાર્તા
પછી ખાત્રી હાય છે કે, રા મોદીએ પોતાનું કાર્ય રસિકતાથી વિદ્યતાથી
અને ભાષાભિમાનથી પાર પાડ્યું છે પુસ્તકની ભાષા પણ મરળ અને
લાગણી ભરી ગમ્મેલી છે ”—સાહિત્ય

“આ પુસ્તક લખાવવાને માટે લેખકની ચુટણી કરવામા ઘણી કુશળતા
વાપરવામા આવી છે. આ પુસ્તક માલસૂત્રી પરતું મરળ અને રસિક ભાષામા
લખાયું છે, અને તેમા કવિ દયારામના જીવનના અનેક પ્રસંગો મહાત્રમથી
મેળવીને આપવામા આવ્યા છે કવિ દયારામનું ચિત્ર અને તેટલી તટસ્થ-
તાથી લખવામા આવ્યું છે ”—હિન્દુસ્તાન

“કવિ દયારામભાઈ કોણુ હતા, કેવા હતા, ગૂજરાત એમનું કેટલું ઝાણું
છે, ગૂજરાતી માહિત્યજ્યોમમા એ કયું મ્યાન લે છે, વિગેરે બાબતો આ
પુસ્તકના વાચનથી વાચકને સ્પષ્ટ થાય છે પુસ્તકની ભાષા ઘણી ધન્યસ્યુ
અને ત્રીપુરુષને સમજાય તેવી છે ”—વડોદરા વર્તમાન

“લોકગિજ્ઞાણુ માટે અને માહિત્યતા ગોખનો પ્રયાગ કરવા માટે આવાં
પુસ્તક વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડે છે આ પુસ્તકની ભાષા અથડી ક્ષતિ સુધી
મરળ છે કવિ દયારામના જીવનની વાર્તા—ખરી તેમ જ લોકગિજ્ઞાણને આધારે
લખાએલી—મારી રીતે એકદમ સ્વચ્છ છે અમને તો આ જીવનચરિત્ર

સારી ભાષામાં લખાયેલી એક સળંગ કથા જેવું લાગે છે. લેખકે પુસ્તકો વાંચવા યોગ્ય બનાવ્યું છે. આ પુસ્તક ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસી યા ઇચ્છા રાખનારે વાંચવું જોઈએ. —કેળવણી

“કવિ દયારામનું જીવનકૃતાંત આ ગ્રંથમાં રા જગજીવનભાઈ મોદીએ સુદર રીતે આલેખ્યું છે, અને તેના વાચનથી સૌ કોઈને આનંદ થશે આ પુસ્તકની રચના સળંગ અને આકર્ષક છે.” —બુધિપ્રકાશ

“આવા સુદર સ્વરૂપમાં પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે અમે ગ મોદીને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.” —નવજીનન અને સત્ય જન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૯

“Mr. Modi has turned out a valuable short biographical sketch of the darling of literary Gujarat—Dayaram. The style of the book is delightfully simple. The author takes us very rapidly from one interesting incident in the poet's life to the other. He has personally collected and verified a good deal of information about the poet and we believe that he must have spent a considerable amount of time and energy over his book.” —Hindustan Review March 1919

“લેખકે ગુજરાતના સંધ્યકાલીન મહાન કવિના સળંગ કથા ચર્ચા હિસ્સામાં છેલ્લી શોધ પ્રમાણે તેમના જીવન ચરિત્રનું નિરૂપણ કર્યું છે અને તેમના કાવ્યોની સાહિત્યની દ્રષ્ટિથી તુલના કરી છે. લેખકનો પરિશ્રમ સદૃશ થયો છે.”

—ત્રિગાસિક પોપ, ૧૯૭૫

“એ જીવન ચરિત્ર સંપૂર્ણ વાંચ્યા પછી ખાતરી થાય છે કે, રા મોદીએ પોતાનું કાર્ય સચિત્તાથી, વિદ્વત્તાથી અને ભાષાભિમાનથી પાર પાડ્યું છે. સાથે સાથે પુસ્તકની ભાષાપણ સરળ અને લાગણી ભરી ગવીલી છે.” —સાહિત્ય

૧૫ સુદારણા ચ પ્રગતિ ૩-૦-૦

૧૬ વીર પુરુષો ૦-૧૨-૦ ૦-૧૧-૦ “પુસ્તક સુખત્વે કરીને આજકોને વધારે ઉપયોગી નીવડે તેવું હોવાથી પુસ્તકની ભાષા છેલ્લે લગ્નનું અને આખાલવૃદ્ધ ઔથી સમજી શકાય તેવી છે. પદ્ધતિના વીર પુરુષોના માહિતીની પાળુ આપણા ખાલકને જાણ થાય તે માટે આ પુસ્તક સાળાઓમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે દાખલ થાય એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ.” —વડોદરા વર્તમાન.

“આ નાનું પુસ્તક ધીર પુરુષો વિશે બોધક વાતો આપણી સમક્ષ સહેલી ભાષામાં મૂકે છે . પશ્ચિમના સાહિત્યમાની કેટલીક વાતો જાણવાથી આપણને કાંઈ નુકશાન નથી, ઉલટું ધીર પુરુષોની વીરતા આપણા ચારિત્ર્યમાં ઉતારવાનું મન થવાનો સભવ છે.”—સાહિત્ય.

“આવા એકે અથવા પસંદગી કરવા માટે ખાતાને તેમ જ તેનો સરસ અનુવાદ કરવા માટે શ્રી. ભરતગમને અભિનંદન થટે છે. વિદ્યાર્થીવર્ગને તે ધ્યાયવાની ખાસ ભલામણ છે.”—સુદ્ધિકાશ

“ . શ્રીસ દેશમાં પણ પુરાણકથા કેવી ચમત્કારી અને રમવાળા હોય છે તેનો ખ્યાલ આ કથાપરથી ઠીક આવશે ” ફેળવણી જન્યુઆરી—ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૯

“ ભાષાતર મરણ અને વિદ્યાર્થીઓથી પણ સમજી શકાય તેવું થયું છે ” ત્રિઆસિકા. વક ૪ થી સવત ૧૯૭૫ નવજીવન અને સત્ય જન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૯

“...પુસ્તકની ભાષા ઘણી સરળ અને ધરગથ્થુ છે. અમે મૂળ પુસ્તક સાથે આ પુસ્તક શબ્દશઃ સરખાવી જોયું છે ને અમને લાગે છે કે, મૂળના જે ભાવ છે તે આ ભાષાંતરમાં તેવાને તેવા કાયમ રહ્યા છે x x x આપણે ત્યાં બાલસાહિત્ય હજી વેબેએ તેટલા પ્રમાણમાં ખીંચી નથી. તેવે વખતે આ પુસ્તકનો ઉમરો મરેખર અગત્યનો છે x x x આમ આવી મઝાઓ મુખ્યત્વે કરીને અમ્પરશ્વ ગણના વિષયો જે હોડે છે તેમ ઊંડતી રહેશે તો આપણી ભાષાની સમૃદ્ધિ ટૂંક સુદમાં વધી પડશે એવી અમને ખાતરી છે આ પુસ્તક કોઈ શાળાઓમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે ધ્યાન પામશે તો અમને કે કોઈ સુર સાહિત્ય પ્રેમીને જા પણ આશ્ચર્ય લાગશે નહિ . ”—નવજીવન અને સત્ય જન્યુઆરી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૯.

“ The rendering into Gujarati, is quite simple ”—
Hindustan Review. March 1919.

૧૭ ઉદ્ભવજીવિદ્યાનું રેખાદર્શન (સચિત્ર) ૧-૦-૦, ૦-૧૫-૦.

“ જૂનજમાં ઉગી નીકળતી વિવિધ વનસ્પતિઓના આકાર, અવયવો,

કોપ-ગન્મ, વૃદ્ધિ અને હજનનું મૂળ ખીજ, દેહ ધર્મ-વૃદ્ધિ, મ કાચ અને વિનાશના સાધનો તથા તેને લગતી ક્રિયા, નિવાસ, હવશેષત્વ, ઉચ્છેદ, દોષનિદાન અને વર્ગીકરણ એ મળળ જેમ એક ચિત્રની ઉપરેખા દોઢવામાં આવે તેમ આ પુસ્તકમાં દોઢ છે વિજ્ઞાનગાસ્ત્રનો વિષય હોવાથી વાપરવા પડેલા ડકિન શબ્દોનું વિવરણ ઉપમહાર પ્રકરણની પછી પારિભાષિક ગ્રન્થકોષરૂપે મુકી આ વિદ્યાના અભ્યાસી વાચક વર્ગને માટે વિશેષ મરજતા કરી આપી છે"—અમ કુશ ચૈત્ર, ૧૯૭૫

“આ પુસ્તકના લાપાતરથી ગુજરાતી ભાષામાં વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યની સારી વૃદ્ધિ થઇ છે”—ત્રિમાસિક પુસ્તક ૧૫, મવત ૧૯૭૫

“The way in which the translator has handled his subject, together with the glossary given at the end is sure to make it interesting to those who are interested in the subject, and we think it is a useful addition to the scanty literature in science which we have at present.”—Modern Review. May 1919.

૧૮ ફરોળીઆ, ૦-૧૩-૦, ૦-૧૪-૦—

“...મામાન્ય એટલે શાસ્ત્રીય અગ્રેણ જ્ઞાન જેમણે નથી મેળવ્યું, તેવા માણસો વાચી મમળ શકે તેની ગીતે આ અથ લખાયો છે x x x x” — સાહિત્ય. માર્ચ, ૧૯૧૯

“આ પુસ્તકમાં ફરોળીઆ મળધી ગામ્ત્રીય માહિતી આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે. આવા પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં હમણા જ લખાય છે, તે માટે સચાણ સાહિત્ય માળાના ચોજકને ધન્યવાદ ઘટે છે x x x આવા પુસ્તકો તો ગામડાના સીનીઅર શિક્ષકોએ પોતાના ખરા અવલોકનપરથી લખવા જોઈએ ત્યારે એવું વશે ત્યારે જ આપણા દેશની ખરી પ્રાણીવિદ્યા અને હિલિજન વિદ્યા ખેડાણે ત્યારે જ લાપાતર કરવાનું કામ બધ પડશે. આ પુસ્તકમાં ફરોળીઆની જાતો, તેમની દિનચર્યા, સ્વભાવ, શરીર રચના, તેમના દુઃખનો વગેરે માહિતી આપવામાં આવી છે. ભાષા સરળ છે. ’ x x ફેબ્રુવર્ણી. મે, ૧૯૧૯.

૧૬. બ્રિટિશ સૂક્ષ્મ સંસ્થાઓ ૦-૧૩-૦; ૦-૧૨-૦ “હિંદી નેશનલ કોન્ગ્રેસે ઘણા વર્ષોના સતત પ્રયત્નથી ક્રમે ક્રમે આ દેશમાં જે ગતિદારી જાગૃતિને જાગ્રત કરી છે અને જેને હાલના યુગપીય મહાવિપ્લવની પૂર્ણાહુતિના સમયમાં વિગેષ વિકાસ મળ્યો છે તથા તેને લીધે ઉછરતા શિક્ષિત વર્ગમાં ઉન્નતિના પ્રકાસમય વિચારોની પ્રભા ચારે બાજુ ફેલાવા લાગી છે તે સમયમાં દરેક માણસે જાણવું જાણવું છે કે, બ્રિટિશ મહારાજ્યને વકાસ કરવા બધારણથી થયો છે, એ બધારણથી કેવા કેવા સુધારાઓ આવકારદાયક નિવડ્યા છે, હાલનું રાજ્યતત્ત્વ કેવા કેવા નાના મોટા અગોથી ગોઠવાયું છે અને એમાં સ્વાન્યભાવનાઓના કેવા કેવા તથા કેટલે કેટલે અગે ગંગો પૂગાયા છે અને સમયના અમુક અતરે તેવા રગોથી તેના સ્વરૂપમાં કેવા કેવા ફેરફાર થયા છે અને થાય છે? તે સમગ્ર દેશમાં મહાજનનાર આ પુસ્તક ધ્યાન દેને વાંચવું જાણવું છે.”—અંકુશ, ચૈત્ર, ૧૯૭૫.

“..હાલમાં બ્યારે રિ હી પ્રજા પોતે દેશનો રાજ્યકર્મભાર સંભાળવાની સત્તાની માગણી કરે છે ત્યારે બ્રિટિશ રાજ્યમાં કાર્યભાગનું બંધારણ કેવું છે અને તેની કેવી વ્યવસ્થા ચાલે છે, તે દરેક મનુષ્યે અવગત જાણવું જોઈએ આ લઘુ પુસ્તકમાં તે વિષે જોઈની સવળી હજીવતો પૂરી પાડવામાં આવી છે સામાન્યતરની ભાષા એટલી બધી સરળ છે કે, આવા અપરિચિત વિષય પણ જાણ સરળતાથી સમજી શકાય છે. હાર્દવૂડેમાં અને ગુજરાતી ટ્રેડિંગ સ્કૂલોમાં આ પુસ્તક પાઠ્ય પુસ્તક રાખવા યોગ્ય છે.”—ત્રિમાસિક પુસ્તક ૧૫ સપ્ત ૧૯૭૫.

“.. The book gives all possible information on this important matter, and as each chapter has been written after close study, it would prove of great assistance to the student in making him familiar with such a subject which every Indian should know well”—

Modern Review May 1919.

૨૦ મીરાંબાઈ ૦-૧૧-૦, ૦-૧૦-૦ “ મીરાંબાઈના જન્મકાળ અને જીવનવૃત્તાંત વિશે જૂદી જૂદી ૬૮ કથાઓ પ્રચલિત છે અને તે પરથી ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ, તેમનું જીવનચરિત્ર આલેખવાને કેટલાક લેખકોએ પ્રયામ કર્યો છે, પરંતુ પ્રમાણભૂત અને જ્વતંત્ર એવું એકે પુસ્તક અદ્યાપિ પ્રસિદ્ધ થયું ન હતું, તેમ જ તે મવળા માધનો એકત્ર કરવા એ પણ એક અસમાધ્ય કાર્ય હતું તેથી પ્રસ્તુત પુસ્તકની નોંધ લેતા અમને ખાસ આનંદ થાય છે આશુ પુસ્તક ખસુસ કરીને વાચવા જેવું છે અને તે રસિક રીતે લખાયું છે ”
—ભુવિંદ્રપ્રકાશ જન્યુઆરી, ૧૯૧૯

“મીરાંબાઈ મળધી ઐતિહાસિક માહિતી છુટા છુટા લેખોમાં અત્યાગ મુઠ્ઠી ગુજરાતમાં છવાઈ રહી હતી, તેને ઘણીને ગ લાનુસુખગમે આ પુસ્તકમાં ચોગ્યરૂપે સંવરી છે તે વાળુ ઉચ્ચ કામ થયું છે. લોકવાયકા-પરથી અને પ્રચલિત કથાઓપરથી મીરાંબાઈનું જીવનચરિત્ર બેટલુ મપૂર્ણ બનાવી શકાય તેટલું મપૂર્ણ બનાવવામાં આવ્યું છે”—કેળવણી એપ્રિલ, ૧૯૧૯

“એની લક્ષ્મી બાઈનું ચરિત્ર વરોદરા રાજ્યે પ્રકટ કરાવી ગુજરાતની મેવા કરી છે લાપા સાદી છે ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી બઈ પરે તેની કેટલીક બાબત આ પુસ્તકમાં છે. મીરાંબાઈ માટે ખગે અભિપ્રાય બાવવા માંડ આ પુસ્તક મહુઅ વાચણ બેઠાંએ ”—હિંદુસ્થાન, ૧૬ મી જન્યુઆરી, ૧૯૧૯

“ મીરાંબાઈનું જીવન જાણી સારી રીતે લખવામાં આવ્યું છે ગ લાનુસુખગમે ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ વિશાસ રાખવા બેગ જીવન દીક ઉપજવી કાલુ છે પ્રસ્તુત ચરિત્રમાં વાધો લેવા જેવું કશું રહેતું નથી. તેની સેલી એની સુદર મોહન અને લાવડેરી તથા એકદમ સહેલી છે કે, હિસતબર વાચી શકાય અને અનુકરણીય શેલીના નમુના તરીકે આગળ ધરી શકાય ”
—સાહિત્ય ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૯.

૨૧ રિસ્ત. ૧-૦-૦.

૨૨. પ્રાણીવિદ્યાનુ રેખાદર્શન (મન્ત્રિ) ૧-૦-૦, ૦-૧૪-૦.

“વિજ્ઞાનના પુસ્તકો વાર્તાના પુસ્તકો જેવા ગરગટાટ વાળી શ્રેણી તેવાં નીવડે, એવી આશા રાખવી વ્યર્થ છે” એવો અભિપ્રાય ધરાવ્યા છતાં પ્રસ્તુત પુસ્તકની ભાષા મોટે ભાગે સહેલી ને ગરગટાટ શક્ય તેવી છે. ઓખામણના દરિયાઈ પ્રાણી વિશેની માહિતી લખલ ક્યાંથી પુસ્તકની પ્રાસંગિક ઉપયોગિતા રૂંધી છે” —સાહિત્ય.

“આ પુસ્તક લખવામાં પારિભાષિક શબ્દો બહુ યોગ્ય છે, અને તેમાંના કેટલાક તો ઘણા જ બધેએસતા છે. વિજ્ઞાનના વિષયને ચૂંચાતી ભાષામાં કિતારવા ધમ્મતા લેખકે એક વાગ આ પુસ્તકના પારિભાષિક શબ્દ તરફ અવશ્ય નજર નાખવી જોઈએ” —કેળવણી.

“ચરોફરા ગળ્ય શુજરાતી સાહિત્યમાં જે વૃદ્ધિ કરતું જાય છે તે બદલ તેનો જેટલો આભાર માનીએ તેટલો ઓછો છે. હમણા હમણા વિજ્ઞાનના પુસ્તકો તરફ એ ગળ્યની કેળવણી ખાતાની નજર પડી છે અને સારા અને લોકોપયોગી પુસ્તકો બહાર પાડવામાં ઘણું અંશે મદદગાર મેળવી છે. “પ્રાણી વિદ્યાનુ રેખાદર્શન” એક વખત ઉપર બહાર પાડ્યું છે તેનો પ્રયામ એકદર જેતા ફક્તિત્ત થયો છે. પ્રાણીવિદ્યાને ક્ષણ માહિત્ય શુજરાતીમાં નહિ જેવું જ છે. મારે આવા પ્રયાસોને પ્રત્ય ઉત્તેજન આપે. તે ઈચ્છા જોઈ છે” x x x x “અત્ર પુસ્તકોને અભાવે આવી જાતના અનુવાદો આવડાનફાયડ ગણવા જોઈએ” x x x એકદર અનુવાદ સફળ થયો છે. પારિભાષિક શબ્દો બનાવવાની મુશ્કેલી આવી જતવા પુસ્તકના અનુવાદને હમેશા નડે છે તે છતાં પાશુ કેટલીક વખત વાચકો એવા ગ્રાન્થ પ્રમુખ શક્તિ નથી તે ન થવા પામે તે મારે ભાષાતર કર્તાએ ઘણી કાળજી રાખી છે. —સુહ્રુદ્રાશ દેવુઆગી ૧૯૧૬

Prani Vidyanu Rekhadarsan is a translation of 'Zoology' in the People's Books series and as such reads quite well.

We notice with pleasure the glossary of new and difficult words at the end. It adds to the usefulness of the work.—**Hindustan Review**. March, 1919

“પુસ્તક વૈજ્ઞાનિક હોવાથી ભાષા વાર્તા જેની ન સહજે છતાં આ અંથમા ભાષા પ્રમાણમા બહુ મહેલી ને ઝટ મમળય તેવી છે.” x x x
 “પારિભાષિક શબ્દો બહુ જ અર્થમૂલક, ટૂંકા અને મહેનત લેનારને યાદ રહે તેના યોગ્યતા છે લેખકના પહેલાંના પુસ્તકોમા પરભાષાના શબ્દો બહુ ધુરી ગમેલા જોવામા આવે છે તેવું આ અંથમા ચલુ નથી તે આનંદની વાત છે” x x x x “જો મગજમા એવી ભ્રમણા પેચી ગઈ ન હોય કે આ પુસ્તક ભાષાનાર છે તો આ છેવટના પ્રકરણો વાંચીને તો એમ જ જણાય કે બધું સ્વતંત્ર જ લખાયું છે મનુષ્યના મૂળ વિષેની દલીલો આદિ બાળતો એટલી મગ્ગ ભાષામા રજુ થઈ છે કે, ધ્યાન પૂર્વક વાચનાર અભ્યાસીને આ વિષયનો વધારે ઉઠો અભ્યાસ જ સુગ કરવાનું મન આ અંથના વાચન પછી ચલા વિના રહે જ નહિ એમ અમે માનીએ છીએ” —નવશવન અને સત્ય જાન્યુઆરી—ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૯.

૨૩ વૈજ્ઞાનિકાચ. માગ પદ્ધતિ. ૧-૮-૦.

૨૪ પેસેન્ટાઇનની સંસ્કૃતિ ૦-૧૨-૦, ૦-૧૧-૦

“એક દે તે તજ્ઞુમે ઠીક થયો છે” —સાહિત્ય ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૯.

“બુદ્ધિમાન અને પાત્રાત્ય મનુષ્યોના ઇતિહાસની આપણે મારી રીતે પરિચિત છીએ એટલું જ નહિ, પણ જે મનુષ્યોની આપણા હૃદય અને સમાજ પર પ્રબળ અસર થયેલી છે તે હજી આજ છે આ જે મનુષ્યો પર પેસેન્ટાઇનની સંસ્કૃતિએ ઉડી અસર કરી હતી, એટલે તે સાથે આપણને એક માનકતરો સંબંધ છે સિવાય હવેથી, મેસેપોટેમીયા અને પેસેન્ટાઇન સાથે જે આપણો સંબંધ અને વ્યવહાર બહુ નિકટ અને બહોળો થવાનો સલામ છે. આવા સ્વર્ગગોર, પ્રત્યુત પુસ્તકની પસંદગી અને પ્રસિદ્ધિ ખાન

४२ सभासोद्यक, १८१५.

४३   "   १८१६.

४४ पृष्ठत् शिव्यदोहन ग्रंथ, १.

४५   "   ग्रं. ५.

४६   "   ग्रं ८

संस्कृत.

४७ नैपथीय चरित

४८ नलचम्पू

४९ कादम्बरी

५० रामायण (बालकाण्ड)

५१ भागवत (दशमस्कंध)

५२ काव्यप्रकाश

५३ साहित्यदर्पण

५४ महाभारत (नलोपाख्यान).

५५ ग्रहलाघव

मराठी.

५६ मराठी वाङ्मयाचा इतिहास

हिन्दी.

५७ भारत वर्षके धुरधर कवि

२ छन्द लिखित.

૧ ભાલણકૃત.	કાદંબરી (ઉત્તર ભાગ)	(કે હ. ધ્રુવ)
૨ ”	મૃગીઆખ્યાન	(રા. ચુ મોદી)
૩ ”	રામવિવાહ	(હી. ત્રિ. પારેખ)
૪ ”	પ્રથમનું નળાખ્યાન.	(શુ. પ્રે.)
૫ ”	દુર્વાસાખ્યાન. (ત્રુટક)	(હી. ત્રિ. પારેખ)
૬ ”	કૃષ્ણવિષ્ણિ (૪૫૬)	(ડા. લ. પુ. નડીઆદ)
૭ ”	રામબાલચરિત (૪૦૫૬)	(શુ. પ્રે.)
૮ ”	શિવભીલડી સંવાદ.	(શુ. વ. સો.)
૯ ”	અખતશતી	(હી. ત્રિ. પારેખ)
૧૦ નાકરકૃત	નળાખ્યાન.	(શુ. પ્રે.)
૧૧ ”	ઓખાહરણ.	(હી. ત્રિ. પારેખ)
૧૨ નરસિંહકૃત	પદોની ત્રણ ચોપડી,	(શુ. પ્રે.)
૧૩ ઉદ્ધવકૃત	ખજુવાહન આખ્યાન	(શુ. વ. સો.)
૧૪ વિષ્ણુદાસકૃત	ઉત્તરકાંડ.	(હી. ત્રિ. પારેખ)
૧૫ ઉદ્ધવ અને વિષ્ણુદાસકૃત	સંપૂર્ણ રામાયણ (૨)	(પુ. મ.)
અને ન. જ.)	૬૬૫૬૫	

“ એ પુસ્તકમાં પુસ્તક કાળ, ઓલાદ, પરિચિતિ, ભાષા મમાજ-
વ્યવસ્થા વગેરે જે જે બાબતો રજૂ કરવામાં આવી છે તે ઘણી મનન કરવા
માગ્ય છે. ” x x x “ આ અને એના જેવા પુસ્તકોને છેડે પરિભ્રમણ
સાધકોશ આપવાની રીતી ઘણી ગુણિતપાત્ર છે અને તે જેમ કાયદાકાંડ છે
તેમજ તે આપવાથી કયો પરભાષાનો ગ્રંથ આપણી ભાષામાં ઉતારવામાં
આવ્યો છે તેની ત્વણ વાગ્યક વર્ગને યાચ ત્યારે ખીલે શબ્દ બનાવવાનો વ્યર્થ
પ્રયાસ તે કરી શકતો નથી. ” દેશી બેપારી ચેમ્પર્સન આસિફ માર્ચ
૧૯૧૯

“ આપું પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં પહેલીવાર જ પ્રકટ થાય છે, ” x x
x આ પુસ્તક માગ ગિપ્સ અગ્રેજી પુસ્તકનું ભાષાતર છે તેથી ઇતિહાસ
અને વિજ્ઞાનના અમૂલ્ય જ્ઞાનથી ભરપૂર છે ગુજરાતી ભાષામાં જિજ્ઞાસુ જ્ઞાન
આપવાની દોલે નીકળે ત્યાં આ પુસ્તકની કિંમત બહુ અડો —
હિ હુસ્થાન ૧૭ જાન્યુઆરી ૧૯૧૯

“ મમાજશાસ્ત્ર અને મનુષ્ય-શાસ્ત્ર પર ગુજરાતી ભાષામાં હજુ સ્વતંત્ર
પુસ્તક લખાયા નથી આ પુસ્તક તેથી કરીને બહુ યોગ્ય રીતે એક ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિ-
પાડે છે માણસમાં મનુષ્યત્વ કેમ ખીનતુ ગયું હમણા કેમ ખીલે છે, પરિ-
ચિતિ, ભાષા અને વાગ્માની અમર એ ખીલાવટમાં કેવી થાય છે, કાયદા,
ધર્મ અને નીતિના વિષયનો વિચાર માણસો કેમ કરતા શીખ્યા વગેરે
પ્રશ્નોની ચર્ચા મારી રીતે આ પુસ્તકમાં કરવામાં આવી છે આ પુસ્તક
સાથેસરીમાં ખામ રાખવા જેવું છે કેળવણી—મે ૧૯૧૯.

૨૬ જગતનો વાર્તારૂપ ઇતિહાસ અથ ખીલે ૮-૦-૦

“ વાર્તા જેવો રસ, અમલ અગ્રેજી પુસ્તક જેવો રસ—આ ગૂજરાતી ભાષા-
તરમાં તેઓ જમારી નકલ છે, અને જે કોઈને જગતનો ઇતિહાસ જાણવાનો
છે, તેને આવી વવાગે માડ—વવાગે મહેલુ ને યા વવાગે મ્મીલુ પુસ્તક
ગુજરાતી ભાષામાં હાજર ખીલુ વગેરે ” —સર્વહર્ષ મે, ૧૯૧૯

“ માનોરૂપે ઐતિહાસિક જ્ઞાન આપનાર આ પુસ્તક, વાંચનારના અંતઃકર-
ણમાં દુનિયાના બુદ્ધ બુદ્ધ દેશો પર અત્યંત અગત્યનું અદ્ધ પોતાની ધારા દેવા વિવિધ
પ્રશ્નોની પાછા કંઈક તેનું જ્ઞાન અગત્યની કમવવાની માથે દેશ હિતની પ્રવ-
ર્તનુ અગત્ય નમવવ છે, જાન કુદરતના મામત્યનું અગત્યપણું દેખાડી છે. ’
—અદ્ધ ક્રેત્ર ૧૯૭૫.

‘ સાધારણ પહેલા ભાગ જેવું અગત્ય અને જુગમ થયું છે, સાધારણ
જ્ઞતા સાધા મૂળના જેવી ગમિક અને જોડોને હિદ્દેશને પુસ્તક અગત્યમા આવે
છે, તેજોને દોશથી વાચવી અને તેની છે પ્રિટિશ માત્રાત્યના ઉદ્ધારના માથે
જે જે દેશો મળ વના આવ્યા છે તે દેશોનો ઇતિહાસ પણ પ્રિટિશ સાત્રાત્યના
ઇતિહાસની માથે જુદીજુદી વાર્તાઓથી એવી યુક્તિથી ગુથી દીધે છે કે, જગ
પણ ‘અત્રી લતિ રૂપ ગિતા અથવા અગત્યની માટણ તટયા વિના આપ્યા
ઇતિહાસનું જ્ઞાન ગાજ છે વિદ્યાર્થીઓએ તેમજ મામાન્ય મનુષ્યોએ પણ
આ જ્ઞાનને પગલે રૂપ વાચવા વંદેજો ”—ત્રિભાસિકે પુસ્તક, ૧૫,
નવંબર ૧૯૧૯

“ This is a continuation of the former volume and
connected with it is with India and the Modern History
of England is likely to find greater favour x x
x x with its younger readers ”—Modern Review.
May 1919.

4

x x x એક વિશેષ ધ્યાન ખેંચે એવી એવી વાત આ પુસ્તકના સાધા-
નરની જેલી મળવી છે. ગ ગ શાહની ગુજરાતી લેખનની જે રાજવગરની,
ગોધી ગોધીને અગત્ય મળવાની કૃતિમતા વગરની અગત્યમા ચાલતી, અને
પ્રમજે પ્રમજે રૂપ રાત્રી ભાષાના ખાસ અગત્યનો ઉપયોગ કરવાવાળો છે,
માદી જ્ઞતા મળતી છે ગ ગ શાહ આપ્યા વગર તરગથી લખનાર છે એ
કુ જાણુ છું અને એવા વખતારમા બહુવા ગ્વાર્ધાવકપણું હોય છે આ

સ્વભાવિકપણે જો જ સૌમ્ય છે. આવો સૌમ્યતા પામીને જીવનને હું રાખું
સાવને અને ખાસ કરીને પોતાના દેશ તરફ અને પ્રજા તરફ પ્રીતિ ધરાવનાર
જોને—વાચવાની લક્ષમણ કરૂ છું કેળવણી મેં ૧૯૧૬

૨૮ બાલોદ્યાનપદ્ધતિનું ચુલ્લશિક્ષણ (મચિત્ર) ૦-૧૪-૦, ૦-૧૨

“અનુવાદ સારો થયો છે, ને મળમા ગ્રામ્ય ફેરફાર લેખકે કર્યો છે,
પુસ્તક ગુજરાલને અનુકૂળ થઈ પડે તેવું થયલું છે.”—સાહિત્ય દેવુઆરી ૧૮૧

“વિષય અતિ મહત્વનો અને મનન કરવા જેવો છે અને અનુવાદ
તે જ પ્રમાણે સરળ અને ખૂબી ભર્યો થયો છે.”—સુદ્ધિપ્રકાશ
જાન્યુઆરી, ૧૯૧૬.

“આ કોઈ પુસ્તકનો અનુવાદ મારો હતો છે. શિક્ષણના કામમા મમ
સ્સ લેવા લાગ્યો છે તેવે મમયે આ પુસ્તકનો પ્રચાર સાગે થવા મહત્ત્વ છે

“ફ્રેન્ચ કોલેજમા આ પુસ્તકનો રીનમર ટેકમ તરફે નહિતો—મર
આત વાચન તરીકે તો ઉપયોગ થવો જોઈએ. એવ વખતના વાચનથી
શિક્ષકને કેટલુંક મનું વિચારવા જેવું મળે તેમ છે.”—કેળવણી એપ્રિલ-૧૯

“પુસ્તકની રચના ઉચિત છે.”—દેશી વેપારી એમ્મર્સનું માર્તિ
માર્ચ ૧૯૧૬

“ક્રિડગાર્ટન પદ્ધતિ આપણા દેશને કેટલે અગે ઉપદારક છે એ
આપણે પોતે દેશ સુધારા કરવા જોઈએ તે બાબતનો વિચાર કરવા એ
પુસ્તકની વસ્તુ જોવા જેની છે. ભાષા સરળ છે શિક્ષક અને બચ્ચાઓ
બાલીઓને પુસ્તકપર નજર નાખવાની અમો લલામણ કરીએ છીએ.”

હિંદુસ્થાન ૧૬ મી જાન્યુઆરી ૧૯૧૬.

૧૬૫૬૫

